TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ: 9

Talat Tekin

Orhon Türkçesi Grameri

İstanbul 2003

Orhon Türkçesi
Grameri

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ: 9

Yayımlayan:
Mehmet Ölmez

Orhon Türkçesi Grameri

Talat Tekin

İstanbul 2003

Talat Tekin

Orhon Türkçesi Grameri

İstanbul 2003

Orhon Türkçesi Grameri

Talat Tekin

Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9
Yayımlayan: Mehmet Ölmez
E-mail: molmez@yildiz.edu.tr

İstanbul 2003

2. Baskı

(1. Baskı 2000)

ISBN 975-7981-19-2

İsteme adresi:
Sanat Kitabevi
Karanfil Sok. 5/2
06650 Kızılay-Ankara
Tel.&faks: (90.312) 418 62 03
sanat@sanatkitabevi.com.tr
http://www.sanatkitabevi.com.tr

TDAD İletişim adresi:
Mehmet Ölmez
Yıldız Teknik Üniversitesi
Fen-Ed Fak. T.D.E. Bölümü
Davutpaşa Yerleşim Birimi
34210 Esenler-İSTANBUL

Tel: (+90.212) 449 16 24
tda_dizisi@yahoo.com

Baskı: Kitap Matbaası
Tel: (90.212) 567 48 84

İçindekiler

Runik Harfli Metinlerden Örnekler

Kısaltmalar

Yazıtlarla İlgili Kısaltmalar

B = Batı yüzü
BK = Bilge Kagan yazıtı
D = Doğu yüzü
G = Güney yüzü
GB = Güney-batı yüzü
GD = Güney-doğu yüzü
Hem.-Çır = Hemçik-Çırgakı yazıtı
IB = Irk Bitig
K = Kuzey yüzü
KÇ = Küli Çor (İhe-Hüşötü) yazıtı
K.-Hovu = Kejeelig-Hovu yazıtı
KT = Kül Tigin yazıtı
MÇ = Moyun Çor (Şine Usu) yazıtı
O = Ongin yazıtı
Ozn. = Oznaçennoye
T = Tunyukuk yazıtı
T ar. = Taryat (Terhin) yazıtı

Genel Kısaltmalar

aş. bk. = aşağıya bakınız
bk. = bakınız
Fund. = *Philologiae Turcicae Fundamenta I,* (Wiesbaden 1959)
yuk. bk. = yukarıya bakınız

ÖNSÖZ

Elinizdeki gramer, yazımına 1963 güzünde Bloomington'da başladığım ve 1965 Mayısında Los Angeles'taki California Üniversitesi'ne sunduğum *A Grammar of Orkhon Turkic* adlı doktora tezimin Türkçesidir. Yazımından üç yıl sonra, 1968'de, İndiana Üniversitesi'nce yayımlanmış olan bu gramer başlıca Moğolistan'daki 2. Doğu Türk Kağanlığı (682-744) döneminden kalma beş büyük yazıta dayanıyordu. Bu beş yazıt şunlardı: Kül Tigin (732), Bilge Kağan (735), Tunyukuk (720-725 ?), Ongin (732-735 ?) ve Küli Çor (719-723 ?) yazıtları. Başka bir deyişle, Uygur kağanlığı döneminden (744-840) kalma Moyun Çor ya da Şine-Usu yazıtı (760) ile runik harfli bütün öbür yazıtlar, Kırgızlardan kaldığı sanılan Suci yazıtı (840 ?) ile Yenisey yazıtları ve runik harfli Turfan, Miran ve Tun-huang yazmaları bu gramerin dayandığı dil malzemesi arasında değildi.

Orhon Türkçesi gramerinin yazımından bu yana 35 yıl gibi uzunca bir zaman geçti. Bu süre içinde Moğolistan'da runik harfli yeni yazıtlar (Taryat ya da Terhin yazıtı, Tes yazıtı vb.) bulunduğu gibi runik harfli eski Türk yazıtları üzerine önemli bazı araştırmalar da yayımlandı: D. D. Vasil'yev, *Korpus tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna yeniseya*, Leningrad 1983, İ., V. Kormuşin, *Tyurskiye yeniseyskiye epitafii: Teksti i issledovaniya,* Moskva 1997 (Nauka), vb. gibi. Bu arada benim de runik harfli Orhon yazıtları ile Turfan yazmaları ve Yenisey yazıtları üzerine bazı yayınlarım oldu: *Orhon Yazıtları* (TDK yayını, Ankara 1988), *Irk Bitig: The Book of Omens* (Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993), *Tunyukuk Yazıtı* (Simurg, Ankara 1994), "Elegest (Körtle Han) Yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları* 5 (1995: 19-32), "The first *Altınköl* inscription", *Turkic Languages* 1-2 (1997: 210-226), "The Second Altınköl Inscription", *Türk Dilleri Araştırmaları* 8 (1998: 5-14), vb. gibi.

Ayrıca, son otuz beş yıl içinde Orhon ve Yenisey yazıtları ile ilgili görüşlerimde de, doğal olarak, bazı değişiklikler oldu (yeni okuyuşlar, yeni yorumlar, vb. gibi). İşte elinizdeki bu yapıt eski Orhon Türkçesi gramerimin hem yeni belgeler ve bilgilerle genişletilmiş bir çevirisi hem de bu alandaki en son gelişme ve değişikliklerin ışığında yeniden yazılmış bir Orhon Türkçesi ya da Orhon-Yenisey Türkçesi grameridir.

Gramerin sonuna, Orhon-Yenisey yazıtlarından alınmış metin örnekleri bölümü ile gramerde ve metin örneklerinde geçen sözcükleri içeren kısa bir

sözlük bölümü eklenmiştir. Bu gramerin üniversitelerimiz Türk dili öğrencileri ile Orhon-Yenisey yazıtları dilini öğrenmek isteyen dilbilimcilere ve Türk dili tarihine meraklı okuyuculara yararlı olacağı kanısındayım.

Burada yeri gelmişken, eski Türk runik alfabesi tablosunu ve Yenisey yazıtlarında kullanılan farklı harf ve işaretleri hazırlamakta bana yardımcı olan, kitabı yayına hazırlayan öğrencim ve meslektaşım Doç. Dr. Mehmet Ölmez'e, kitabı baştan sona okuyarak dizgi yanlışlarını düzelten öğrencim Dr. Yong-Sŏng Li'ye bu yardımları için teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Talat Tekin, 15 Eylül 2000

GİRİŞ

1. Orhon Türkçesi, yazılı belgeleri bize kadar gelmiş olan en eski Türk diyalektidir. Bu ad ile, daha çok, 8. yüzyılın ilk yarısında, İkinci Türk Kağanlığı (682-744) döneminde, bugünkü Moğolistan'da konuşulmuş olan eski Türk diyalekti anlaşılır. Bu diyalekt, hiç şüphesiz, Birinci Türk Kağanlığı (550-630) döneminde aynı bölgede konuşulmuş olan eski Türk diyalektinin devamı idi. İkinci Türk Kağanlığından sonra aynı bölgede kurulmuş olan Uygur Kağanlığı (744-840) döneminden kalma yazıtların dili ile aynı yüzyıldan ve 9.-10. yüzyıllardan kaldığı sanılan Yenisey yazıtlarının ve Doğu Türkistan'da bulunan runik yazılı metinlerin dili de Orhon Türkçesinden pek farklı değildir.

Orhon Türkçesinin başlıca seslik ve biçimlik özellikleri şunlardır:

1. Daha sonra Uygurcada /v/ye değişecek olan söziçi ve sözsonu /b/ sesinin korunması: *yabız* "kötü", *täbi* "deve", *äb* "ev, çadır", *sub* "su; ırmak", vb.

2. Daha sonra Karahanlı Türkçesinde ötümlü dişlerarası sızıcı /d̠/ye değişecek olan söziçi ve sözsonu /d/ sesinin korunması: *adak* "ayak", *adgır* "aygır", *tod-* "doymak", *ıd-* "göndermek", vb.;

3. Daha sonra Uygurcada bir diyalektte /n/ye, bir diyalektte de /y/ye değişecek olan öndamaksıl /ñ/ sesinin korunması: *añıg* "kötü, fena", *çıgañ* "yoksul", *koñ* "koyun", vb.;

4. Genizsil damak ünsüzü /ŋ/nin ötümlü art- ve öndamak sızıcıları /g/ ve /g/ ile nöbetleşme eğilimi göstermesi: *bardıŋız* ~ *bardıgız* "gittiniz", *süŋöküŋ* ~ *süŋöküg* "kemiklerin", vb.;

5. Adların ilgi durumunun ünsüzlerden sonra {-Iŋ}, ünlülerden sonra da {-nIŋ} ile kurulması: *bilgä kagan-ıŋ* "Bilge Hakanın", *kül tigin-iŋ* "Prens Kül'ün", *bayırku-nıŋ* "Bayırkuların", vb.;

6. Adların çıkma durumu için ayrı bir ek olmaması, bu durumun yer ya da bulunma durumu eki ile kurulması: *oglanıŋız-da* "oğullarınızdan", *kurıdın-ta* "batıdan", *tabgaç-da* "Çin'den", vb.

7. Adların birliktelik (*comitative*) durumunun bulunması ve bu durumun {-LIgU} eki ile kurulması: *män ini-ligü* "ben erkek kardeş(im) ile birlikte", *eki üç kişi-ligü* "iki üç kişi ile birlikte", vb.;

8. Şimdiki zaman eylem sıfatının {-gmA} eki ile kurulması: *bar-ı-gma* "giden", *käl-i-gmä* "gelen", *biti-gmä* "yazan", vb.;

9. Gelecek zaman kipinin {-DAçI} eki ile kurulması: *olor-taçı sän* "yaşayacaksın", *öl-täçi sän* "öleceksin", vb.;

10. {-çI} ekli gelecek zaman kipinin bulunması: *tägmä-çi män* hücum etmeyeceğim" (O sağ 2), *yarama-çı* "yaramayacak, iyi olmayacak" (T 23), vb.

11. Gelecek zaman-gereklilik eylem adının {-sIK} eki ile kurulması: *āç-sık* "acıkacak olma", *to-sık* "doyacak olma", *ūdı-sık* "uyuyacak olma", *öl-sik-iŋ* "mutlak öleceksin", vb. gibi.

Başlıca seslik ve biçimlik özellikleri bunlar olan bu en eski Türk diyalektine geçen yüzyıl sonlarından beri türlü adlar verilmiştir. W. Radloff Orhon yazıtları dilini baştan beri "Eski Türkçe" (*Alttürkisch*) olarak adlandırmıştır. W. Bang ise "Bilge Han, halkı için birçok yerde *kök Türk* deyimini kullanıyor" gerekçesiyle bu dile "Kök Türkçe" (*Köktürkisch*) adını vermiştir (bk. *Über die köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kül-Tägin-Denkmals*, Leipzig 1896, Vorwort). Ne var ki *kök Türk*, daha doğrusu *kök Türük* adı yazıtlarda birçok kez değil, ancak bir kez geçmektedir (KT D 3 = BK D 4). Belki de bu nedenle Radloff bu adı Orhon yazıtlarının dili için hiç de uygun bulmamıştır (*Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, Vorwort, not 1).

Bang'ın "Kök Türkçe" (*Kök-türkisch*) adını Thomsen de kabul etmemiş ve Radloff'un *Alttürkisch*, yani "Eski Türkçe" adını daha uygun bulmuştur (*Turcica*, s. 20, not 4). Thomsen Orhon yazıtları dili için "Eski Türkçe" (vieuv turc), "Runik Türkçe" (*turc runique*), "Eski Orhon Türkçesi" (*vieux turc de l'Orkhon*) ya da daha basit olarak "Orhon Türkçesi" (*turc de l'Orkhon*) adını önermiştir. Aynı bilgin "Dr. M. A Stein's Manuscripts in Turkish 'Runic' script from Miran and Tun-huang" adlı makalesinde de runik yazılı tüm yazıtların ve metinlerin dili için "Eski Türkçe" (*Old Turkish*) terimini kullanmıştır (*JRAS* 1912, 181-227).

Runik harfli eski Türkçe yazıtların dili için kullanılan "Eski Türkçe" (*Alttürkisch*) adı özellikle Gabain'in *Alttürkische Grammatik* adlı ünlü gramerinden (Leipzig 1941) sonra daha da yaygınlaşmıştır. A. von Gabain, bilindiği gibi, Orhon ve Yenisey yazıtlarının dili ile tüm Uygurca yazmaların dilini topluca "Eski Türkçe" olarak adlandırmıştı.

Daha sonra "Orhon Türkçesi" için üç ayrı terim daha önerilmiştir. N. A. Baskakov "Orhon Türkçesi" için "Eski Oğuzca" (*Drevneoguzskiy*) terimini, "Uygurca" için de "Eski Uygurca" (*Drevneuygurskiy*) terimini kullanmıştı (bk. N. A. Baskakov, *Tyurkskiye yazıki*, Moskva 1960). G.

Clauson "Orhon Türkçesi" için *Türkü* adını (*Turkish and Mongolian Studies*, london 1962), O. Pritsak da "Türkütçe" (*Türkütisch*) terimini kullandılar ("Das Alttürkische", *Handbuch der Orientalistik, Turkologie*, Leiden/Köln 1963, s. 27 vb.).

Bu terimlerden "Türkü" yazıtlardaki *Türük* sözcüğünü Clauson'ın yanlış olarak *Türkü* okumasına dayanan bir öneridir. Pritsak'ın önerdiği *Türküt* terimi ise Pelliot'nun oldukça şüpheli bir varsayımına dayanır, uygun olmaz. Baskakov'un önerdiği "Eski Oğuzca" terimi de Orhon Türkçesi için uygun değildir; çünkü Oğuzlar ya da Tokuz Oğuzlar İkinci Doğu Türk Kağanlığına dahil olan etnik gruplardan yalnızca biri idi.

İşte bu düşüncelerle ben Thomsen'in "Orhon Türkçesi" terimini daha uygun bulmuş ve 1968'de yayımlanan gramerime de "Orhon Türkçesi" adını vermiştim (*A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Bloomington 1968). Bu gramerin dayandığı dil malzemesi İkinci Doğu Türk Kağanlığı döneminden kalma şu yazıtlardı: Kül Tigin yazıtı (732), Bilge Kağan yazıtı (735), Tunyukuk yazıtı (720-725 ?), Ongin yazıtı (732-735 ?) ve Küli Çor (İhe-Hüşötü) yazıtı (719-723 ?).

Bu Türkçe gramerin dayandığı dil malzemesine gelince, bunlar yukarıda belirtilen yazıtlara ek olarak şu runik harfli yazıtlar ve yazmalardır:

1. Moğolistan'daki Uygur Kağanlığı (744-840) döneminden kalma yazıtlar: Moyun Çor ya da Şine-Usu yazıtı (760), Taryat ya da Terhin yazıtı (753), Tes yazıtı (750);

2. Kırgız yazıtları: Suci yazıtı (840 ?), 8. ve 9. yüzyıllardan kalma Yenisey yazıtları;

3. Doğu Türkistan'da bulunan runik harfli yazmalar, özellikle de *Irk Bitig* adlı fal kitabı.

YAZI

2. Runik Alfabe

Eski Türk yazıtlarında kullanılan en eski Türk alfabesi çoğu dik ve eğik çizgilerin türlü biçimlerde birleştirilmesi ile türetilmiş harflerden oluşur. Bazı harflerde eğri çizgiler de bulunur; ancak yatık çizgiler pek azdır. Bu en eski Türk alfabesindeki harfler eski İskandinav runik yazısındaki harflere benzediğinden bu yazıya Batılı Türkologlar "eski Türk runik yazısı" adını da vermişlerdir. Bizde ise bu alfabe genellikle "Göktürk alfabesi" ya da "Orhon alfabesi" diye anılır.

Eski Türk runik yazısı sağdan sola doğru yazılır. Az sayıda bazı Yenisey yazıtlarında satırların soldan sağa doğru yazıldığı da görülür. Ancak bu durumda harfler ters yöne çevrik olarak kazınmıştır.

Eski Türk runik alfabesini deşifre eden Thomsen bu alfabenin eski bir İran alfabesi aracılığı ile Arami alfabesinden çıkmış olabileceğini ileri sürmüş ve bu görüş genellikle kabul edilmiştir. Thomsen, ayrıca, bu alfabedeki bazı harflerin (yarım ay biçimindeki *ay*, ok biçimindeki *ok/uk* ve çadır biçimindeki *äb* harflerinin resim-yazı (*ideogram*) kökenli olabileceğini de belirtmiştir.

Asıl Orhon yazıtlarında (Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları) kullanılmış olan eski Türk runik yazısı 38 harften oluşur. Tunyukuk yazıtında her biri birer kez kullanılmış olan iki hece işareti (*aş* ve *baş* işaretleri) ile birlikte bu alfabedeki harflerin sayısı 40'ı bulur.

Orhon yazıtları ile Tunyukuk yazıtında kullanılan alfabedeki harflerin dört tanesi ünlü işaretleridir. Bu işaretlerin her biri ikişer ünlüyü gösterir: a/ä, ı/i, o/u ve /ö/ü. Alfabedeki çifte ünsüz işaretleri sistemi ve Türkçedeki ünlü uyumu /a/ ve /ä/ ünlüleri ile /ı/ ve /i/ ünlülerini yanlış okumayı önler. Ancak yuvarlak /o/ ve /u/ ünlüleri ile /ö/ ve /ü/ ünlülerini bu yazıda ayırt etmek olanaksızdır.

Kalan harflerin 20 tanesi çifte "ünsüz işaretleri" diye adlandırılabir. Bunlar /a/ ya da /ä/ ünlüsü ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren hece işaretleri gibidir. Hece işaretlerinden farkı bunların yalnız ilgili ünsüz değerinde de kullanılabilir olmalarıdır. Bu harfler şunlardır: /ab/, /äb/; /ad/, /äd/; /ag/, /äg/; /ak/, /äk/; /al/, /äl/; /an/, /än/; /ar/, /är/; /as/, /äs/; /at/, /ät/; /ay/, /äy/.

Alfabede yuvarlak ünlülerle kurulu heceleri gösteren iki harf ile, düz dar ünlülerle kurulu heceleri gösteren iki harf daha vardır. Bunlardan ikisi /ok, uk,

ko, ku/ ve /ök, ük, kö, kü/ harfleri, öbür ikisi de /ık, kı/ ve /iç, çi/ harfleridir.

Eski Türk runik yazısında /ç/, /m/, /ñ/, /ŋ/, /p/, /ş/ ve /z/ harfleri için yalnızca birer işaret vardır ve bunlar ünlü bakımından yansızdır. Başka bir deyişle, bunlar hem art ünlülü hem de ön ünlülü sözcüklerde kullanılabilirler.

Alfabede üç tane de birleşik ünsüz işareti vardır. Bunlar /lt/, /nç/ ve /nt/ "çift ünsüz işaretleri"dir. Bu işaretlerden birincisi yalnız art ünlülü sözcüklerdeki /lt/ ünsüz çiftinin yazımında kullanıldığı halde öbür iki işaret hem art hem de ön ünlülü sözcüklerin yazımında kullanılır.

Son olarak, Tunyukuk yazıtında her biri birer kez kullanılmış olan iki hece işareti daha vardır ki bunlardan biri /aş/, öbürü de /baş/ hecesi ya da sözcüğü değerindedir.[1]

Bu alfabeye /ç/ harfi ile /I/ harfinin birleştirilmesi ile oluşan ve Tunyukuk yazıtında bir kez kullanılmış olan /çi/ değerindeki harfi de eklemek gerekir.

Bazı Yenisey yazıtlarında, biri kapalı /e/ öbürü de açık /ä/ değerinde olan iki ünlü işareti, farklı /ş/ ve /ŋ/ ünsüz harfleri ile /aş/, /baş/, /däm/ ve /kış/ hece işaretleri, Irk Bitig'de de biri /up, üp/ öbürü de /ot/ değerinde olan runik harfler bulunur.

Eski Türk runik yazısındaki harflerin biçimleri genellikle değişmez. Bununla birlikte bazı harflerin yazıta göre az-çok farklı biçimleri vardır.

Eski Türk runik alfabesi aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.[2]

---

1 □ /aş/ ses öbeğini gösteren işaret /ş/ ünsüzünün /ş/ harfi ile gösterildiği Hemçik-Çırgakı yazıtında 10 kez geçer (bk. Orkun, ETY III, ss. 79-80). ⋈ /baş/ ses değerindeki işaret de Uyuk-Arcan, Ak-Yüs ve Tuva I yazıtlarında geçer (bk. Malov, YPT ss. 14, 97 ve Fin Atlası XXXI). Bu işaretin ses değeri için bk. W. Bang, Turcica, ss. 288, 189.

2 Yukarıda açıklanan ve tabloda gösterilen harflerden başka Uygur ve Yenisey yazıtları ile Doğu Türkistan'da bulunmuş olan runik harfli metinlerde şu harflere de rastlanır: Ұ = /S/ (art ünlülü sözcüklerdeki /s/), Ϫ = kapalı /e/, Ꭓ açık /ä/, ∧ = /ş/, ⩓ = /T/, ◇ = /ŋ/ (art ünlülü sözcüklerde), ꞵ, B = /up, üp/ (Irk Bitig'de), ⩘ = /ot/ (Irk Bitig'de) ve Ꝁ= /kış/ (I. Tuva yazıtında).

RUNİK ALFABE TABLOSU

Orhon Yazıtlarında kullanılan işaretlerin tablosu

Harfler	Yazıçevrimi	Ses Değerleri
𐰀	A	a, ä
𐰃	I	ı, i
𐰆	U	o, u
𐰇	Ü	ö, ü
𐰉 (T, KÇ 𐰊)	B	b
𐰋 𐰌 (T, O, KÇ 𐰋)	b	b
𐰑 (KÇ 𐰒)	D	d
𐰓	d	d
𐰍 (T 𐰎)	G	g
𐰏 (O 𐰐)	g	g
𐰴	K	k
𐰚 (T, O 𐰛, KÇ 𐰜)	k	k
𐰞	L	l
𐰠	l	l
𐰣	N	n
𐰤	n	n
𐰺	R	r
𐰼	r	r
𐰽 (T 𐰾, KÇ 𐰿)	S	s
𐱁	s	s
𐱃 (T, O, KÇ 𐱄, O 𐱄)	T	t
𐱅	t	t
𐰖	Y	y
𐰘	y	y
𐰲	ç	ç
𐰢 (T 𐰢)	m	m

Harfler	Yazıçevrimi	Ses Değerleri
𐰭	ŋ	ŋ
𐰪	ñ	ñ
𐰯	p	p
𐱁	Ş	ş
𐰔 (T, O, 𐰕)	Z	z
𐰸	UK, KU	ok / uk, ko / ku
𐰜 (T, O 𐰝, KÇ 𐰝)	Ük, kÜ	ök / ük, kö / kü
𐰶 (T, O 𐰷)	ıK, Kı	ık / kı
𐰲	iç, çi	iç
𐰱	çi	çi
𐰡	LT	lt
𐰨	nç	nç
𐰦 (T 𐰦, O 𐰧, KÇ 𐰧)	nt	nt
□	aş	aş
⋈	baş	baş

Yenisey Yazıtlarında kullanılan farklı işaretlerin tablosu

Harfler	Yazıçevrimi	Ses Değerleri
𐰁	ä	ä (açık *e*)
𐰅	e	e (kapalı *e*)
𐰮	ŋ	ŋ (art ünlülü sözcüklerde)
𐰢	m	m
Λ	ş	ş
𐱅	T	t
⊗	däm	däm
𐰰, 𐰰	Up	up, üp (Irk Bitig, Yenisey)
𐰍	ot	ot (Irk Bitig)
𐰴	kış	kış (Tuva I, iki kez)

YAZIM

3. Runik harfli eski Türk yazım sistemi hece yazım sistemi ile alfabetik yazım sisteminin bir karışımıdır. Ünlü işaretlerinin kullanımı oldukça sınırlıdır ve belirli yazım kurallarına bağlıdır. Alfabenin büyük yazıtlarda kullanılan türünde dört ünlü işareti vardır. Bunlar a/ä, ı/i, o/u ve ö/ü harfleridir. Bazı Yenisey yazıtlarında beşinci ve altıncı ünlü işaretleri olarak kapalı /e/ harfi ile açık /ä/ harfi de kullanılmıştır.

Runik alfabedeki ünsüz işaretleri /a/ ve /ä/ ünlüleri ile başlayan ve ilgili ünsüzle sona eren heceleri gösterir. Belirli durumlarda, yani öbür ünlü işaretleri yanında ise bunlar yalnızca tek ünsüz değerindedir. Buna bakarak eski Türk yazısının hece yazısı sisteminden alfabetik bir yazım sistemine geçiş aşamasında olduğu ileri sürülebilir. Doğu Türkistan'da bulunmuş olan ve Orhon yazıtlarına göre daha yeni olduğu anlaşılan el yazmaları (Irk Bitig vb.) bu gerçeği kanıtlar. Çünkü bu yazmalarda ünlü işaretleri bolca kullanılmıştır ve bunlarda uygulanan yazım sistemi artık "alfabetik" olarak nitelendirilebilir.

Yazım Kuralları

Ünlülerin Yazımı

Sözbaşı Ünlüleri

4. Sözbaşı kısa /a/ ve /ä/ ünlüleri yazımda genellikle gösterilmez. Bu kural ünsüz işaretlerinin aslında /a/ ve /ä/ ile başlayan ve ilgili ünsüzle sona eren heceleri göstermekte olması gerçeğinden kaynaklanır:

/T/ *at* "at" (KT D 33)
/K/ *ak* "ak, kır" (KT D 36)
/b/ *äb* "ev, çadır" (BK D 32)
/r/ *är* "adam" (KT D 12)
/DK/ *ad-ak,* yani *adak* "ayak" (KT K 7)
/LTUN/ *al-tun*, yani *altun* "altın" (BK G 11)
/RTUK/ *ar-tuk*, yani *artuk* "çok, pek çok" (KÇ D 13)
/dgÜ/ *äd-gü,* yani *ädgü* "iyi" (BK G 12)
/rn/ *är-än*, yani *ärän* "adamlar (KT K 9, BK G 11)

/mgk/ *äm-g-äk,* yani *ämgäk* "acı, ıstırap" (KT D 19)

5. Sözbaşı uzun /ā/ ünlüsü Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında seyrek olarak ve yalnız *āç* "aç", *āç-* "acıkmak" ve *āt* "ad, unvan" sözcüklerinde yazılmıştır:

/Aç/ *a-aç*, yani *āç* "aç" (BK D 38)

/AçSK/ *āçs(ı)k* "aç olma" (BK K 6), /AçsK/ *āçs(ı)k* (KT G 8, 8), /AçSR/ *āçsar* "acıkınca" (BK K 6)

/AT/ *āt* "ad, unvan" (BK D 41), /ATG/ *āt(ı)g* "adını, unvanını" (KT B 2, KÇ B 1), /ATIn/ *ātin* "unvanlarını" (KT D 7, 7), vb.

Doğu Türkistan yazmalarından Irk Bitig'de yazımda gösterilen sözbaşı uzun /ā/ ünlüleri için daha çok örnek vardır:

/AK/ *āk* "ak, beyaz" (IB 5, 19)

/ALA/ *āla* "ala, alacalı" (IB 2)

/ARA/ *āra* "arasında" (IB 10, 38, 52, 52)

/ART/ *ārt* "dağ geçidi" (IB 6)

/ATN/ *ātan-* ünlenmek, ünlü olmak" (IB 55)

/Az/ *āz* "az" (IB 57)

/Az/ *āz-* "yoldan çıkmak" (IB 15, 15, 15)

6. Sözbaşı açık (ve uzun?) /ä/ ünlüsü, kısa /a/ ünlüsü gibi, yazımda gösterilmez. Bu ünlü yalnız Minusinsk yazıtında ve *äsiz* sözcüğünde bir kez /A/ harfi ile gösterilmiştir:

/AszA/ *äs(i)z ä* "eyvah! yazık!" (Min. 1)

Sözbaşı açık ve uzun /ǟ/ ünlüsü de yalnız Tuva I (Bay Bulun II) yazıtında bir kez gösterilmiştir:

/AsnI/ *äsni-*, yani *ǟsni* "hatırla!" (Tuva I 3)

7. Kapalı /e/ ünlüsü için Orhon yazıtlarında ayrı bir işaret yoktur. Bu nedenle sözbaşı (ve söziçi) kapalı /e/ ünlüsü bu yazıtlarda ya /I/ harfi ile yazılır ya da hiç işaret edilmez:

/IKGÜ/ *ikägü* "iki parça" (KT K 3), /kI/ *eki* "2" (BK D 41, etc.)

/Il/ *il* "halk" (KT D 25, vb.), /l/ *el* (KT D 4, vb.)

/Ir/ *ir-* "erişmek, varmak" (T 47), /r/ *er-* (KT E 23, BK D 19, KT K 1)

/It/ *it-* "düzene sokmak, düzenlemek" (KT D 1, vb.), /t/ *et-* (KT D 10, vb.)

Yenisey yazıtlarında ise sözbaşı (ve söziçi) kapalı /e/ ünlüsü genellikle

kendi özel harfi ile gösterilir:
/ekI/ *eki*, yani *ēki* "2" (Tuva I 3)
/el/ *el*, yani *ēl* "halk, yurt" (Elegest I 7, vb.)
/et/ *et-*, yani *ēt-* "yapmak, düzenlemek" (Demir Sug 2)
/eşm/ *eş(i)m*, yani *ēşim* "arkadaşım, yoldaşım" (Uyuk-Arcan 1, Tuva III 3, vb.)

Ancak, kapalı /e/ harfi bazı Yenisey yazıtlarında sözbaşı açık /ä/ ünlüsünün yazımı için de kullanılmıştır:
/erdm/ *erd(i)m* "idim" (E 6 3), fakat genellikle *är-*
/elg/ *el(i)g* (Tuva I 3), /elIg/ *elig* "50" (Çakul III 1, K.-Hovu 7); genellikle *äl(i)g*

8. Sözbaşı düz dar /ı/ ve /i/ ünlüleri yazımda, kurallı olarak, daima gösterilir:
/IDUK/ *ıduk* "kutsal, mübarek" (T 38)
/IGç / *ıgaç* "ağaç" (T 25)
/IRKDA/ *ırakda* "uzaktan" (T 5)
/ITI/ *ıt(t)ı* "gönderdi" (KT G 12)
/Içkdl/ *iç(i)kdi* "bağımlı oldu" (T 2)
/Igd/ *ig(i)d* "yanlış, yalan" (KT G 10)
/IlgrÜ/ *ilgärü* "doğuda" (KT D 12), vb.

Sözbaşı /i/den sonra gelen ünsüz /ç/ ise ses öbeği /iç/ iki harf yerine hece işareti /iç/ ile de yazılabilir:
/içkdI/ *iç(i)kdi* "bağımlı oldu" (T 28)
/içrA/ *içrä* "içinde" (T 34), vb.

Sözbaşı /i/ ünlüsünün yazımda gösterilmediği az sayıda örnek de vardır:
/sg/ *(i)ş(i)g* "işi" (T 52)
/stmI/ *(i)ştämi* "özel ad" ((BK D 3)
/lgrÜ/ *(i)lgärü* "doğuda" (KT D 21)
/ÜzçI/ *öz (i)çi* "kendi içi" (T 13)
/ŋlkI/ *äŋ (i)lki* "ilk önce" (KT D 32), vb.

9. Söz başındaki yuvarlak ünlüler yazımda daima gösterilir:
/UGLm/ *ogl(ı)m* "oğlum" (BK G 9)

/UTz/ *ot(u)z* "30" (KT K 1)
/Uçz/ *uç(u)z* "kolay" (T 13)
/Urş/ *ur(u)ş* "savaş" (O sağ 2)
/ÜlgII *ölgäli* "ölmek için" (KT K 10)
/Üçn/ *üç(ü)n* "için" (KT B 1)
/Ügz/ *üg(ü)z* "ırmak" (KT D 17)
/ÜzglI/ *üzgäli* "kırmak için" (T 13), vb.

Yuvarlak /o/ ve /u/ ünlülerinden sonraki ünsüz artdamaksıl /k/ ise /ok/ ya da /uk/ ses öbeği /UK/ harfi ile yazılabilir:
/UKN/ *ok(u)n* "ok ile" (KT D 33, 36), vb.

Yuvarlak /ö/ve /ü/ ünlülerinden sonraki ünsüz öndamaksıl /k/ ise /ök/ ya da /ük/ ses öbeği /Ük/ hece işareti ile yazılabilir:
/Ükn/ *ök(ü)n* "pişman ol!" (BK D 19)
/Ükş/ *ük(ü)ş* "çok" (KT G 10), vb.

İlk Hece Ünlüleri

10. İlk hecedeki kısa ve uzun /a/ ve /ä/ ünlüleri genellikle yazıda gösterilmez:
/BLıK/ *balık* "şehir" (T 19)
/TBGç/ *tabgaç* "Çin" (T 1, vb.)
/TBSGN/ *tab(ı)şgan* "tavşan" (T 8)
/sbnp/ *säb(i)n(i)p* "sevinip" (BK D 2)
/bglr/ *bäglär* "beyler" (KT D 7, vb.)
/brms/ *berm(i)ş* "vermiş" (KT D 14)
/yr/ *yer* "yer" (BK K 10, vb.)

Orhon yazıtlarında yalnız şu sözcükte ilk hecedeki uzun /a/ ünlüsü yazılmıştır:
/TAmKA/ *tāmka* "duvara, duvarlara" (KT GD)

Irk Bitig'de ve Yenisey yazıtlarından birinde de şu sözcüklerin ilk hecelerindeki uzun /a/ ünlüsü yazıda gösterilmiştir:
/BAmIs/ *bāmiş* "bağlamış" (IB 14)
/KAL/ *kāl-* "kalmak" (Elegest 19)

/YAş/ *yāş* "yaş, taze" (IB 17, 17, 53).

11. İlk hecedeki kapalı /e/ ünlüsü Yenisey yazıtlarında özel harfi ile gösterilir:
/ekI/ *eki*, yani *ēki* "2" (Tuva I 3, vb.)
/bel/ *bel*, yani *bēl* "bel" (Uyuk-Turan 2 vb.)
/beş/ *beş*, yani *bēş* "5" (Ozn. 4 vb.)
/keş/ *keş*, yani *kēş* "sadak, okluk" (Ozn. 3 vb.)
/yegIrmI/ *yegirmi* "20" (K. Hovu 2 vb.)
/yer/ *yer* "yer, ülke" (K. Hovu 6, E 23 1)
/yete/ *yeti*, yani *yēti* "7" (Eerbek I 1)
/yetmş/ *yetm(i)ş*, yani *yētmiş* "70" (Uyuk-Turan 4), /yetmIş/ (K. Hovu 5)

12. İlk hecedeki /ı/ ve /i/ ünlüleri genellikle gösterilir:
/BIŋ/ *bıŋ* "1000" (T 16, 18)
/KIRK/ *kırk* "40" (KT K 2)
/YILKA/ *yılka* "yılında" (O sağ 4)
/bIlgA/ *bilgä* "akıllı" (KT D 3)
/kIsI/ *kişi* "insan" (BK D 3), vb.

Sözbaşı ünsüzü artdamaksıl /k/ ise /kı/ ses öbeği /ıK, Kı/ işareti ile gösterilebilir:
/<u>Kı</u>Lp/ *kıl(ı)p* "yapıp" (O sağ 2)
/<u>Kı</u>sms/ *kısm(i)ş* "bastırmış" (O ön 1), vb.

Orhon yazıtlarında ilk hecedeki /ı/ ve /i/ ünlülerinin yazılmadığı sözcükler de vardır:
/blgsI/ *b(i)lgäsi* (T 7)
/bntrA/ *b(i)nt(ü)rä* "bindirerek" (T 25)
/bznI *b(i)zni* "bizi" (T 20)
/tldm/ *t(i)läd(i)m* "diledim" (T 23)
/smDI/ *s(ı)madı* "kırmadı" (KÇ E 8), vb.

13. İlk hecenin yuvarlak ünlüleri genellikle yazılır:
/BUDN/ *bod(u)n* "boylar, halk" (KT D 9)
/BULŋ/ *bul(u)ŋ* "köşe, bucak" (KT D 2)
/bÜrI/ *böri*, yani *bȫri* "kurt" (KT D 12)

/tÜktI/ *tükäti* "tamamiyle" (KT D 2), vb.

14. Yuvarlak ünlüden sonraki ünsüz artdamaksıl /k/ ise /ok/ ya da /uk/ ses öbeği /UK/ işareti ile gösterilebilir:
/tUK/ *tok* "tok" (T 8)
/tUKz/ *tok(u)z* "9"
/BUKA/ *buka* "boğa" (T 6), vb.

15. Yuvarlak ünlüden sonraki ünsüz öndamaksıl /k/ ise /ök/ ya da /ük/ ses öbeği /Ük/ işareti ile gösterilebilir:
/sÜkdm/ *sökd(ü)m* "söktüm" (T 25)
/tÜktI/ *tök(ü)ti* "dökerek" (T 52)
/yÜkntI/ *yük(ü)nti* "boyun eğdi" (T 28, 46), vb.

16. Sözbaşı ünsüzü artdamaksıl /k/ ise /ko/ ve /ku/ ses öbekleri /UK, KU/ işareti ile gösterilebilir:
/KUpn/ *kopın* "hep birlikte, hep birden" (T 16)
/KUT/ *kut* "talih" (O ön 8), vb.

17. Sözbaşı ünsüzü öndamaksıl /k/ ise /kö/ ve /kü/ ses öbekleri /Ük, kÜ/ işareti ile gösterilebilir:
/kÜrtg/ *kört(ü)g* "gördünüz" (O ön 7)
/kÜlkn/ *köläk(i)n* "gölcüğü ile" (T 15), vb.

18. İlk hecedeki yuvarlak ünlünün hiç gösterilmediği örnekler de vardır:
/BLŋ/ *b(u)l(u)ŋ* "köşe, bucak" (KT D 2)
/bgÜ/ *b(ö)gü* "Bögü" (T 50), vb.

Söziçi Ünlüleri

19. İlk hece dışındaki /a/ ve /ä/ ünlüleri genellikle gösterilmez:
/AçSr/ *āçsar* "acıkınca" (BK K 6)
/KzGNmSR/ *kazganmasar* "kazanmasa (idim)" (T 54 vb.)
/klrm/ *äkälär(i)m* "ablalarım" (KT K 9)
/sÜlmsr/ *sülämäsär* "sefer etmez (isek)" (T 20), vb.

20. Ünlü ile biten sözcükler ek aldığında temel sözcükteki sözsonu /a/ ve /ä/ ünlülerinin gösterildiği de olur. Ancak bu yazım ünlü uzunluğu ile ilgili değildir:

/pAm/ *apam* "atalarım" (KT D 1 vb.)
/pAmz/ *apam(ı)z* "atalarımız" (KT D 19 vb.)
/SIGTAmş/ *sıgtam(i)ş* "ağlamış" (BK D 5, KT D 4)
/YUGLAmş/ *yoglam(i)ş* "yas tutmuş" (BK D 5, KT D 4)
/UNAmŋ/ *unamaŋ* "onaylamayın!" (T 35), /RKAsIn/ *arkasin* "arkasını" (KÇ D 9), vb.

21. İlk hece dışındaki hecelerin düz-dar /ı/ ve /i/ ünlüleri genellikle yazılmaz:

/DGRG/ *adg(ı)r(ı)g* "aygırı" (KT D 36)
/DRLmLm/ *adr(ı)lmal(ı)m* "ayrılmayalım" (O sağ 3)
/BUŋsz/ *buŋs(ı)z* "eksiksiz, fazlasiyle" (T 48)
/Ülskŋn/ *öls(i)k(i)ŋ(i)n* "öleceğini" (KT G 10)
/tÜrgs/ *türg(i)ş* "Türgiş" (KT K 13), vb.

Ancak bu düz-dar ünlülerin ara-sıra yazıldığı da olur:
/KITmz/ *akıt(tı)m(ı)z* (KT K 8), fakat /KTDmz/ *ak(ı)td(ı)m(ı)z* (T 35)

Sözsonu Ünlüleri

22. Bütün sözsonu ünlüleri yazımda gösterilir. Bu kural, runik yazıdaki ünsüz işaretlerinin /a/ ya da /ä/ ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren heceler ya da ses öbekleri değerinde oldukları görüşünü kanıtlar:

/RA/ *ara* [āra] "arasında" (KT D 1)
/bkA/ *äbkä* "karargaha" (O sağ 2)
/LTI/ *altı* "6" (KT D 31)
/kIsI/ *kişi* "insan((T 10)
/ULYU/ *ulayu* "ve" (KT K 9)
/bŋgÜ/ *bäŋgü* "sonsuz, ebedi" (KT G 8), vb.

23. Ünlü ile biten bir sözcük sonraki sözcükle birlikte yazıldığında ilk sözcüğün sözsonu ünlüsü gösterilmeyebilir:

/n̲ç̲TKI/ *anç(a) takı* "ve de" (KT G 13)
/Kn̲t̲Yn/ *kant(a) yan* "han tarafından" (T 33)

/yIrDntYN/ *yırd(ı)nt(a) yan* "kuzey tarafından" (T 11)
/eltÜrsÜ/ *el tör(ö) sü* "halk, töre ve ordu(yu)" (Elegest I 7)

Ünsüzlerin Yazımı

Çift Ünsüz İşaretleri Sistemi

24. Eski Türk runik alfabesi, yukarıda da değinmiş olduğumuz gibi, ünsüz işaretleri bakımından çok zengindir. Bu yazının çok önemli bir özelliği /b/, /d/, /g/, /k/, /l/, /n/, /r/, /s/, /t/ ve /y/ ünsüzleri için bu alfabede ikişer harfin bulunmasıdır. Bu harflerden biri sözkonusu ünsüzün art ünlülü öbürü de ön ünlülü sözcüklerdeki yazımı için kullanılır. Bu sistem ve Türkçedeki ünlü uyumu runik harfler ile yazılmış sözcüklerin yanlış okunmasını önler:

/KLmDI/ *kalmadı*	/klmdI/ *kälmädi*
/BLDm/ *ablad(ı)m*	/bldm/ *äbläd(i)m*
/SBG/ *sab(ı)g*	/sbg/ *Säb(i)g*
/YLmA/ *yalma*	/ylmA/ *yälmä*

Bununla birlikte, art ünlülü bazı sözcüklerin yazımında art ünlülü ünsüz işareti yerine ön ünlülü ünsüz işaretinin kullanıldığı da olur. Bu yazımların bazıları herhangi bir seslik gelişmeyi yansıtmaz, yalnızca bir yazım yanlışıdır. Örneğin /KıIlntm/ *kıl(ı)nt(ı)m* (T 1), /bULŋG/ *bul(u)ŋ(u)g* (O 1), /KGNLdUK/ *kaganladok* (KT D 7), /KzGNmSr/ *kazganmasar* (T 54), vb. gibi. Öte yandan, bu tür bazı yazımlar, Orhon Türkçesinin sesbilimi bakımından önemlidir; başka bir deyişle, bunlar seslik bir durumu ya da gelişmeyi gösterir:

/tIŋLA/ *tiŋla* "dinle!" (KT G 2) ~ *tıŋla-* (IB 58)
/KTGdI/ *kat(ı)gdi* "sıkıca" (KT K 11) ~ *katıgdı* (KT G 2)
/sIYU/ *siyu* "kırarak" (KT D 36, vb.) < *sı-* "kırmak"
/KGNIn/ *kaganin* "hakanını" (KT D 35, vb.)
/SBmn/ *sab(ı)min* "sözlerimi" (KT G 2)
/YGsI/ *yag(ı)si* "düşmanları" (BK E 11, vb)
/BULms/ *bolm(i)ş* "olmuş" (T 31, vb.)

Art ünlülü sözcüklerin yazımında yaygın olarak kullanılan harfler ön /s/ ve ön /y/ harfleridir.

Ön /s/ Harfi

25. Ön ünlülü sözcüklerdeki /s/ ünsüzünü yazmak için kullanılan ön /s/ harfi (1) art ünlülü sözcüklerde /ı/ komşuluğundaki /s/ ünsüzünü ve (2) ön ünlülü sözcüklerdeki /ş/ ünsüzünü yazmak için de kullanılır.

1. /ı/ ünlüsü komşuluğundaki /s/ ünsüzü:
/AçsK/ *āçsık* "acıkma" (KT G 8) = /AçSK/ (BK K 6)
/sIGTAmş/ *sıgtamiş* "yas tutmuş" (BK D 5) = /SIGTAms/ (KT D 4), vb.

2. Ön ünlülü sözcüklerdeki ve {-mIş} ekindeki /ş/ ünsüzü:
/kIsI/ *kişi* (genellikle) ~ *kişi* (KT G 7, BK D 28, 34, vb.)
/bIs/ *biş* "5" (genellikle) ~ *biş* (KT K 4, D 18)
/ükÜs/ *üküş* "çok" (KT G 6) ~ *üküş* (genellikle)
/kÜms/ *küm(ü)ş* "gümüş" (BK G 11) ~ *küm(ü)ş* (genellikle)
/sÜŋs/ *süŋüş* "savaş" (KT D 15) ~ *süŋ(ü)ş* (genellikle)

Geçmiş zaman sıfat-fiili eki {-mIş} Bilge Kağan yazıtında genellikle /ş/ harfi ile, fakat Kül Tigin yazıtı ile öbür runik metinlerde ön /s/ harfi ile yazılmıştır. Bu yazım {-mIş} ekinin Orhon Türkçesinde genellikle ünlü uyumu kurallarına uymadığını gösterir.

Ön /s/ harfi seyrek olarak bazı art ünlülü sözcüklerde /a/ ve /u/ ünlüleri komşuluğundaki /s/ fonemini yazmak için de kullanılmıştır: /BsDm/ *basd(ı)m* (O 9), /Bsms/ *basm(i)ş* (O 1),/BUlsR/ *bolsar* (T 13), /sBG/ *sab(ı)g* (T 12), /sKntm/ *sak(ı)nt(ı)m* (T 6, O 10), /sUB/ *sub* (T 38), /YURmsR/ *yor(ı)masar* (T 29), /YLnUs/ *yalŋus* (KÇ D 11), vb. gibi. Bu kullanışlar, hiç şüphesiz, birer yazım yanlışıdır.

Ön /y/ Harfi

26. Ön ünlülü sözcüklerdeki /y/ fonemini yazmak için kullanılan ön /y/ harfi bazı art ünlülü sözcüklerde /ı/ ünlüsünden önceki sözbaşı /y/ fonemini yazmak için de kullanılmıştır. Ancak, bu kullanışın seslik bir önemi yoktur.

1. Söz başında ve /ı/ ünlüsünden önce:
/yIL/ *yıl* (genellikle), fakat /YILKA/ *yılka* (O 12)
/yILKI/ *yılkı* (genellikle), fakat /YILK...IN/ *yılk[ıs]ın* (KT GB)

/yILpGUTI/ *yılpagutı* (BK D 31)
/yILsG/ *yıls(ı)g* (KT D 26)
/yISGRU/ *yışgaru* (T 15), vb.

2. Ön /y/ harfi art ünlülü sözcüklerde /o/ ve /u/ ünlülerinden önceki sözbaşı /y/ fonemini yazmak için de kullanılmıştır. Bu kullanışın da seslik bir önemi yoktur:
/yUGN/ *yog(u)n* (T 14)
/yUK/ *yok* (T 18)
/yURILm/ *yorıl(ı)m* (T 29)
/yURITDm/ *yorıtd(ı)m* (T 38), vb.

/UK, KU/ Hece İşareti

27. Art ünlülü /UK, KU/ işaretinin seslik değerleri şunlardır: 1. /ok, uk/ ses öbekleri, 2. art /k/ ünsüzü.

1. /ok, uk/ ses öbekleri:
a) /UKGLI/ *ok(ı)galı* (BK D 38)
/UKUn/ *okun* "ok ile" (KT D 33, 36)
/ULUK/ *ol ok* (T 42)
/ITmUK/ *ı(t)t(ı)m ok* (T 52)
/ULGRTDmUK/ *ulgartd(ı)m ok* (T 53)
/TUKIDI/ *tokıdı* (BK K 6)
/TUKUz/ *tokuz* (KT K 4, vb.), /TUKz/ *tok(u)z* (BK D 34)
/BRDUK/ *bardok* (KT D 24)
/KILntUKDA/ *kıl(ı)ntokda* (KT D 1), vb.
/RTUK/ *artuk* (KT D 33)
/BUYRUK/ *buyruk* (KT G 1)
/TUGSUKA/ *tugsuk(k)a* (O 1)
/TUNYUKUK/ *tunyukuk* (BK G 14), vb.

b) /UK/ hece işareti /U/ ünlü işaretinden sonra kullanıldığında da /ok/ ya da /uk/ değerindedir:
/YUUK/ *yook*, yani *yōk* (KT D 11, 39; IB 36, 36; O 1), fakat /YUK/ *yok* (genellikle)
/BUUKA/ *buuka*, yani *būka* "boğa" (T 5, 5, 6), fakat /BUKA/ *buka* (T 6)
2. /UK/ hece işareti söz ya da hece başında /o/ ve /u/ ünlülerinden önce

kullanıldığında yalnızca art /k/ ünsüzü değerindedir:

/KUUntR/ *kontur-* (genellikle)
/KUUTI/ *ko(t)tı* (BK G 12)
/KUBRT/ *kubrat-* (KT G 10, vb.)
/KUUL/ *kul* (genellikle)
/KUUTM/ *kut(u)m* (KT D 29, vb.)
/KUULKKN/ *kulkak(ı)n* "kulak ile" (BK K 11)
/BYRKUU/ *bay(ı)rku* (KT D 34)
/KUURKUUR/ *korkur* (T 39), vb.

/Ük, kÜ/ Hece işareti

28. /Ük, kÜ/ hece işaretinin seslik değerleri şunlardır: 1. /ök, ük/ ve /kö, kü/ ses öbekleri, 2. /kö/ ve /kü/ ses öbekleri, 3. ön /k/ ünsüzü.

1. /ök/ ve /ük/ ses öbekleri:

a) /Ükn/ *ök(ü)n* (BK D 19), /ÜKnp/ *ök(ü)n(ü)p* (KT D 10), fakat /ÜkÜn/ *ökün* (KT D 23)

/ÜkÜs/ *üküş* (KT G 6, T 40), fakat, genellikle, /Ükş/, /Üks/
/sÜkdm/ *sökd(ü)m* (T 25), fakat /sÜkpn/ *sök(ü)pän* (KT D 35, BK D 27)
/tÜktI/ *tök(ü)ti* (T 52)
/tÜrÜk/ *türük* (KT G 1, vb.), fakat /tÜrk/ *türk* (T 1, 2, 3, vb.)
/ÜlrtçIkÜk/ *öl(ü)rtäçik-ök* (T 30)
/yÜkntI/ *yük(ü)nti* (T 28, 46), vb.

b) Bu işaret /Ü/ harfinden sonra kullanıldığında da /ök, ük/ değerindedir:
/kÜÜk/ *köök*, yani *kȫk* "mavi" (Tar. D 4)

2. /kö/ ve /kü/ ses öbekleri:
/KÜlkn/ *köläk(i)n* "gölcüğü ile" (T 15)
/kÜr/ *kör-* (T 26)
/kÜrtg/ *kört(ü)g* (T 28, 46)
/kÜzdÜ/ *küzädü* (KT B 1)

3. /Ük, kÜ/ hece işareti söz ya da hece başında /Ü/ harfinden önce kullanıldığında yalnızca ön damaksıl /k/ değerindedir:
/kÜÜk/ *kök* "mavi" (KT D 3)
/kÜÜrÜr/ *körür* (T 1)

/kÜÜrg/ *kör(ü)g* (T T 29, 33)
/kÜÜ/ *kü* "ün, şöhret" (KÇ B 12)
/kÜÜms/ *küm(ü)ş* (T 48)
/kÜÜn/ *kün* (KT D 4)
/kÜÜntz/ *künt(ü)z* (T 52)
/kÜÜç/ *küç* (KT D 12)

4. Şu sözcüklerin yazımında ard arda kullanılan **/Ük, kÜ/ hece işaretinden** birincisi /k/ ikincisi de /ök/ değerindedir:
/ÜltIkÜÜk/ *öltik-ök* (T 16)
/ÜlrtçIkÜÜk/ *öl(ü)rtäçik-ök* (T 21)

/ıK, Kı/ Hece işareti

29. /ıK, Kı/ hece işaretinin seslik değerleri şunlardır: 1. /ık/ ses öbeği, 2. /kı/ ses öbeği, 3. söz başında ve /ı/ ünlüsünden önce art damaksıl /k/.
1. Her durumda /ık/ ses öbeği değerinde:
/BLıK/ *balık* "şehir" (BK D 28, T 19)
/BLıKA/ *balık(k)a* "şehire" (T 18, 19)
/BTSıKA/ *batsık(k)a* (Suci 4)
/BTSıKIŋA/ *batsıkıŋa* (BK K 2)
/TGıK/ *tagık-* (KT D 12)
/TşıK/ *taşık-* (BK D 32)
/UDsıKm/ *ud(ı)sık(ı)m* (T 22), vb.

2. Söz başında ve içinde /kı/ ses öbeği değerinde:
/zKıñA/ *azkıña* (KT D 34), fakat /zKñA/ *azk(ı)ña* (T 9)
/KıLp/ *kıl(ı)p* (O 10)
/KısdI *kışdı* "kıldı" (O 3), vb.

3. Söz başında ve /ı/ ünlüsünden önce art damaksıl /k/ değerinde:
/KıIlntm/ *kıl(ı)nt(ı)m* (T 1)
/KıIltI/ *kıltı* (BK D 14)
/KıILçLDI/ *kıl(ı)çladı* (KT K 5)
/KıIrK/ *kırk* (KT D 15, KD)
/KıIrkz/ *Kırkız* (T 27, vb.)
/KıIsGA/ *kısga* (KÇ D 11)

/KıISLTA/ *kısılta* (BK D 37)
/KıIşN/ *kışın* (BK G 2)
/KıIz/ *kız* (T 48, vb.)
/KıIzL/ *kız(ı)l* (T 52), vb.

/iç, çi/ Hece İşareti

30. Yazıtlarda çok seyrek olarak kullanılan hece işaretlerinden biri de /iç, çi/ hece işaretidir. Bu işaret /iç/ ve /çi/ ses öbekleri ile /i/ ünlüsünden önceki sözbaşı /ç/ ünsüzünü yazmak için kullanılmıştır.

1. /iç/ ses öbeği:
/içgrtm/ *içgärt(i)m* (BK D 25)
/içkdI/ *iç(i)kdi* (BK D 37, T 28)
/içkmş/ *iç(i)km(i)ş* (BK D 9)
/içrA/ *içrä* (T 34)
/içrkI/ *içräki* (Tar. B 6)

2. Bu işaret Yenisey yazıtlarından birinde /çi/ ses öbeğini yazmak için de kullanılmıştır:
/lçi/ *(e)lçi* "elçi" (Hem.-Çır. 8)

3. /iç, çi/ hece işareti Çik etnik adında /I/ harfinden önce de bir kez kullanılmıştır:
/çiIk/ *Çik* (MÇ G 2); fakat /çIk/ (MÇ D 7, 11), /çIkg/ *Çik(i)g* (MÇ D 10)

/Aş/ Hece İşareti

31. /Aş/ hece işareti /aş/ ve /äş/ ses öbeklerini yazmak için kullanılır.

1. /Aş/ hece işareti Tunyukuk yazıtında bir kez kullanılmıştır:
/Aş⟨t⟩g/ *aş ⟨t⟩äg* "aş gibi" (T 8)

/Aş/ hece işaretinin biraz değişik bir biçimine Yenisey yazıtlarında daha çok rastlanır:
/AşNUKI/ *aşnukı* "önceki" (Hem.-Çır. 2, 4)
/KGDAşm/ *kagadaş(ı)m* "akrabalarım" (Hem.-Çır. 3)
/BAş/ *baş* (Hem.-Çır. 7)
/YAşm/ *yaş(ı)m* (Hem.-Çır. 9)

2. /Aş/ hece işareti Hemçik-Çırgak yazıtında /äş/ ses öbeğini yazmak için de kullanılmıştır:

/Aşntm/ *äş(i)nt(i)m* "(atlarımı) hızla sürdüm" (Hem.-Çır. 4)

/baş/ Hece işareti

32. /baş/ hece işareti ya da ideogramı Tunyukuk yazıtında bir kez, bazı Yenisey yazıtlarında ise birkaç kez geçer.

/IBRbaş/ *ı bar baş* "ormanlı doruk" (T 26)

/YşKbaş/ *Yaş Ak Baş* (Uyuk-Arcan 5)

/KbaştlıK/ *Ak Baş Atık* (Tuva I 2), vb.

/çi/ Birleşik Harfi

33. /çi/ birleşik harfi Tunyukuk yazıtında bir kez kullanılmıştır:

/kltçimz/ *kältäçim(i)z* (T 14)

/ot/ Hece İşareti

34. /ot/ hece işareti Irk Bitig'de *ot* sözcüğünü yazmak için üç kez kullanılmıştır:

/YSot/ *yaş ot* (IB 17, 53)

/otSUz/ *otsuz* (IB 45)

/Up/ Hece İşareti

35. Hece işareti /Up/ daha çok Irk Bitig'de, seyrek olarak da bazı Yenisey yazıtlarında ve elyazmalarında kullanılmıştır. Bu işaret /up/ ve /üp/ ses öbekleri ile /u/ ünlüsünden sonra gelen /p/ ünsüzünü yazmak için kullanılır.

1. /up/ ses öbeği değerinde:

/ULRUpN/ *ol(o)rupan* "tahta oturup" (IB 28)

/BULUp/ *bolup* "olup" (Elegest I 8), vb.

2. /üp/ ses öbeği değerinde:

/yÜtÜrUp/ *yütürüp* "yitirip" (IB 24)

3. /u/ ünlüsünden sonra gelen /p/ ünsüzü değerinde:

/KUNUUpN/ *konupan* "konup" (IB 64)

/ULURUUpN/ *olorupan* "oturup" (IB 4)
/UŋUUp/ *oŋup* "solarak" (IB 17)
/TURUUpN/ *turupan* "kalarak" (IB 56)
/TUTUUpN/ *tutupan* "tutup" (IB 16)
/URUUpN/ *urupan* "vurup" (IB 40)

/däm/ Hece İşareti

36. Bu hece işareti yalnız Tuva I yazıtında iki kez kullanılmıştır:
/rrdämm/ *är ärdäm(i)m* "erlik erdemim" (Tuva I 3)
/ldäm/ *äldäm* /rdäm/, yani *ärdäm* yerine (Tuva I 4)

/kış/ Hece İşareti

37. Bu işaret de yalnız Tuva I yazıtında iki kez kullanılmıştır:
/TUkışm/ *tokış(ı)m* "savaşım" (Tuva I 3)
/RKkış/ *arkış*; /Lkış/, yani *alkış* "övgü" yerine (Tuva I 4)

Çift Ünsüz İşaretleri

/LT/ Çift Ünsüz İşareti

38. /LT/ çift ünsüz işareti art ünlülü sözcüklerde sözbaşı /alt/ ses öbeğini ve söziçi /lt/ ünsüz çiftini yazmak için kullanılır.
1. Sözbaşı /alt/ ses öbeği değerinde:
/LTm/ *alt(ı)m* "aldım" (O sağ 1, Hem.-Çır. 9)
/LTzDI/ *alt(ı)zdı* "aldırdı" (KT D 38)
/LTmş/ *altm(ı)ş* "60" (Hem.-Çır. 9), /LTms/ *altm(ı)ş* (Tar. B 6)
/LTI/ *altı* "6" (Hem.-Çır. 4)
/KLTçI/ *kaltaçı* "kalacak" (KT K 9, T 13)
/LTNm/ *alt(u)n(u)m* "altınım" (Hem.-Çır. 5), vb.

2. Art ünlülü sözcüklerde /lt/ ünsüz çifti değerinde:
/BULTçI/ *boltaçı* "olacak" (genellikle), fakat /BULTçI/ (KT K 11, BK D 31)
/BULTI/ *boltı* "oldu" (KT D 31, vb.), fakat /BUL[TI]/ (KÇ B 3)
/BULTUKDA/ *boltokda* "olduğunda" (O 1, 6)
/BULTm/ *bolt(u)m* "oldum" (T 56, 56)

/KILTI/ *kıltı* "kıldı" (BK D 7, 14), fakat /KILTI/ (BK D 7)
/YŋLTçI/ *yaŋ(ı)ltaçı* "yanılacak" (KT G 11)
/YŋLTI/ *yaŋ(ı)ltı* "yanıldı" (KT D 20)
/YULTA/ *yolta* "yolda" (T 16), fakat /YULTA/ (KT K 9), vb.

3. /LT/ çift ünsüz işareti yalnızca bir kez ön ünlülü bir sözcükteki /lt/ ünsüz çiftini yazmak için de kullanılmıştır:
/yrltm/ *y(i)r(i)lt(i)m* "ayrıldım" (Hem.-Çır. 6)

/nt/ Çift Ünsüz İşareti

39. Bu işaret /ant/, /änt/ ses öbekleri ile /nt/ ünsüz çiftini yazmak için kullanılır.

1. /ant/ ses öbeği değerinde:
/ntA/ *anta* "orada" (genellikle)
/ntG/ *antag* "öyle" (T 9, 36), /ntg/ *antäg* "öyle" (T 29)
/TLntI/ *atlantı* "atlandı" (KÇ D 8)
/BUGzLntI/ *bog(u)zlantı* "boğazlandı" (T 26), vb.

2. /änt/ ses öbeği değerinde:
/kntÜ/ *käntü* "kendi" (KT D 23, BK D 19), fakat /kntÜ/ (KT K 4)

3. /nt/ ünsüz çifti değerinde:
/LKntI/ *alk(ı)ntı* "mahvoldu" (T 3), /LKntG/ *alk(ı)nt(ı)g* "mahvoldun" (KT G 9, BK K 7)
/BUntA/ *bunta* "burada" (KT D 20, vb.)
/çIntN/ *çıntan* "sandal (ağacı)" (BK G 11)
/KILntUKDA/ *kıl(ı)ntokda* "yaratıldığında" (KT D 1, vb.)

Bu çift ünsüz işaretinin kullanılmadığı birçok örnek de vardır:
/bntrA/ *b(i)nt(ü)rä* "bindirerek" (T 25)
/bIzntA/ *biz(i)ntä* "bizden" (T 40)
/bÜntgI/ *büntägi* "böylesi" (T 57)
/KIntI/ *(e)kinti* "ikinci olarak" (KT D 33, vb.)
/Intmz/ *int(i)m(i)z* "indik" (T 26)
/kÜntz/ *künt(ü)z* "gündüzün" KT D 27, vb.)
/ÜntrÜ/ *ünt(ü)rü* "(şafak) sökerken" (T 35), vb. vb.

/nç/ Çift Ünsüz İşareti

40. Bu işaret /anç/, /änç/ ses öbekleri ile /nç/ ünsüz çiftini yazmak için kullanılır.

1. /anç/ ses öbeği değerinde:
/nçA/ *ança* "öylece" (KT G 5, vb.)
/nçULDI/ *ançoladı* "sundu, takdim etti" (KT D 32)
/SnçDI/ *sançdı* "mızrakladı" (KT K 5), vb.

2. /änç/ ses öbeği değerinde:
/nnçA/ *nänçä* "nice kez" (BK K 9), vb.

3. /nç/ ünsüz çifti değerinde:
/BUnçA/ *bunça* "bunca" (genellikle)
/rnç/ *är(i)nç* "muhakkak ki" (genellikle)

İkiz Ünsüzler

41. Sözcük içindeki ikiz ünsüzler runik yazıda seyrek olarak belirtilir. Başka bir deyişle, sözcük içindeki ikiz ünsüzler genellikle tek harf ile gösterilir.

1. /g/ = g(g):
/yÜgrÜ/ *yüg(g)ärü* "yukarı" (KT D 11, vb.)

2. /K/ = k(k):
/BLıKA/ *balık(k)a* "çamura" (KT K 8)
/IDUKT/ *ıduk (ku)t* (BK D 25)
/ULRTUKA/ *ol(o)rtok(k)a* (BK D 14)
/TUGSKA/ *tugs(ı)k(k)a* (KT G
/TUñUKUKA/ *tuñukuk(k)a* (T 31)
/YUKRU/ *yok(k)aru* (T 25)
/YRLKDUK/ *yarl(ı)k(k)adok* (KT D 15), vb.

3. /k/ = k(k):
/bIrtÜkrÜ/ *birtök(k)ärü* (BK D 9), fakat /bIrtÜkgrÜ/ *birtökgärü* (KT D 10)

4. /T/, /t/ = t(t):

/ITI/ *ı(t)tı* "gönderdi" (KT D 7, vb.), /ITm/ *ı(t)t(ı)m* (BK D 40), /ITmz/ *ı(t)t(ı)m(ı)z* (KT D 40)

/KITmz/ *akıt(tı)m(ı)z* (KT K 8)

/KUUTI/ *ko(t)tı* (BK G 12)

/KUUBRTm/ *kubrat(tı)m* (BK K 7)

/ULRTI/ *ol(o)rt(t)ı* (KÇ D 12)

/YGTUKDA/ *yag(ıt)tokda* (KÇ B 5, D 6)

/YUGLTI/ *yoglat(t)ı* (KÇ D 12)

/YUntA/ *yunt(t)a* (IB 24)

/YURTA/ *yurt(t)a* (IB 13)

/stm/ *eş(it)t(i)m* (T 24)

/IgtI/ *ig(it)ti* (KT D 16), /Igtm/ *ig(it)t(i)m* (KT D 29)

/bdztm/ *bäd(i)zät(ti)m* (KT G 11)

/yÜgtÜrmş/ *yügä(t)türm(i)ş* (KÇ B 2)

5. /D/, /d/ = d(d):

/YRTdm/ *yarat(ı)d(dı)m* (BK K 14), fakat /YRTTDm/ *yarat(ı)td(ı)m* (MÇ D 8, 9, 10)

/bItIdm/ *biti(d)d(i)m* (KT G 13, BK K 15), fakat /bItItdm/ *bititd(i)m* (T 58)

6. /L/, /l/ = l(l):

/YULG/ *Yol(lu)g* (KT G 13, vb.), fakat /YULLG/ *Yoll(u)g* (KT GB)

/çÜlg/ *çöl(lü)g* (KT D 4, BK D 5)

/IldÜk/ *il(l)ädök* (BK D 7), fakat /IlldÜk/ *illädök* (KT D 6), vb.

7. /N/, /n/ = n(n):

/KçNŋ/ *kaçan (n)äŋ* (T 21), /Kçnŋ/ *kaça(n) näŋ* (T 20, 29)

8. Şu örnekte söz içindeki /şs/ ünsüz öbeği yalnızca bir art /S/ harfi ile gösterilmiştir:

/KBSR/ *kab(ış)sar* (T 12)

Bu tür yazımın istisnaları da vardır:

/çURKKA/ *çorakka* (BK GD), /IllgdA/ *ill(i)gdä* (KT D 29, BK D 24), /Illgg/ *ill(i)g(i)g* (KT D 15, 18; BK D 13), /KRLUKKA/ *Karlukka* (KÇ D 4),

/KUULLG/ *kull(u)g* (KT D 21, BK D 18), /tzkkA/ *Täz(i)kkä* (KÇ D 4), vb. gibi.

Noktalama

42. Runik harfli metinlerde, özellikle Orhon ve Yenisey yazıtlarında sözcükleri ya da söz öbeklerini ayırmak için kullanılan tek noktalama işareti üst üste konulmuş iki noktadır. Bazı Yenisey yazıtlarında, örneğin Begre yazıtında, üst üste iki nokta yerine tek nokta kullanılmıştır. Irk Bitig'de ise sözcükler üst üste iki nokta yerine eşit işaretine benzeyen iki kısa çizgi ile birbirinden ayırt edilir.

Bu noktalama işaretinin kullanımı ile ilgili olarak şu kurallar dikkati çeker:

1. Normal uzunlukta sözcükler bu işaretle birbirinden ayırt edilir:

: *täŋridä* : *bolm(i)ş* : *türük* : *bilgä* : *kagan* : (KT G 1)
: *türük* : *bäglär* : *bod(u)n* : *bunı* : *eş(i)d(i)ŋ* : (KT G 10)

2. Tek heceli sözcükler genellikle önceki ya da sonraki sözcükle birlikte yazılır:

: ULtgdÜkdA :*ol tägdökdä* (KT D 36)
: KDGRG : *ak adg(ı)r(ı)g* (KT D 35)
: kIrg : *eki är(i)g* (KT D 36)
: kInRA : *ekin ara* (KT D 1)
: bIzŋsÜ : *biz(i)ŋ sü* (KT D 39)
: YUKrtI : *yok ärti* : (KT D 39)

3. Birleşikler ve söz öbekleri genellikle birlikte yazılır:

: yItIyIgrmIrn : *yiti yig(i)rmi är(i)n* (KT D 11)
: ytIyÜzr : *yeti yüz är* (KT D 13)
: tÜrÜkIDUKyIrISUBI: *türük ıduk yiri subı* (KT D 10-11), vb.

4. Bazı Yenisey yazıtlarında bir sözcüğün noktalama işareti ile ikiye bölündüğü de olur:

: KUnç : YmA : *kunç(u)y(u)ma* (Elegest I 1)
: Üçye : tmş : *üç yetm(i)ş* (Uyuk-Turan 4), vb.

SES BİLGİSİ

Ünlüler

43. Orhon Türkçesinde şu ünlüler vardır: /a/, /ä/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/ ve /ü/. Bu ünlüler, kapalı /e/ ünlüsü dışında, üç boyutlu bir sistem içinde birbirlerine karşıt olurlar: art ünlülere (a, ı, o, u) karşı ön ünlüler (ä, i, ö, ü), alçak ünlülere (a, ä, o, ö) karşı yüksek ünlüler (ı, i, u, ü) ve düz ünlülere (a, ä, ı, i) karşı yuvarlak ünlüler (o, ö, u, ü).

Orhon Türkçesi ünlü sisteminin önemli bir özelliği de bu ünlülerin uzun türlerinin de bulunmasıdır. Başka bir deyişle, Orhon Türkçesinde ünlü uzunluğu fonemiktir, yani anlam farkı yapar:

aç- "açmak" : *āç-* "acıkmak" ve *āç* "aç"
at "at" : *āt* "ad, unvan"
ak- "akmak, akın etmek" : *āk* "ak, beyaz", vb.

İlk Hece Ünlüleri

/a/ ünlüsü

44. Kısa /a/

İlk hecedeki kısa /a/ ünlüsü yazımda hiç gösterilmez: *aç-* "açmak" (T 28), *adak* "ayak" (KT K 7), *adg(ı)r* "aygır" (BK K 11), *bar-* "varmak, gitmek" (BK D 35), *kab(ı)ş-* "kavuşmak, buluşmak, bir araya gelmek" (T 12), *yazı* "ova" (KT G 7), vb.

45. Uzun /a/

Orhon Türkçesinde ilk hecede uzun bir /a/ ünlüsünün var olduğu yazımdan anlaşılıyor. Orhon yazıtlarında sözbaşı kısa /a/ ünlüsü yazımda gösterilmediği halde uzun /a/ ünlüsü seyrek de olsa yazılır:

/Aç/ *āç* "aç" (BK D 38)
/Aç/ *āç-* "acıkmak" (KT G 8, 8; BK K 6, 6)
/AT/ *āt* "ad, unvan" (BK D 41; KT D 7, 7, B 2, KÇ B 1)

İlk hecedeki uzun /a/ ünlüsü için Yenisey yazıtları ile Irk Bitig'de daha çok örnek vardır:

āk "ak, kır" (IB 5, 19)
āla "ala, alaca" (IB 2)
āra "arasında" (IB 10, 38, 52, 52)
ārt "dağ geçidi" (IB 6)
ās "kakım" (Uybat III 1)
ātan- "ünlenmek, ünlü olmak" (IB 55)
āy "ay" (K.-Hovu 3)
āz "az" (IB 57)
āz- "yolu yitirmek" (IB 15, 15, 15)

Ünsüzle başlayan sözcüklerin ilk hecelerindeki uzun /a/ ünlüsü de genel olarak belirtilmez. Orhon yazıtlarında yalnızca şu sözcükte ilk hecenin uzun /a/ ünlüsü belirtilmiştir: *tāmka* "duvara" (KT GD).

Yenisey yazıtları ile Irk Bitig'de bu tür yazım için başka örnekler de vardır: /KAL-/ *kāl-* "kalmak" (Elegest I 9), /BA-/ *bā-* "bağlamak" (IB 14), /YAş/ *yāş* "yaş, taze" (IB 17) vb.

Yazımdan anlaşılmamakla birlikte, şu sözcüklerin ilk hecelerindeki /a/ ünlüsü de uzun olmalıdır:

ab "av", *ar-* "aldatmak", *aş* "aş, yemek", *aş-* "aşmak", *azuk* "azık", *bar* "var", *bay* "zengin", *açıg* "acı", *agrı-* "hastalanmak", *kadın* "dünür", *kan* "kan", *kar* "kar", *karı-* "yaşlanmak", *karı* "yaşlı", *kaş* "kaş", *katun* "Hatun", *sayu* "her", *sakın-* "düşünmek", *sarıg* "sarı", *yat* "yabancı diyar", *yay* "yaz", *yayın* "yazın", vb.

/ı/ Ünlüsü

46. Kısa /ı/

Orhon Türkçesinde kısa /ı/ ünlüsünün varlığı yazımdan anlaşılır. *[b]ıç-* "biçmek" (BK G 12), *[ı]t* "it, köpek" (BK G 10), *kıl-* "kılmak, yapmak" (KT D 15), *kışla-* "kışlamak, kışı geçirmek" (KT K 8), *sıgta-* "(ölünün ardından) ağlamak, figan etmek" (KT D 4), *tıl* "haberci" (T 36), *yılkı* "at sürüsü" (KÇ D 13), *yış* "ormanlı dağ" (T 20), vb.

47. Uzun /ı/

Orhon Türkçesinde ilk hecede uzun bir /ı/ ünlüsünün varlığı yazımdan anlaşılmaz. Yazıtlarda /ıK, Kı/ hece işaretinin kullanılması hiç değilse bir grup sözcükte uzun /ı/ ünlüsünü belirlemekte ölçüt olabilirdi. Ancak, bu işaretin söz başında ve /ı/ ünlüsünden önce kullanılmasının hiçbir fonetik değeri yoktur. Bu durumda tek ölçüt karşılaştırmadır. Bu yöntemle şu sözcüklerdeki /ı/ ünlüsünün uzun olduğunu söyleyebiliriz:

ı [ī] "ağaçlar, orman" (T 26)

ıgaç [īgaç] "ağaç" (T 25)

ı- [ī] "göndermek" (KT G 7 = BK K 7), *ıd-* [īd] "göndermek" (BK D 35 vb.)

kız [kīz] "kız, dişi" (KT D 24, vb.)

sı- [sī] "tahrip etmek" (T 19, vb.)

tıd- [tīd] "engel olmak" (KT K 11), vb.

/o/ Ünlüsü

48. Kısa /o/

bod "boy, aşiret, kabile" (T 4), *boz* "boz, gri" (KT D 32), *kon-* "konmak" (KT G 7), *koñ* "koyun" (KT D 12), *ol(o)r-* "oturmak, yaşamak" (T 8), *tok* "tok" (T 8), *yok(k)aru* "yukarı, yukarıya" (T 25), vb.

49. Uzun /o/

Orhon Türkçesinde uzun /o/ ünlüsünün varlığı *yok* sözcüğünün bazı yazıtlardaki farklı yazımından anlaşılır. Genel olarak /Y/, /U/ ve /K/ harfleri ile yazılan bu sözcük seyrek olarak /YUUK/, yani /o/ harfinden sonra /UK/ hece işareti kullanılarak da yazılmıştır. Bu durumda /u/ ünlüsü iki kez yazılmış sayılır:

yook [yōk] "yok" (KT D 11, 39; O ön 1; MÇ B 4; Abakan ön 4; IB 36, 36, 36).

Runik yazımdan belli olmamakla birlikte şu sözcüklerdeki ünlünün de uzun olduğu söylenebilir: *on* [ōn] "10" (KT K 7), *ot* [ōt] "ateş" (KT D 27), *bol-* [bōl] "olmak" (KT D 7), *ton* [tōn] "giysi, elbise" (KT D 26), *tor-* "bitap düşmek, zayıflamak" (KT G 9, BK K 7), *toruk* "zayıf" (T 5, 6), *tor(u)g* "doru" (KT D 33), *yol* [yōl] "yol" (KT K 9), vb.

/u/ Ünlüsü

50. Kısa /u/

uç- "uçmak, vefat etmek" (KT E 16), *ud-* "kovalamak" (T 41), *ul(u)g* "büyük" (BK G 9), *bul(u)ŋ* "köşe, bucak" (KT D 2), *kul* "kul, erkek köle" (KT D 7), *uz(u)n* "uzak" (T 52), vb.

51. Uzun /u/

Orhon Türkçesinde bir uzun /u/ ünlüsünün varlığı *buka* "boğa" sözcüğünün yazımından anlaşılmaktadır. Tunyukuk yazıtının 5. satırında dört kez geçen bu sözcük orada bir kez /BUKA/, fakat üç kez /BUUKA/ *būka* biçiminde yazılmıştır (krş. Türkçe, Azeri ve Türkmence *boğa* < **būka*).

Runik yazımdan belli olmamakla birlikte şu sözcüklerdeki ilk hece ünlüsünün de uzun olduğu söylenebilir: *u* [ū] uyku" (T 27), *udı-* [ūdı] "uyumak" (KT D 27), *uç* [ūç] "uç, cenah" (T 40), *uç(u)z* "kolay" (T 13), *ur-* [ūr] "vurmak" (KT D 33), *uya* "yuva, in" (IB 31), *yurç* "kayın birader" (KT D 32), *yurt* "yurt" (KT K 9), vb.

/ä/ Ünlüsü

52. Kısa /ä/

äb "ev, yurt, karargah" (T 30), *äkä* "abla" (KT K 9), *är-* "var olmak" (yardımcı eylem) (KT D 21), *bän* "ben" (T 5), *käl-* "gelmek" (KT D 23), *käm* "kim" (BK D 9), *säm(i)z* "semiz" (T 5, 6), *sän* "sen" (KT G 8), vb.

53. Uzun /ä/

İlk hecedeki uzun açık /ä/ ünlüsü Yenisey yazıtlarından birinde şu sözcüğün yazımında gösterilmiştir:

/AsnI/ *äsni*, yani *ǟsni* "hatırla!" (Tuva I 3)

Yazımdan belli olmamakla birlikte şu sözcüklerde de uzun bir açık /ä/ ünlüsünün bulunduğu söylenebilir: *är* [ǟr] "adam" (KT D 12), *bärü* [bǟrü] "beri" (T 46), *yäl-* [yǟl] "(atı) dörtnala sürmek, koşturmak" (T 27).

Kapalı /e/ Ünlüsü

54. Orhon yazıtlarında bazı sözcüklerde ilk hecenin alçak ön ünlüsü (kapalı /e/) ya /ä/ ünlüsü gibi hiç işaret edilmez ya da /I/ harfi ile yazılır: *br-* ~ *bir-* "vermek", *bş* ~ *biş* "5" vb. gibi. Bu sözcüklerin yazımındaki tutarsızlık, Thomsen'in daha 1896'da belirtmiş olduğu gibi (IO, ss. 15-16), sözkonusu ünlünün niteliği ile ilgili olmalıdır. Bu ünlünün daha sonra ele alınan bazı Yenisey yazıtlarında özel bir işaretle gösterilmiş olması Thomsen'i haklı çıkarmıştır (bk. Thomsen, "Une lettre méconnue", *JSFOu* 30: 4). Yenisey yazıtlarında bu özel /e/ harfi ile yazılan sözcükler şunlardır: *eki* "2", *el* "halk", *eş* "arkadaş", *et-* "düzenlemek", *bel* "bel", *beş* "5", *keş* "sadak, okluk", *yeti* "7", *yetmiş* "70". Orhon yazıtlarında, *bel* ve *keş* dışında bu sözcüklerin hepsi bulunur ve yazımlarında yukarıda işaret ettiğimiz tutarsızlık görülür.

Bu dokuzuncu ünlünün niteliğine gelince, Thomsen'in konuyla ilgili yazısında da işaret etmiş olduğu gibi, bu uzun bir /e/ ünlüsü olmalıdır; çünkü bu ünlü daha sonra Yakutçada /ie/ ikiz ünlüsüne gelişmiştir: Yak. *bier-* "vermek" < **bēr-*, Yak. *bies* "5" < **bēş*.

Orhon Türkçesinde ve Yenisey yazıtlarında (Eski Türkçede) dokuzuncu bir ünlünün, kapalı /e/ ünlüsünün, bulunduğu gerçeği Türk dilbiliminde büyük ilgi uyandırmış, bu alanda çalışanlar sekiz ünlü ve dokuz ünlü yanlısı olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Daha sonra yapılan araştırma ve çalışmalar bu uzun kapalı /e/ ünlüsünün Azeri Türkçesinde kısa kapalı /e/ olarak korunduğunu, Türkmencede kurallı olarak uzun /i/ ünlüsüne gelişmiş olduğunu ortaya koymuş ve kapalı /e/ sorunu böylece kanıtlanmıştır. Ancak, hemen belirtelim ki, Orhon Türkçesinde (Eski Türkçede) bu kapalı /e/ ünlüsünün kısa türü de vardır. Kısa kapalı /e/ ünlüsü Azeride ve Türkmencede korunmuş, Yakutçada ve Çuvaşçada ise genellikle kısa /i/ye gelişmiştir.

55. Kısa kapalı /e/

(e)lt- "iletmek, sevketmek" (T 32, 18, 53) ~ *ilt-* (BK D 9) (krş. Uyg. Br. *elt-*)

(e)şid- "işitmek" (KT G 2, vb.) ~ *iş(i)d-* (Kara Balgasun B 8)

k(e)y(i)k "vahşi av hayvanı, geyik" (T 8) ~ *kiyik* (IB 31, 49 vb.)

y(e)g "daha iyi" (BKT D 24) ~ *yig* (KT G 4, BK K 3)

y(e)g(i)rmi "20" (T 49), ~ *yig(i)rmi* (KT GD, IB 67), *yegirmi* (K.-Hovu 2)

y(e)r "yer" (BK K 10) ~ *yir* (KT K 4, IB 16 vb.), vb.

56. Uzun kapalı /e/
b(e)r- "vermek" (KT D 12) ~ *bir-* (KT D 8)
b(e)ş "5" (T 49) ~ *biş* (KT D 18, K 4) ~ Yenisey *beş*
(e)ki "2" (T 18 vb.) ~ *ik(ä)gü* "iki, iki bölük" (KT K 3) ~ Yenisey *eki*
(e)l "halk, boylar, devlet" (KT D 4) ~ *il* (BK D 5) ~ Yenisey *el*
(e)t- "yapmak, düzenlemek" (KT D 11) ~ *it-* (genel olarak) ~ Yenisey *et-*
k(e)rü "geri" (KÇ D 4. O sağ 3) ~ *kirü* "geriye, batıya" (KT D 2)
k(e)srä "sonra" (O ön 1, KÇ D 4) ~ *kisrä* (KT D 5 vb.)
t(e)- "demek, söylemek" (T 5 vb.) ~ *ti-* (KT D 9, T 5 vb.)
t(e)r- "dermek, toplamak" (*elteriş* sözcüğünde) ~ *tir-* (BK D 11)
y(e)- "yemek" (T 8) ~ *yi-* (T 8)
y(e)ti "7" (KT D 15) ~ *yiti* (KT GD) ~ Yenisey *yeti*
y(e)tm(i)ş "70" (BK D 11, KT D 12) ~ Yenisey *yetm(i)ş*

Bu sözcüklere şunlar da katılmalıdır: *idi* [ēdi] "sahip" (KT D 19 vb.), *ir-* [ēr-] "ermek, erişmek" (T 45), *irtür-* "eriştirmek" (KT D 9), *kiçä* [kēçä], "akşam, akşamüstü" (MÇ D 1), *y(e)t-* [yēt] "yedmek, yedekte götürmek" (T 25), *yil* [yēl] "yele" (IB 16) ve Yenisey yazıtlarında özel kapalı /e/ harfi ile yazılan sözcüklerden *eş* [ēş], *bel* [bēl] ve *keş* [kēş] "sadak, okluk".

/i/ Ünlüsü

57. Kısa /i/
bil- (BK K 15 vb.), *iç* (BK G 14 vb.), *ilgärü* "ileri, ileride, doğuda" (KT G 2), *tik-* "dikmek" (KT D 25), *yit-* "yitmek, kaybolmak" (KT D 27 vb.), vb.

58. Uzun /i/
Orhon Türkçesinde ilk hecede uzun bir /i/ ünlüsünün bulunduğu yazımdan anlaşılmaz. Ancak, karşılaştırma yöntemi ile şu sözcüklerdeki /i/ ünlüsünün de uzun olduğunu söyleyebiliriz: *bin-* (KT K 5), *bir* "1" (KT G 8), *birki* "birleşik. müttehit" (BK D 22), *iş* (KT B 1), *kir-* "girmek, katılmak" (BK D 38 vb.), *kiş* "samur" (BK G 12), *[ti]r-* "yaşamak, sağ kalmak", *tir(i)g* "diri, canlı" (KT K 9), *tir(i)l-* "sağ kalmak" (BK D 31), *tiz* "diz" (BK K 10), *yinçgä* "ince" (T 13), vb.

/ö/ Ünlüsü

59. Kısa /ö/
bökä "güçlü, cesur, yiğit" (KÇ D 5), *bök-* "doymak" (Uyuk-Turan 1, vb.), *ög* "anne" (KT D 25), *törü-* "türemek, yaratılmak" (KT K 9), vb.

60. Uzun /ö/
Orhon Türkçesinde uzun /ö/ ünlüsünün varlığı Taryat yazıtındaki şu örnekten anlaşılır:
/kÜÜk/ *köök*, yani *kōk* "mavi" (Tar. D 4).

Yazımdan belli olmamakla birlikte şu sözcüklerdeki /ö/ ünlüsünün de uzun olduğunu söyleyebiliriz: *böri* "kurt" (KT D 12), *köl* "göl" (KT D 34), *ö-* "düşünmek" (KT G 5, vb.), *köl-* "(hayvanı) kösteklemek" (IB 25), *ör-* "baş kaldırmak, isyan etmek" (KT B 1), *öz* "öz, kendi" (T I G 6), *tört* "dört" (BK D 2), vb.

/ü/ Ünlüsü

61. Kısa /ü/
küŋ "cariye" (KT D 24), *küzäd-* "korumak, kollamak" (KT B 1), *süŋüş-* "savaşmak" (BK D 30), *tükäti* "tamamiyle" (KT G 1), *tüş-* "inmek" (T 30), *yügür-* "akmak; koşmak" (KT D 24), vb.

62. Uzun /ü/
Yazımdan belli olmamakla birlikte şu sözcüklerdeki /ü/ ünlüsünün uzun olduğunu söyleyebiliriz: *kü* "ün" (KÇ B 12), *küç* "güç, kuvvet" (KT D12), *kün* "gün, güneş" (BK G 1, vb.), *küz* "güz, sonbahar" (MÇ D 8), *sü* "ordu" (T 31, vb.), *süçig* "tatlı" (KT G 5, vb.), *sür-* "sürmek" (KT D 23, vb.), *tü* "tüy" (IB 3), *tün* "gece" (BK D 32), *yüz* "yüz" (KT D 33), *yüz* "100" (KT D 33, vb.

İlk Hece Dışındaki Ünlüler

Damak Uyumu

63. Orhon Türkçesinde kapalı /e/ ünlüsü dışındaki bütün ünlüler ilk hece dışındaki hecelerde bulunabilir.

İlk hece dışındaki hecelerin ünlüleri damak ya da artlık-önlük uyumu kurallarına göre bulunur. Damak ya da artlık-önlük uyumu şöyle tanımlanabilir: Bir sözcükte ya yalnız art ünlüler ya da yalnız ön ünlüler bulunabilir. Böylece, ilk hecenin ünlüsü bir art ünlü ise öbür hecelerin ünlüleri de art, ön ünlü ise öbür hecelerin ünlüleri de ön ünlü olur.

Bununla birlikte, damak uyumu kurallarının işlemediği durumlar da vardır. Bazı sözcükler ilk hecelerindeki art ünlülerinin komşu ünsüzler nedeniyle öndamaksıllaşması sonucu ünlü uyumundan çıkmıştır. Ayrıca, belli bazı eklerin ön ünlülü tek biçimi vardır ve bunlar bu nedenle ünlü uyumu kurallarına uymaz.

Öndamaksıllaşma Sonucu Uyumdan Çıkma

64. Yazıtlarda herhangi bir hecesindeki düz-dar art ünlüsü öndamaksıllaşmış, böylece de ünlü uyumundan çıkmış bazı sözcükler vardır:

/BULmYn/ *bulmay(i)n* "bulmayıp" (T 2) < **bulmayın*
/tIDA/ *tida* "tutarak" (KT K 11) < **tīd-* "tutmak, engel olmak"
/tIŋLA/ *tiŋla* "dinle!" (KT G 2) ~ *tıŋla* (IB 58)
/TItIn/ *tıtin-* "yırtılmak" (IB 44) < **tītın-*
/yImşK/ *yimşak* "yumuşak" (KT G 5)
/yIşKA/ *yişka* (KT D 1, 37) < **yışka*
/yIşDA/ *yişda* (KT G 4, D 35) ~ *yışda* (T 31, 32)
/yIşG/ *yiş(ı)g* (KT D 21, 35; BK D 27, 27) ~ *yış(ı)g* (T 28, 35, 37)

Öndamaksıllaşma sonucu uyumdan çıkma tekil 1. kişi gönüllülük eki almış sözcüklerde de görülür:

ay-ayin (T 32), *ay(ı)t-ayin* (BK D 41), *kon-ayin* (KT G 7), *[ko]n-ayin* (BK K 5), *kış-ayin* (T 5), *ıdma-yin* (BK D 33), *ur(u)gs(ı)rat-ayin* (KT D 10), *yoglat-ayin* (T 31), vb.

Tekil 1. kişi gönüllülük eki Uygur ve Yenisey yazıtları ile Irk Bitig'de genellikle uyuma girer: *[b]ulga-yın* (MÇ D 5), *taşık-ayın* (MÇ D 10), *yazma-yın* (MÇ B 5), *yorı-yın* (MÇ D 5), *adrıl-ayın* (Elegest I: 9), *kāl-ayın* (Elegest I: 9), *al-ayın* (IB 58), *tıŋla-yın* (IB 58), vb.

Damak Uyumuna Girmeyen Ekler

65. Asıl Orhon yazıtlarında damak ya da **artlık-önlük uyumuna genellikle** girmeyen ekler şunlardır: 1. 3. **kişi** iyelik eki **/+(s)i/, 2. 1. ve 2. kişi tekil iyelik** eki almış sözcüklere eklenen belirli nesne **eki /+in/, 3.** sıfat-fiil **eki /-miş/.**

3. Kişi İyelik Eki /-(s)i/

66. 3. kişi iyelik eki Orhon yazıtlarında genellikle /+i/ ve /+si/ biçiminde ön ünlülüdür. Bu durum yazımdan anlaşılmaktadır: Bu eki almış art ünlülü sözcüklere eklenen belirli nesne eki /+n/ genellikle ön /n/ harfi ile, iyelik ekinin /+si/ türünü almış art ünlülü sözcüklerdeki /s/ ünsüzü de genellikle ön /s/ harfi ile yazılır. Ayrıca, bu ekin ünlüsü belki de uzundu; çünkü, kısa bağlama ünlüleri /ı/ ve /i/ genellikle yazılmadığı halde, 3. kişi iyelik ekinin ünlüsü hemen daima yazıda gösterilmiştir. Aşağıdaki gibi karşıt sözcük çiftleri bu gerçeği açıkça kanıtlayacak niteliktedir:

är-(i)n "adamlarla" (KT D 11)	*är-in* "adamlarını" (KT K 1)
kulkak-(ı)n "kulakla" (BK K 11)	*kulkak-in* "kulaklarını" (BK G 12)
sab-(ı)n "sözlerle" (KT G 5)	*sab-in* "sözlerini" (KT G 9)

Çok ilginçtir ki bu ek Yeni Uygurcanın Tarançi diyalektinde bugün de uzun /i/ iledir: *qeş-ī-ga* "önüne", vb. Ayrıca, bilindiği gibi, bu ek bugün Çuvaşçada da ünsüzlerden sonra kısa /i/, ünlülerden sonra da normal /i/ biçimindedir; başka bir deyişle, artlık-önlük uyumuna girmez.

Örnekler:

1. *adg(ı)r-in* (BK K 11), *ak-in* (KT K 2, 3, 9), *āt-in* (KT d 7, 7; BK D 7), *at-in* (KT D 40; BK G 12, K 11), *bar(ı)m-in* (KT K 1; BK d 24), *bark-in* (KT KD), *bod(u)n-in* (BK G 15), *bulgak-in* (KT K 4; BK D 29), *kagan-in* (KT D 35, 36, 38; BK D 27, 28), *kan-in* "hanını" (T 2, 2, 28), *kaŋ-in* 5KT D 5; BK D 6, 18), *kazgantok-in* (T 55), *kulkak-in* (BK G 12), *kotay-in* (BK K 11), *kuz-in* (T 7), *ogl-in* (KT D 7; BK D 7, 7, 24, G 3; KÇ B 5, D 1, 10), vb.

2. *armakçı-sin* (KT D 6), *kar(a)-sin* (O sağ 1), *yabgu-sin* (T 41), *yılkı-sin* (BK D 24), vb.

Buna göre, belirli nesne eki almamış iyelik ekini de her yerde *-i* ve *-si* biçiminde okumak gerekir kanısındayım:

atı-si (KT G 13, GD; BK GB), *ayguçı-si* (T 10, 21, 29), *yagı-si* (KT D 12; BK D 11), *bod(u)n-i* (KT D 3), *çab(ı)ş-i* (T 7), *kagan-i* (KT D 19), vb.

Moyun Çor yazıtında sözkonusu iyelik ekinin ünlü uyumuna girdiği anlaşılıyor; çünkü art ünlülü sözcüklerde buna eklenen belirli nesne eki /+n/ genellikle art /N/ harfi ile, ekin /+si/ biçimindeki /s/ ünsüzü de art /S/ harfi ile ile yazılmıştır:

yılkı-sın barım-ın kız-ın kod(u)z-ın (MÇ D 3).

Belirli Nesne Durumu Eki {+in}

67. Tekil 1. ve 2. kişi iyelik ekli sözcüklere eklenen belirli nesne durumu eki /+In/ de bazı yazıtlarda (Orhon yazıtları, Suci yazıtı ve Irk Bitig'de) genellikle ön /n/ harfi ile yazılmıştır:

sab(ı)m-(i)n "sözlerimi" (KT G 2) ~ *sab(ı)m-(ı)n* (KT G 1)
çıt(ı)m-(i)n "çitimi" (MÇ G 2)
ogl(ı)m-(i)n "oğlumu" (Suci 6)
kız(ı)m-(i)n "kızımı" (Suci 7)
at(ı)m-(i)n "torunumu" (Suci 8)
kurugsak(ı)m-in "kursağımı" (IB 8)
tapladok(u)m-in "sevdiğimi" (IB 4)
kan(ı)ŋ-(i)n "hanını" (T 3)

Uygur yazıtları ile Irk Bitig'de bu ekin artık ünlü uyumuna girmek üzere olduğunu gösteren örnekler vardır:

bod(u)n(u)m-(ı)n (MÇ K 5)
at(ı)m-(ı)n "unvanımı" (Tar. D 4)
sub(u)m-(ı)n (Tar. B 4)
baş(ı)m-ın (IB 8), vb. (bk. İlerleyici Benzeşme)

Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Eki {-mIş}

68. Geçmiş zaman sıfat-fiili eki {-mIş} de bence Orhon Türkçesinde artlık-önlük uyumuna girmeyen eklerdendir; çünkü bu ekin sonundaki /ş/ ünsüzü art ünlülü sözcüklerde de, eğer /ş/ harfi ile yazılmamış ise, genellikle

ön /s/ işareti ile yazılmıştır. Eski Türk runik alfabesini başarı ile çözümleyen Thomsen, bilindiği gibi, /-ms/ ekindeki ön /s/ harfinin /ş/ değerinde olduğu görüşünde idi (1896: 36, 38). Thomsen, ayrıca, bu ekin yazıçevrimini art ünlülü sözcüklerde *-m(ı)ş* ve *-m(ı)s* olarak yapmış, yani ekin ünlü uyumuna girdiğini kabul etmişti. Thomsen'in bu görüşü daha sonra yazıtlar üzerinde çalışan Batılı bilim adamlarınca da kabul edilmiştir.

Ancak, A. C. Emre 1949 yılında sözkonusu ekin ünlüsünün Orhon Türkçesinde ünlü uyumuna girmediğini ve her yerde *-miş/-mis* biçiminde olduğunu ileri sürmüştü (1949: 34). Bu ekin ünlüsü konusunda ben de A. C. Emre gibi düşünüyorum. Bu görüşümü destekleyen ek kanıtlarım da şunlardır:

1. Yazıtlarda art ünlülü eylem gövdesindeki /ş/ sesinin /ş/ harfi ile, bunlara eklenen /-miş/ ekindeki /ş/ sesinin ise ön /s/ harfi ile yazıldığı örnekler vardır:

/BUşGURms/ *boşgurm(i)ş* (KT D 13)
/TşKms/ *taş(ı)km(i)ş* (KT D 11), vb.

2. Art ünlülü sözcüklerde art /S/ harfinin eylem gövdesindeki /s/ ve /ş/ sesini gösterdiği, buna karşılık aynı sözcükteki /-miş/ ekinin ön /s/ işareti ile yazıldığı örnekler vardır:

/KGNSRms/ *kagans(ı)ram(i)ş* (KT D 13)
/SIGTAms/ *sıgtam(i)ş* (KT D 4)
/TSıKms/ *taşıkm(i)ş* (T 30)
/Sms/ *aşm(i)ş* (MÇ K 8)
/SKINmIs/ *sakınmiş* (IB 42, 58)
/SUKUSmIs/ *sokuşmiş* (IB 35), vb.

Yukarıdaki yazımları dikkate alarak/-miş/ ekinin Orhon Türkçesinde genellikle yalnız ön ünlülü olduğunu, başka bir deyişle bu ekin artlık-önlük uyumuna girmediğini kesin olarak ileri sürebiliriz.

Moyun Çor yazıtında da {-miş} eki genellikle artlık-önlük uyumuna girmez: *kalm(i)ş-i* (MÇ K 3), *ol(o)rm(i)ş* (MÇ K 4), *bolm(i)ş* (MÇ K 9), vb. Ancak, bu yazıtta ekin damak uyumuna girdiğini gösteren birkaç örnekler de yok değildir:

/BSmS/ *basm(ı)ş* (MÇ D 12)
/KTLmS/ *kat(ı)lm(ı)ş* (MÇ G 8), vb. gibi.

Dudak Uyumu

69. Dudak ya da düzlük-yuvarlaklık uyumu şöyle tanımlanabilir: Bir sözcükte yuvarlak bir ünlüden sonra ya bir yuvarlak ünlü ya da düz-geniş bir ünlü bulunabilir. Başka bir deyişle, yuvarlak bir ünlüden sonra düz-dar bir ünlü bulunamaz ve düz bir ünlüden sonra da yuvarlak bir ünlü bulunamaz. Dudak uyumunun bu türü, örneğin bugünkü Türkiye Türkçesinde vardır.

Orhon Türkçesinde ise dudak ya da düzlük-yuvarlaklık uyumu henüz ilk gelişme safhasındadır. Başka bir deyişle, Orhon Türkçesinde yalnız bağlama ünlüleri ve CVC türünde ekler dudak uyumu kurallarına uyar.

Bağlama Ünlüleri

70. Yuvarlak ünlülü gövde ya da hecelerden sonra gelen bağlama ünlüleri Orhon Türkçesinde dudak uyumuna girer. Bu durum bağlama ünlülerinin yazıldığı oldukça bol sayıda örnekten anlaşılmaktadır:

karluk-u-g "Karluk'ları" (KT K 2)
kunç(u)y-u-g "prensesi" (KT D 20)
kunç(u)y-u-m "prensesim" (E 46: 4)
ok-u-n "ok ile" (KT D 33)
ög-ü-m "annem" (IB 58)
siŋök-ü-ŋ "kemiklerin" (KT D 24)
totok-u-g "askeri valiyi" (KT D 38)

Irk Bitig'den alınmış aşağıdaki örneklerde ise bağlama ünlüleri dudak uyumu kurallarına uymaz:

sınuk-ı-ŋ-ın "senin kırıklarını" (IB 48)
üzük-i-ŋ-in "senin yırtıklarını" (IB 48)

Dudak Uyumuna Giren Ekler

71. Orhon Türkçesinde dudak uyumuna giren CVC türündeki ekler şunlardır: olumlu sıfat eki {+lXG}, {+lXK},1. ve 2. kişi tekil ve çoğul kesin geçmiş zaman ekleri, yer ve yön zarfları eki {+DXn}.

72. Olumlu sıfat eki {+lXG}:

başl(ı)g "mağrur" (KT D 2)

kinl(i)g "misk kokulu" (BK K 11)
tonlug "donlu" (IB 22, 42)
busuşlug "kederli" (IB 52)
kutlug "mutlu, talihli" (IB 56)
muŋlug "dertli" (IB 22)
küçlüg "güçlü" (IB 3, 20, 60), vb.

73. {+lXK} eki:
özlük-i "binek atı" (KÇ B 4, D 3)
özlük-in "binek atını" (KÇ D 3)
top(u)lguluk "delmek için" (T 13)
üzg(ü)lük "kırmak için" (T 14), vb.

74. 1. ve 2. kişi tekil ve çoğul kesin geçmiş zaman ekleri:
al-t(ı)m "fethettim" (BK D 27), *biti-d(i)m* "yazdım" (KT GD), *buz-d(u)m* "bozguna uğrattım" (BK D 24), *kälür-t(ü)m* "getirdim" (KT G 11), *bar-d(ı)g* "gittin" (BK D 20), *bir-t(i)m(i)z* "verdik" (KT D 20), *buz-d(u)m(u)z* "bozguna uğrattık" (KT D 31), *süŋ(ü)ş-d(ü)m(ü)z* "savaştık" (BK D 28), *iç(i)k-d(i)ŋ* "bağımlı oldun" (T 3), *kigür-t(ü)g* "soktun" (KT D 23), *bar-d(ı)g(ı)z* "gittiniz" (KT GD), vb.

75. Yer ve yön zarfları eki {+DXn}:
kur(ı)-d(ı)n "batıda" (KT B 1), *yır-d(ı)n-ta yan* "kuzeyden, kuzey tarafından" (T 11), *b(i)r-d(i)n-yän* "güneyden, güney tarafından " (T 11), *öŋ-d(ü)n-yän* "doğudan, doğu tarafından" (T 11), vb.

Dudak Uyumuna Girmeyen Ekler

76. Orhon Türkçesinde dudak ya da düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeyen ekler şunlardır: Olumsuz sıfat eki [+sIz}, addan eylem türeten {+sIrA-} eki, gelecek zaman-gereklilik eki {-sIK}, bağlama eki {+lI}, belirli nesne eki {+nI}, pekiştirmeli buyurma eki {+GIl}, kesin geçmiş zaman 3. kişi eki {-DI}, aitlik eki [+GI}, zarf eki {+TI}, geçmiş zaman sıfat-fiil eki {-mIş}.

77. Olumsuz sıfat eki {+sIz}:
Yazımdan anlaşıldığına göre {+sIz} eki ve onun genişletilmiş biçimi olan

{+sIzIn} eki Orhon Türkçesinde dudak uyumuna girmez:
/BUŋsIz/ *buŋsız* "pek çok, bol bol" (Açura 7)
/BUŋsz/ *buŋs(ı)z* "pek çok, bol bol" (T 48)
/YULszn/ *yols(ı)z(ı)n* "yolsuz olarak" (T 35)

Ancak, bazı Yenisey yazıtları ile Irk Bitig'de bu ekin dudak uyumuna girdiğini gösteren örnekler vardır:
buŋusuz "dertsiz, sıkıntısız" (Barık II 3, Barık 6 III 2)
otsuz "otsuz" (IB 45)
subsuz "susuz" (IB 45), vb.

78. Addan eylem türeten {+sIrA-} eki:
ur(u)gs(ı)rat- "dölsüz bırakmak" (KT D 10) vb.; krş. Uyg. *kutsıra-*, *küçsirä-*, *ögsirä-* vb.

79. Gelecek zaman-gereklilik sıfat-fiil eki {-sIk}:
/ULRsKm/ *ol(o)rs(ı)k(ı)m* "oturasım" (T 22)
/TUSK/ *tos(ı)k* "doyma, doyacak olma" (KT G 8, BK K 6)
/TUGsKDA / *tugs(ı)kda* "(gün) doğar tarafında" (KT D 4) vb.
/Ülskŋ/ *öls(i)k(i)ŋ* "mutlak öleceksin" (BK K 5), vb.

80. Bağlama eki {+lI}:
tün+li kün+li "gece ve gündüz" (KT GD)
adıg+lı toŋuz+lı "(bir) ayı ile (bir) domuz" (IB 6)

81. Belirli nesne eki {+nI}:
/KUUnI/ *ku+nı* "(General) Ku'yu" (T 9), vb.

82. Pekiştirmeli buyurma eki {-GIl}:
urg(ı)l "mutlak koy!" (T 34)

83. 3. kişi kesin geçmiş zaman eki {-DI}:
uçdı "uçtu" (KT KD), *ölti* "öldü" (KT D 33), vb.

84. Aitlik sıfatları eki {+GI}:
çölgi "bozkırdaki" (T 23)
bod(u)nkı "(düşman) halkınınki" (Tar. B 5)

85. Zarf eki {+DI}:
ädgüti "iyice" (KT G 2)

86. Geçmiş zaman sıfat-fiil eki {-mIş}:
boşgurm(i)ş "eğitmiş" (KT D 13), *bolm(i)ş* "olmuş" (KT D 21), *süŋ(ü)şm(i)ş* "savaşmış" (KT D 40), *ol(o)rm(i)ş* "tahtta oturmuş" (MÇ K 4), *tutm(i)ş* (MÇ D 12), *sokuşmiş* "rastlamış" (IB 2), *toŋmiş* "donmuş" (IB 57), vb.

Ünlü Nöbetleşmeleri

87. Orhon Türkçesinde pek az sözcükte *a* ~ *ı* ve *ä* ~ *i* ünlü nöbetleşmesi görülür:

1. *a* ~ *ı* nöbetleşmesi:
alpagu "yiğit savaşçılar" (KT K 7) ~ *yılpagut* ay. (BK D 31)

2. *ä* ~ *i* nöbetleşmesi:
bän "ben" (T 1) ~ *bini* "beni" (T 10)
sän "sen" (KT G 8) ~ *sini* "seni" (T 10)
ärsär "ise" (genellikle) ~ *irsär* (KT G 13)
isirkä- "bir kayıp için üzülmek" (Altınköl II 2) < **äsirkä-*

e ~*i* nöbetleşmesi için bk. Kapalı /e/.

Öndamaksıllaşma

88. İlk hecenin /ı/ ünlüsü komşu inceltici ünsüzlerin etkisi ile öndamaksıllaşma eğilimi gösterir:
biç- (IB 37) ~ *[b]ıç-* "biçmek" (BK G 12)
biŋ (T 14) ~ *bıŋ* "1000" (T 16, 18)
ir-in "kuzeyini" (MÇ D 11), *ir-intä* "kuzeyinde" (MÇ D 11) ~ *yır* "kuzey"
tida "tutarak" (KT K 11) < **tıd-a*
tilıg "haberleri" (T 32) ~ *tılıg* (T 36)
tiŋla "dinle!" (KT G 2) ~ *tıŋla-* (IB 58)
yimşak, y(i)mşak "yumuşak" (KT G 5; BK K 4, 4) < **yımşak*

yiş "ormanlı dağ" (KT G 6, vb.) ~ *yış* (T 20, vb.), *yış-garu* (T 15)
yiş-da (KT G 4, D 35; BK D 27) ~ *yış-da* (T 31, 32)
yiş-ka (KT D 11, BK D 37) < **yış-ka*
yiş(ı)g (KT D 21, 35; BK D 27) ~ *yış(ı)g* (T 28, 35, 37), vb.

Art /ı/ ünlüsünün öndamaksıllaşması *yırya* "kuzeyde" sözcüğünün ikinci hecesinde de gerçekleşmiş olabilir:
/YRyA/, yani *y(ı)ryä* (O F 2, 5) < *yırya* (KT G1, D 14; BK D 12)

Artdamaksıllaşma

89. Orhon Türkçesinde artdamaksıllaşma yalnız Çinceden alıntı olan *säŋün* "general" sözcüğünde görülür. Orhon yazıtlarında ön ünlülü olan bu sözcük Yenisey yazıtları ile Tun-huang yazmalarında genellikle *saŋun* biçiminde geçer:
körtlä saŋun "General Körtle" (Elegest II 1)
bayça saŋun "General Bayça" (Barık III 1)
çoçi böri saŋun "General Çoçi Böri" (E 12: 1)
külüg saŋun "General Külüg" (Miran b 7), vb.

Ünlü İkizleşmesi

90. Ünlü ikizleşmesi şu iki örnekte görülür:
1. /ī/ > /iy/:
iniy+gün "erkek kardeşler" < *inī*. Bu ikizleşme *ini* sözcüğünün sonundaki /i/ ünlüsünün uzunluğu nedeniyle meydana gelmiş olabilir (krş. Yak. *inī* "erkek kardeş").

2. /ȫ/ > /üö/:
Uyuk-Turan yazıtında *öz ogl(u)m* söz öbeğindeki *öz* [ö:z] sözcüğü /ÜUz/, yani *üoz* biçiminde yazılmıştır (E 3: 5). Bu ya /Üz/, yani *öz*, yerine bir yazım yanlışıdır ya da bu sözcükteki uzun /ö/ ünlüsünün /üö/ biçiminde erken bir ikizleşmeye uğradığını gösteren bir yazım girişimidir (krş. Yak. *üös* < **ȫz*).

Ünlü Benzeşmeleri

İlerleyici Benzeşme

Yakın Benzeşme

91. Orhon Türkçesinde hem yakın hem de uzak ünlü benzeşmeleri için örnekler vardır.

1. Orhon yazıtlarında 3. kişi iyelik eki /+(s)i/ art ünlülü sözcüklerde ünlü uyumuna girme eğilimi gösterir:

agışın "servetini" (KT GB) < **agış-in*
bar(ı)mın "malını mülkünü" (KT GB) < **barım-in*
altunın "altınlarını" (BK K 1) < *[altuni]n* (BK N 11)
kaganın "hakanını" (KT D 7) < *kagan-in* (KT D 35 vb.)
kızın "kızlarını" (BK K 10 vb.) < **kız-in*
sabın "sözlerini" (T 22, 587 < *sab-in* (KT G 9, BK K 14)
taş(ı)n "dışını" (T 13) < *taş-in* (KT G 12, BK K 14)
usın "uykusunu" (T 19) < **ū-sin*
y[ıl]k[ıs]ın "at sürülerini" (BK GB) < *yılkısin* (BK D 24)

Uygur yazıtlarında da art ünlülü sözcüklere eklenen 3. kişi iyelik eki genellikle ünlü uyumuna girer:

atın "adlarını" (Tar. K 5) < *āt-in*
bar(ı)mın "malını mülkünü" (MÇ D 3) < *barım-in*
barkın "konutlarını" (MÇ D 2) < *bark-in*
başın "doruğunu" (MÇ D 4) < *baş-in*
katunın "hatununu" (MÇ K 10) < *katun-in*
kızın "kızlarını" (MÇ D 3) < *kız-in*
kod(u)zın "kadınlarını" (MÇ D 3) < *koduz-in*
tabarın "hayvanlarını" (MÇ G 5)
yılkısın "at sürülerini" (MÇ D 2, 3), vb.

Bu ekin ünlü uyumuna girme eğilimi için Irk Bitig'de de örnekler vardır:

ayakın "kaplarını" (IB 42) < *ayak-in*
karş(ı)sın "rakibini" (IB 19) < *karşı-sin*
kudrukın "kuyruğunu" (IB 50) < *kudruk-in*
oglın "oğullarını" (IB 2, 29) < *ogl-in* (BK D 7, vb.)
sabın "sözlerini" (IB 58) < *sab-in*, vb.

2. Aynı ilerleyici benzeşme tekil 1. kişi iyelik eki almış sözcüklerin belirli nesne durumlarında da meydana gelmiş olmalıdır:
başımın "başımı" (IB 8) < ****başımin***
sabımın "sözlerimi" (KT G 1, 11, 12; BK K 1) < *sabımin* (KT G 2)
atımın "adımı" (Tar. D 4) < ****ātımin*** vb.

3. Orhon yazıtlarında genellikle uyuma girmediği yazımdan anlaşılan /-miş/ ekinin Uygur yazıtlarında uyuma girme eğiliminde olduğunu gösteren az sayıda örnekler de vardır:
/BRmS/ *barm(ı)ş* "varmış, gitmiş" (MÇ G 37) < *barmiş*
/BSmS/ *basm(ı)ş* "baskın yapmış" (MÇ D 12) < *basmiş*
/BULmS/ *bolm(ı)ş* "olmuş" (Tar. B 1) < *bolmiş*, vb.

Uzak Benzeşme

92. İki sözcük arasında gerçekleşen ilerleyici ünlü benzeşmeleri aşağıdaki örneklerde görülür:
1. *antag* "öyle, onun gibi" (KT D 4, 40; BK D 5; T 9, 36) < *antäg* (T 29) < **anı täg*

2. *b(i)rd(i)n-yän* "güney tarafından" (T 11) < **birdin yan*, *öŋd(ü)n-yän* "doğu tarafından" (T 11) < *öŋdün yan*

3. *erür barur* "(serbestçe) gelir gider, bağımsız" (KT K 1, BK D 29) < **erür barır*, *yatu kalur* "yata kalır" (T 19) < **yatu kalır*

Gerileyici Benzeşme

93. İlk ve orta hecelerin düz-dar ünlüsü izleyen hecenin ya da sözcüğün yuvarlak ünlüsünün etkisi ile yuvarlaklaşır:
1. /ı-u/ > /u-u/:
yaratunu uma- "kendini düzene sokamamak" (KT D 10) < *yarat(ı)nu uma-* (BK D 9)
adartu umaz "zarar veremez" (Toyok 24, 29) < **adart-ı uma-*

2. /i-ü/ > /ü-ü/:
yütür-üp "yitirip" (IB 24) ~ *yitür-* (KT KT D 7, BK D 7)

3. /i-ö/ > /ü-ö/:
süŋök(ü)g "kemiklerin" (BK D 20, vb.) < *siŋöküŋ* (KT G 24)

4. /u-ä/ > /ü-ä/:
büntägi "bunun gibisi, böylesi" (T 57) < **buntägi* < **bunı täg-i*

Ünlü Düşmesi

İçseste Ünlü Düşmesi

94. Vurgusuz orta hecelerin dar ve zayıf ünlüleri özellikle /r, l, n, y/ ünsüzleri komşuluğunda daha eski bir tarihte düşmüş ve bu sözcükler hece kaybına uğrayarak Orhon Türkçesinde iki heceli olmuşlardır:

adrıl- "ayrılmak" (T 2, vb.) < **adırıl-*

antag "öyle, onun gibi" (T 9, vb. ~ *antäg* (T 29) < **anı täg*

balbal "öldürülen düşman heykeli" (BK G 7, vb.) < **barmal* < Mo. *barimal* "heykel"

bu[l]na- "tutsak etmek, yakalamak" (KÇ D 10) < **bulun+a-*

büntäg "bunun gibi, böyle" (T 57) < **buntäg* < **bunı täg*

ägri "eğri, hörgüçlü" (T 48, vb.) < *ägir-i, ägir-* "eğriltmek"

ärkli "iken, olan" (T 8) < *är-i-gli*

korkınç "korku" (IB 36) < **korık-ınç*

kikşür- "karşılıklı kışkırtmak" (KT D 6) < **kikiş-ür-*, **kikiş-* "karşılıklı çekişmek"

oglan "oğullar, evlatlar" (KT K 11, vb.) < *og(ı)l*

oglıt "oğullar" (KT D 5, BK D 5) < *og(ı)l*

ötrü "sonra" (T 12, 16) < **ötür-ü*, **ötür-* "geçirmek"

sıgta- "yas tutmak, ağlamak" (KT D 4, BK D 5) < *sıgıt* "ağıt, yas"

tarkınç "dargın, öfkeli, ters" (T 22) < **tarık-* "darılmak, öfkelenmek"

tägrä "çepeçevre" (T 48) < **tägir-* "çevirmek"

udşur-u "izleyerek, takip ederek" (KT D 36, K 2) < *uduş-ur-*

yabrıt- "bozguna uğratmak, tahrip etmek" (BK D 31) < **yabır+ı-t-* (krş. *yabız* "fena, kötü")

yagru " yakın" (KT G 5, vb) < **yagur-u*, **yagur-* "yaklaşmak"

yägrän "kestane renginde (at)" (KÇ D 3, 9) < **yägir+än*, *yägir* "geyik" (KÇ D 6); krş. Yak. *siär* "kestane rengi" < **yägir*, vb.

95. Aynı ünlü düşmesi şu sözcüklerde /l/ ve /r/ ünlümsülerinden sonra meydana gelmiş olmalıdır:

ilt- "götürmek, sevk etmek" (BK D 19, vb.) ~ *elt-* (KT D 23, vb.) < **elit-* (krş. Uyg. *elt-*, *elit-*, MK *elät-*, Trk. *ilet-*, Az. *älät-* ay.; krş. bir de Mo. *ile-* "göndermek")

kork- "korkmak" (T 39, vb.) < **korık-* < **korı-* "korumak"

bark "ev, bina" (KT K 13, vb.) < **barık* (krş. Mo. *bari-* "inşa etmek, yapmak"

türk "Türk" (T 1, vb.) ~ *türük* (genellikle)

Sonseste Ünlü Düşmesi

96. Sonseste ünlü düşmesi şu örneklerde meydana gelmiş olmalıdır:

birdin "güneyden", *biryä* "güneyde", *birgärü* "güneye doğru" sözcüklerinin kökü bir "güney" < **biri*

kurgaru (KT D 24, G 2, 3) ~ *kurıgaru* "batıya doğru" (KT D 8, 12, 17, 21, vb.) < **kurı* "geri, batı"

yırgaru "kuzeye doğru", *yırd(ı)nta* "kuzeyden" sözcüklerinin kökü *yır* "kuzey" (KT, BK, T) ~ *ir* (MÇ D 7, 11) < **yırı*

kül tigin "Prens Kül" (KT, BK), *kül çor* "Kül Çor" (BK G 13) ~ *küli çor* (KÇ B 6, 10, vb.)

yul- "yağmalamak" (BK D 32, MÇ D 2) ~ *yulı-* (T 39)

Ünlü Türemesi

Önseste Ünlü Türemesi

97. Şu örnekte /l/ ünsüzü ile başlayan alıntı bir sözcüğün başında ünlü türemiştir:

ulu "Ejderha (yıl adı)" (Tar. B 2) < Çince *lung* "ejderha"; krş. Kırgızca *uluu* ay., Kazakça vb. *uluw* ay., Tuvaca *ulu* ay.

İçseste Ünlü Türemesi

98. Aşağıdaki örneklerde içseste ünlü türemesi meydana gelmiş olmalıdır.

1. Önsesteki /pr/ ünsüz çifti arasında:

pur(u)m "Roma, Bizans" (KT D 4, BK D 5) < Part. *Frum*

2. İçseste /ŋg/, /ŋs/ ve /çr/ ünsüz çiftleri arasında:
bäŋigü "ebedi, sonsuz" (O Ek 2) ~ *bäŋgü* (genellikle)
buŋusuz "dertsiz" (Barık II 3, Barık III 2) ~ *buŋs(ı)z* "bol bol, sıkıntısızca" (T 48), *buŋsız* ay. (Açura 7)
içiräki "has, saraya mensup" (Miran 4, vb.) ~ *içräki* (genellikle)

3. Taryat (Terhin) yazıtında da içseste ünlü türemesi örnekleri vardır. Örneklerde görüleceği üzere ünlü /lg/ ve /lK/ ünsüz çiftleri arasında türer:
b(i)ligä "akıllı" (Tar. K 6, 6) ~ *bilgä* (genellikle)
(i)ligärü "ileriye doğru, doğuya doğru" (Tar.B 5) ~ *ilgärü* (genellikle)
yılıka "yılında" (Tar. D 9; G 1, 2, 3, 5; B 2) ~ *yılka* (Tar. B 1, 1, G 4, D 5)

Bu oldukça şaşırtıcı ve beklenmedik örnekler belki de Taryat yazıtını yazan kişinin bireysel diyalektini yansıtmaktadır.

Büzülme

99. Büzülme şu örneklerde meydana gelmiştir:
bödkä "bu zamanda" (BK K 1, 8, d 2; KT G 11) < *bu ödkä* (KT G 1)
buçägü "bu üçü birlikte" (T 12) < **bu üçägü*
ölürtäçik "mutlak öldürecek" (T 11) < ***ölürtäçi ök***
ölürtäçik-ök "mutlak öldürecekler (T 21, 30) < ***ölürtäçi ök***
öltik-ök "hiç kuşkusuz öldüler" (T 16) < ***ölti ök***
näçök "nasıl" (IB 45) < **näçä ök*
nälök "niçin" (IB 57) < **nälä ök*
ançıp "öyle olunca, sonra, imdi" (MÇ D 7, B 1; IB 65) < **ança ärip* ?

Benzer Hece Yitimi

100. Aşağıdaki örnekte benzer hece yitimi meydana gelmiştir:
yug(u)rça "(karı) yoğururcasına" (T 26) < **yugur-ur-ça*

Ünsüzler

101. Orhon Türkçesinde şu ünsüz fonemler vardır: /p, b, t, d, k, g, ç, s, z, ş, m, n, ŋ, ñ, l, r, y/.

Bu ünsüz fonemler boğumlanma yerlerine göre şöyle sınıflandırılabilir: 1. dudak ünsüzleri: /p, b, m/; 2. diş ve dişeti ünsüzleri: /t, d, ç, s, z, ş, n, l, r/; 3. öndamak ünsüzleri: /ñ, y/; 4. artdamak ünsüzleri: /k, g, ŋ/.

/d, g, ŋ, ñ, r, z/ dışındaki tüm ünsüzler söz başında bulunur; /l, p, ş/ ünsüzleri yalnız alıntı sözcüklerde söz başında bulunabilir.

Söz başında hiçbir ünsüz çifti bulunmaz. Söz sonunda bulunabilen ünsüz çiftleri ise şunlardır: /lk/, /lp/, /lt/, /nç/, /nt/, /rç/, /rk/, /rs/, /rt/ ve /yt/.

Dudak Ünsüzleri

/p/ Ünsüzü

102. Ötümsüz çiftdudak patlayıcısı /p/ her durumda bulunur.

1. Söz başında yalnız şu alıntı sözcükte bulunur:

pur(u)m "Roma, Bizans" (KT D 4; BK D 57 < Part. *Frum* "Roma" (krş. Çince *Fu-lin* "Doğu Roma").

2. Söz içinde her durumda bulunur:

apa "ecdat, atalar", *top(u)l-* "delmek", *opla-* "atılmak", *alpagu* "yiğitler, kahramanlar", vb.

3. Söz sonunda:

kop "hep, tamamiyle", *agr(ı)p* "hastalanıp", *alp* "yiğit, kahraman", vb.

/b/ Ünsüzü

103. Ötümlü çiftdudak patlayıcısı /b/ her durumda bulunur:

1. Söz başında:

bar "var", *bar-* "varmak, gitmek", *bol-* "olmak", *ber-* "vermek", *bulıt* "bulut", vb.

2. Söz içinde:

kab(ı)ş- "kavuşmak, birleşmek", *äb(i)r-* "çevirmek; dolanmak", *säb(i)n-* "sevinmek", *abla-* "avlamak", *balbal* "öldürülen düşman heykeli", vb.

3. Söz sonunda:

ab "av", *äb* "ev, çadır", *sab* "söz", *sub* "su, ırmak", vb.

/m/ Ünsüzü

104. Çiftdudak-geniz ünsüzü /m/ her durumda bulunur.

1. /m/ ünsüzü söz başında hem öz hem de alıntı sözcüklerde bulunur.

mag "övgü, alkış" (BK G 15, 15) < Mo. **mag*; krş. Mo. *magta-* "övmek"

matı "sadık, itaatkar" < Mo.; krş. Mo. *batu* ay., Karakalpakça *mätibiy* "evine, ailesine bağlı ve sadık erkek" < **matı bäg*

Öz sözcüklerdeki sözbaşı /m/ ikincil olup /b/den dönmedir:

män "ben" (KT, BK) ~ *bän* (Tunyukuk, Uygur ve Yenisey yazıtları); bk. Genizsilleşme.

2. Söz içinde:

säm(i)z "semiz", *täm(i)r* "demir", *ämgäk* "sıkıntı, acı, ıstırap", *yimşak* "yumuşak", *amtı* "şimdi", *yetmiş* "70", vb.

3. Söz sonunda:

barım "mal mülk", *käm* "kim", *tām* "duvar", vb.

Diş ve Dişeti Ünsüzleri

/t/ Ünsüzü

105. Ötümsüz diş patlayıcısı /t/ her durumda bulunur.

1. Söz başında: *tām* "duvar", *taŋ* "tan", *täbi* "deve", *tär* "ter", vb.

2. Söz içinde: *atı* "yeğen", *biti-* "yazmak", *ädgüti* "iyice", *sıgta-* "yas tutmak, ağlamak", *käntü* "kendi", vb.

3. Söz sonunda: *āt* "ad, unvan", *at* "at", *bulıt* "bulut", *oglıt* "oğullar", *ilt-* "iletmek, sevketmek", *ol(o)rt-* "tahta oturtmak", *tört* "dört", *ayt-* "söylemek", vb.

/d/ Ünsüzü

106. Ötümlü diş patlayıcısı /d/ söz içi ve sonunda bulunur.

1. Söz içinde: *adak* "ayak", *bädük* "büyük", *bod(u)n* "boylar, halk", *ıduk* "kutsal", *adg(ı)r* "aygır", *adr(ı)l-* "ayrılmak", *yegdi* "daha iyi", *kat(ı)gdı* "sıkıca, adamakıllı", vb.

2. Söz sonunda: *bod* "boy, kabile", *eşid-* "işitmek", *ıd-* "göndermek", *ig(i)d-* "beslemek", vb.

/ç/ Ünsüzü

107. Ötümsüz dişeti katışığı /ç/ her durumda bulunur.

1. Söz başında: *çıkan* "kuzen", *çab(ı)ş* "yaver", *çär(i)g* "ordu", *çıgañ* "yoksul", *çorak* "susuz ve çorak yer", *çöl* "bozkır, ova, çöl", vb.

2. Söz içinde: *eçi* "amca", *äçü* "ecdat, atalar", *içik-* "bağımlı olmak", *kiçä* "akşamleyin", *uçuz* "kolay", *üç(ü)n* "için", *içgär-* "bağımlı kılmak", *yogçı* "yas tutucu, ağlayıcı", vb.

3. Söz sonunda: *aç-* "açmak", *āç-* "acıkmak", *ıgaç* "ağaç", *küç* "güç, kuvvet", *üç(ü)nç* "üçüncü olarak", *öt(ü)nç* "rica", *yurç* "kayın birader", vb.

/s/ Ünsüzü

108. Ötümsüz diş sızıcısı /s/ her durumda bulunur.

1. Söz başında: *sab* "söz", *sakın-* "düşünmek", *säbin-* "sevinmek", *säkiz* "8", vb.

2. Söz içinde: *āçsık* "acıkacak olma", *aşsız* "yiyeceksiz", *asra* "aşağıda", *elsirä-* "devletsiz kalmak", *kısıl* "dar dağ geçidi", *kısga* "kısa", *kisrä* "sonra", vb.

3. Söz sonunda: *bas-* "baskın yapmak", *yalŋus* "yalnız", *bars* "leopar", vb.

/z/ Ünsüzü

109. Ötümlü diş sızıcısı /z/ söz içinde ve sonunda bulunur.

1. Söz içinde: *azu* "veya, ya da", *kızıl*, *üzä* "yukarıda", *azkıña* "çok az, azıcık", *kazgan-* "kazanmak", *tizlig* "güçlü, kuvvetli" (harf. "dizli"), vb.

2. Söz sonunda: *āz-* "yoldan sapmak, ayrılmak", *buz-* "bozmak, bozguna uğratmak", *otuz* "30", *ügüz* "ırmak", *yabız* "kötü", *yutuz* "kadın", vb.

/ş/ Ünsüzü

110. Ötümsüz öndamak sızıcısı /ş/ öz sözcüklerde yalnız söz içinde ve sonunda bulunur. Alıntı sözcüklerde ise söz başında da bulunabilir.

1. Söz başında: *şad* (unvan) (< İranca), *şantuŋ* "Şantung" (< Çince), vb.

2. Söz içinde: *taşık-* "çıkmak", *yaşa-*, *kışla-*, *taşra* "dışarıya", *aşsız*

"yiyeceksiz", *kamşat-* "sarsılmak, sendelemek", *yimşak* "yumuşak", vb.

3. Söz sonunda: *aş* "yiyecek", *baş* "baş; zirve, doruk", *beş* "5", *taş* "taş", *taş* "dış", *tirkiş* "kervan", *üküş* "pek çok", *yış* "ormanlı dağ", vb.

/n/ Ünsüzü

111. Diş genizsili /n/ her durumda bulunur.

1. Söz başında: /n/ ünsüzü söz başında yalnız *nä* soru adılı ve ondan türeme sözcüklerde bulunur: *nä* "ne", *näkä* "niye, niçin", *nänçä* "nice, ne çok".

2. Söz içinde: *ini* "erkek kardeş", *kanı* "hani", *yana* "yine", *bunça* "bunca", *anta* "orada", *bunta* "burada", *käntü* "kendi", *küntüz* "gündüz", *üçünç* "üçüncü olarak", *sanç-* "mızraklamak", *yinçgä* "ince", *bulna-* "tutsak etmek", vb.

3. Söz sonunda: *altun* "altın", *bin-*, *ärän* "adamlar", *kan*, *sakın-* "düşünmek", *tün* "gece", vb.

/l/ Ünsüzü

112. /l/ foneminin biri art öbürü ön olmak üzere iki türü vardır. Art damaksıl /l/ art ünlülü sözcüklerde, öndamaksıl /l/ de ön ünlülü sözcüklerde kullanılır.

/l/ ünsüzü öz sözcüklerde yalnız söz içinde ve sonunda bulunur. Alıntı sözcüklerde ise söz başında bulunabilir.

1. Söz başında: *lagzın* (MÇ K 11), *lagzin* (BK G 10), *lakz(ı)n* "domuz" (İhe-Ashete b 2) < ?, *lü* "ejderha" (O Ek 4) < Çince *lung*, *likän* kişi adı < Çince *Liu-hiang*, *lisün* kişi adı < Çince *Li-ts'ün*.

2. Söz içinde: *balık* "şehir", *älig* "50", *ilig* "hükümdar", *kılıç*, *ölüg* "ölü", *altun* "altın", *alk-* "yok etmek, mahvetmek", *alp*, *ilk*, vb.

3. Söz sonunda: *kısıl* "dar dağ geçidi", *kızıl*, *bol-* "olmak", *bil-*, *yıl*, *yol*, vb.

/r/ Ünsüzü

113. Titremeli /r/ ünsüzü yalnız söz içinde ve sonunda bulunur.

1. Söz içinde: *ära* "arasında", *böri* "kurt", *ärän* "adamlar", *käräkü* "çadır", *toruk* "zayıf", *arka*, *orto* "orta", *asra* "aşağıda, *taşra* "dışarıya", vb.

2. Söz sonunda: *adgır* "aygır", *bar* "var", *bar-* "varmak, gitmek", *ber-* "vermek", *bor* "fırtına, kasırga", *yurç* "kayın birader", *bark, kırk, kork-, ört* "ateş, alev", *yurt* "terkedilmiş kamp yeri", *yügürt-* "akıtmak", *bars* "leopar", vb.

Öndamak Ünsüzleri

/y/ Ünsüzü

114. Öndamaksıl /y/ ünsüzü her durumda bulunur.

1. Söz başında: *yabız* "kötü", *yer, yıl, yol, yulı-* "yağma etmek", vb.

2. Söz içinde: *keyik* "vahşi büyükbaş hayvan", *kıyın* "ceza", *täyäŋ* "sincap", *yayın* "yazın", *ayt-* "sormak", *yuyka* "ince", vb.

3. Söz içinde /r/den sonra: *biryä* "güneyde", *yırya* "kuzeyde", *kurya* "geride, batıda" < ***kurıya***

4. Söz sonunda: *ay, ay-* "söylemek", *bay* "zengin", *kunçuy* "prenses" (< Çin.), *kotay* "ipek" (< Çin.), *taloy* "deniz" (< Çin.), *tay* "büyük" (< Çin.), *yay* "yaz", vb.

/ñ/ Ünsüzü

115. Öndamak genizsili /ñ/ yalnız söz içinde ve sonunda bulunur.

1. Söz içinde: *añıg* "kötü, fena", *kañu* "hangi" (Kara Balgasun G 3), *tuñukuk* "Tunyukuk" (genellikle) ~ *tunyukuk* (BK G 14), *azkıña* "çok az, azıcık", *koñçı* "çoban", *yañdok* "dağıtılmış olanlar", *turña* "turna", vb.

2. Söz sonunda: *çıgañ* "yoksul", *koñ* "koyun", *kıtañ* "Hıtay", *yañ-* "yaymak, dağıtmak", vb.

Damak ünsüzleri

/k/ Fonemi

116. /k/ foneminin biri art öbürü de ön olmak üzere iki yantürü vardır: ötümsüz artdamak patlayıcısı /q/ ve onun ön karşıtı /k/. Birincisi art ünlülü sözcüklerde, ikincisi de ön ünlülü sözcüklerde bulunur.

1. Söz başında: *kal-, kan, kıl, kızıl, kon-, kul,* vb.; *käl-* "gelmek", *kiçä* "akşamleyin", *kir-*, "girmek", *kök* "mavi", *kün* "gün", vb.

2. Söz içinde, ünlüler arasında: *sakın-* "düşünmek", *būka* "boğa", *tokı-* "dövmek", vb.; *äkä* "abla", *eki* "2", *ökün-* "pişman olmak", *töküt-* "dökmek, akıtmak", *üküş* "pek çok", vb.

3. Söz içinde, ünsüz yanında: *armakçı* "aldatıcı, hilekar", *kulkak* "kulak", *yılkı* "at sürüsü", *yuyka* "ince", *azkıña* "azıcık", vb.; *ärkli* "olan; iken", *ilki* "birincisi", *ärklig* "güçlü", *kärgäksiz* "bol bol", vb.

4. Söz sonunda: *adak* "ayak", *ırak*, *buyruk* "kumandan", *balık* "şehir", vb.; *bädük* "büyük", *bişük* "akraba", *kök* "mavi", *türük* "Türk", vb.

5. Söz sonunda, /l/ ve /r/den sonra: *bark*, *kırk*, *kork-*, vb.; *ärk* "güç, kuvvet", *ürk-*, *ilk*, *türk*, vb.

/g/ Fonemi

117. /g/ foneminin biri art öbürü de ön olmak üzere iki türü vardır: ötümlü artdamak sızıcısı /γ/ ve onun ön karşıtı /g/. Birincisi art ünlülü sözcüklerde, ikincisi de ön ünlülü sözcüklerde bulunur.

1. /g/ fonemi soru edatı *gu*/*gü* dışında söz başında bulunmaz: *bar-gu* "var mı?", *bäglär-gü* "beyler mi?".

2. Söz içinde, ünlülerarası durumda ve ünsüz yanında: *agıt-* "kaçırtmak", *ıgaç* "ağaç", *uguş* "boy, kabile", vb.; *ägir-* "çevirmek, kuşatmak", *igid-* "beslemek", *kigür-* "sokmak", *ügüz* "ırmak", vb.; *agrı-* "hastalanmak", *katıgdı* "sıkıca", *oglan* "oğullar", *adgır* "aygır", *kısga* "kısa", *ıçgın-* "elden çıkarmak", *tabışgan* "tavşan", vb.; *yegdi* "daha iyi", *yüg(g)ärü* "yükseğe", *tägrä* "çepeçevre", *bilgä* "akıllı", *ädgü* "iyi", *ilgärü* "ileriye, doğru, önde", vb.

3. Söz sonunda: *antag* "öyle", *añıg* "kötü", *tag* "dağ", *tug-* "doğmak", *ulug* "ulu", *yog* "cenaze töreni", vb.; *bäg* "bey", *bitig* "yazı", *çärig* "ordu", *ög* "anne", *ölüg* "ölü", *tirig* "diri, canlı", vb.

/ŋ/ Ünsüzü

118. Damak genizsili /ŋ/ söz içinde ve sonunda bulunur.

1. Söz içinde: *aŋaru* "ona doğru", *baŋaru* "bana doğru", *buŋad-* "bunalmak", *ärtiŋü* "pek, pek çok", *siŋil* "kız kardeş", *süŋök* "kemik", *süŋüş-* "savaşmak", vb.; *öŋdün* "doğu, doğuda", *täŋri* "gök; tanrı", *tıŋla-* "dinlemek", vb.

2. Söz sonunda: *äŋ* "en", *bıŋ* "1000", *buŋ* "sıkıntı, dert", *kaŋ* "baba",

ürüŋ "beyaz", *taŋ* "tan", *täyäŋ* "sincap", vb.

Ünsüz Değişmeleri

Genizsilleşme

119. Söz başındaki /b/ ünsüzü, söz içinde kendisini izleyen genizsil bir ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişir:

män "ben" (KT, BK, IB) ~ *bän* (T, KÇ, MÇ, Taryat ve Yenisey yazıtları)
maŋa "bana" (KT, BK) ~ *baŋa* (T 31), *baŋaru* "bana doğru" (T 34)
män(i)ŋ "benim" (KT, BK) ~ *bän(i)ŋ* (T 21)
mäŋi "sevinç, mutluluk" (IB 52), *mäŋilä-* "sevinmek, mutlu olmak" (IB 1, vb.), *mäŋilig* "sevinçli, mutlu" (IB 5, 62) ~ *bäŋi* "mutluluk" (KÇ B 3)
muŋlug "dertli" (IB 5, 62) ~ *buŋ* "dert" (KT G 3, vb.), *buŋs(ı)z* "dertsiz" (BK K 14, vb.), *buŋad-* "bunalmak" (T 26)
mäŋkü "ebedi" (Kara-Yüs 5) ~ *bäŋgü* (KT G 8, 12; BK K 6), *bäŋkü* (Kara Yüs 1), *bäŋigü* (O Ek 2)
min- "binmek" (IB 167 ~ *bin-* (KT D 33, vb.; KÇ D 3 vb.), *b(i)nt(ü)r-* (T 25)
miŋ "1000" (IB 32, 32) ~ *biŋ* (BK G 1, T 14), *bıŋ* (T 16, 18)

Yüklem bağlayıcısı olarak kullanıldığında *bän* zamiri genellikle *män* biçimindedir: *bän ança ter män* "Ben şöyle diyorum" (T 37, vb.), vb. fakat krş. *konar köçär bän* "konar göçerim" (Tar. B 4), vb.

Sızıcılaşma

ŋ ~ g Nöbetleşmesi

120. Geniz ünsüzü /ŋ/ söz içinde ve söz sonunda sık sık sızıcı /g/ ile nöbetleşir. Bu ses değişmesi tekil ve çoğul 2. kişi iyelik ekleri ile kişi eklerinde görülür:

bardıgız "gittiniz" (KT GD) ~ *bardıŋız* (O 12)
ölsikig "öleceksin" (KT G 7; BK K 5) ~ *ölsikiŋ* (KT G 6, BK K 5)
süŋöküg "kemiklerin" (BK D 20) ~ *siŋöküŋ* (KT D 24)
törög-in "törelerini" (BK D 19) ~ *töröŋ-in* (KT D 24)
alkıntıg "mahvoldun" (KT G 9, BK K 7) < **alkıntıŋ*

arıltıg "azaldın, tükendin" (KT G 9) < **arıltıŋ*
bardıg "gittin" (genellikle) < **bardıŋ*
bäglärig-dä "beylerinden" (BK K 13) < **bägläriŋ*
bilmädöküg-in "bilmediğin" (BK D 20) < **bilmädöküŋ*
buŋug "derdin" (KT G 8) < **buŋuŋ*
ädgüg "kazancın" (KT D 24; BK D 20) < **ädgüŋ*
ärtig "idin" (KT G 9, BK K 7) < **ärtiŋ*
ärtigiz "idiniz" (KT K 9, 10, GD) < **ärtiŋiz*
kıltıg "kıldın" (BK D 20, 20) < **kıltıŋ*
kigürtüg "soktun" (KT D 23; BK D 19) < **kigürtüŋ*
öltüg "öldün" (BK D 19) < **öltüŋ*

ñ ~ y Nöbetleşmesi

121. Öndamak genizsili /ñ/ iki sözcükte /y/ ile nöbetleşir:

taygunuŋuz "taylarınız, tay gibi olan oğullarınız" sözcüğündeki *tay* (KT GD) ~ *tañ-larım* (Hem.-Çır. 2)
yay- "dağıtmak, hezimete uğratmak" (O 1, 9) ~ *yañ-* (genellikle)

m ~ b Nöbetleşmesi

122. Genizsil dudak ünsüzü /m/ yalnız şu yer adında /b/ ile nöbetleşir:
tarban-ka "Tarman'a" (BK D 18) ~ *tarman-ka* (KT D 21) < Çin. *T'an-man* dağları? (bk. Thomsen, IO, 196).
Bk. **Uzak Benzeşme**.

Yakın Ses Koyma

123. Şu alıntı sözcüklerin başındaki /ş/ ünsüzünün yerini ona yakın /ç/ ünsüzü almıştır:
çad "şad" (Tar. K 4, 4) ~ *şad* (genellikle) < İran.
çorak-ka "çorak yere" (BK GD) < İran. **şōrag* (krş. Fars. *şōra* "tuzlu ve çorak toprak")

124. Şu alıntı sözcüklerde de yabancı /β/ ve /f/ ünsüzlerinin yerini /p/ ünsüzü, /v/ ünsüzünün yerini de /b/ ünsüzü almıştır:

apar "Avar'lar" (KT D 4) < Grek. *aβar*
pur(u)m "Roma, Bizans" (KT D 4) < Part. *Frum, From* (krş. Çin. *Fu-lin* ay.)
ışbara "yüksek bir unvan" (KÇ D 10, vb.) < Sansk. *īśvara* "lord, prens"

İlerleyici Benzeşme

Yakın Benzeşme

125. İlerleyici yakın benzeşme örnekleri şunlardır: /çs/ > /çç/, /kg/ > /kk/, /td/ > /tt/, /gt/ > /gd/, /mk/ > /mg/, /nk/ > /ng/.

1. /çs/ > /çç/:
adınç(ç)ıg "olağanüstü, benzersiz" (KT G 12; BK 14, 14) < **adınçsıg*

2. /kg/ > /kk/:
birtök(k)ärü "(hizmet) verdiği konusunda" (BK D 9) < *birtökgärü* (KT D 10)
yok(k)aru "yukarı" (T 25) < **yokgaru* (krş. Çağ. *yoqqari* ay.)

3. /td/ > /tt/:
agıt(t)ım "kaçırttım, sürdüm" (BK D 31) < **agıtdım*
akıt(t)ımız "akın ettirdik" (KT K 8) < *akıtdımız* (T 31)
bädzät(t)i "süsletti" (KÇ D 12) < **bädzätdi*
bädzät(t)im "süslettim" (KT G 11; BK GB) < **bädzätdim*
kubrat(t)ım "derleyip topladım" (BK K 7) < **kubratdım*
olort(t)ı "tahta oturttu" (KÇ D 12) < **olortdı*
sämrit(t)i "semirtti" (IB 16) < **sämritdi*
yoglat(t)ı "cenaze töreni düzenledi" (KÇ D 12) < **yōglatdı*
yunt(t)a "(erkek) attan" (IB 24) < **yuntda*
yurt(t)a "terkedilmiş kamp yerinde" (IBB 13) < **yūrtda*

4. /gt/ > /gd/:
katıgdı "sıkıca" (IB 33, vb.) < *katıgtı* (IB 14); krş. *ädgüti* "iyice"
yaraklıgdı "silahlı olarak" (KT D 32) < **yaraklıgtı*
yegdi "daha iyi bir şekilde" (KT GD; BK D 36) < **yegti*

5. /mk/ > /mg/: Verme-bulunma durumu ekindeki artdamaksıl /k/ ünsüzü bazı Yenisey yazıtlarında /m/den sonra ötümlüleşme eğilimi gösterir:
kunçuyumga "prensesimden" (Barık II 4), *kunçuyumga-ka* (!) "prensesime" (Barık III 4)
uyamga "akrabalarımdan" (Çaa-Höl III 3)
agımga "ağıma" (Hem.-Çır. 9)
artımga "ardıma" (Hem.-Çır. 10), vb.; fakat *yaşımka* "yaşımda" (BK D 15), *ataçımka* "babacığıma" (Uybat III 14), *oglumka* "oğlullarıma" (Barık III 4), vb.

6. /nk/ > /ng/:
kagangı "hakanınki" (Tar. B 5) < **kagankı*; fakat *bodunkı* "boylarınki" (Tar. B 5), *biryäki* "güneydeki", *kuryakı* "batıdaki", *yıryakı* "kuzeydeki", *öŋräki* "doğudaki" (T 17), *bärüki* "berideki" (T 46), vb.

7. /lk/ > /lg/:
çölgi "bozkırdaki" (T 23) < **çölki*; fakat *tabgaçgı* (KT D 7) ve *[tab]gaçgı* "Çindeki" (BK D 7)

Uzak Benzeşme

126. /b-n/ > /b-m/:
boymul "beyaz boyunlu" (doğan)" (IB 64) < **boynul*

127. /b-m/ > /b-b/:
balbal "öldürülen düşman heykeli" (KT D 25, vb.) < **barbal* < **barmal* < Mo. *barimal* "heykel"

Gerileyici Benzeşme

Yakın Benzeşme

128. Gerileyici yakın benzeşme örnekleri şunlardır: /dt/ > /tt/, /td/ > /dd/, /gk/ > /kk/.
1. /dt/ > /tt/:
eşi(t)tim "işittim" (T 24) < **eşidtim*; fakat *eşidti* (IB 54, 60)
ı(t)tı "gönderdi" (KT G 12, BK K 14), *ı(t)tı* "bıraktılar" (KT D 7, BK D 7) < **īdtı*

ı(t)tım "gönderdim" (BK D 40, MÇ D 11) < **īdtım*
ı(t)tımız "gönderdik" (KT D 40) < **īdtımız*
igi(t)tim "besledim" (KT D 29; BK D 23, 38) < **igidtim*
ko(t)tı "bıraktılar" (BK G 12) < **kodtı*
ko(t)tum "bıraktım" (MÇ D 2) < **kodtum*
ulga(t)tım "büyüdüm" (Barık III 2) < **ulgadtım*
yagı(t)tokda "düşman olduklarında" < **yagıdtokda*
yügä(t)tür-miş "terfi ettirmiş" (KÇ B 2) < **yügädtür-*

Şu tek örnekte gövde sonu ünsüzü /d/ ötümsüzleşmiş, fakat geçmiş zaman eki başındaki /d/ ünsüzü de korunmuştur:
kütdüm "bekledim" (MÇ D 15) < **küdtüm* < **kǖd-* "beklemek"; krş. CC *küy-* ay., fakat Kırg. vb. *küt-*, Tat. *köt-*, Az. *güd-*, Trk. *güt-* < **kǖt-*

2. /td/ > /dd/:
biti(d)dim "yazdırdım" (KT G 13, BK K 15) < *bititdim* (T 58)
yaratı(d)dım "yaptırdım" (BK K 14) < *yaratıtdım* (MÇ D 8, 9, 10)

3. /gk/ > /kk/:
yarlı(k)ka- "(Tanrı) buyurmak, emretmek" (KT D 15, vb.) < **yarlıgka-*

Uzak Benzeşme

129. Gerileyici uzak benzeşme şu örneklerde görülür:
1. /ç-ç/ < /ş-ç/:
çaça kişi adı (KT D 32; BK D 26) < Çin. *Şa-ça*

2. /l-l/ < /r-l/:
balbal "öldürülen düşman heykeli" (KT D 25, vb.) < **barbal* < **barmal* < Mo. *barimal* ay.

Ötümsüzleşme

130. Orhon Türkçesinde, ötümlü /l, n, r, z, m/ ünsüzlerinden sonra gelen bazı ötümlü ünsüzler, kendilerini korumaları beklenirken, tam tersine, ötümsüzleşirler. Bu beklenmedik olayın şu türleri vardır: /lg/ > /lk/, /ld/ > /lt/, /nd/ > /nt/, /rd/ > /rt/ ve seyrek olarak /zd/ > /zt/, /md/ > /mt/ ve /mg/ > /mk/.

131. /lg/ > /lk/:
kulkak "kulak" (BK G 12, K 11) < **kulgak*; krş. Trk., vb. *kulak* ay.

132. /rg/ > /rk/:
ärkli "olan; iken" (KT K 1, T 13, MÇ D 1, 5, vb.) < **ärgli* < **ärigli*

133. /ld/ > /lt/:
iltä "ülkede" (KT G 3) ~ *eldä* (Tele 3) < **ēldä*
yolta "yolda" (KT K 9; T 16, IB 35) < **yōlda*
boltokda "olduğunda" (O ön 1, 6) < **bōldokda* ~ *boldum* "oldum" (Barık II 1)
adrıltım "ayrıldım" (Uyuk-Turan 1, Kızıl Çıra I 2, vb.) ~ *adrıldım* (Begre 2, vb.)
altım "aldım" (BK D 24, vb.7 < **aldım*
kaltım "kaldım" (BK D 14) < **kāldım*
kälti "geldi" (KT K 12, vb.) < **käldi*
ölti "öldü" (KT D 19, vb.) < **öldi* ~ *öldüm* (Elegest I 10)
boltaçı "olacak" (KT K 9, vb.) < **bōldaçı*
öltäçi "ölecek" (KT D 29, vb.) < **öldäçi*

134. /nd/ > /nt/:
bizintä "bizimkinden" (T 40) < **bizindä*
başınta "başında" (IB 57) < **başında*
bodunta "halkın (üzerine)" (KT D 26, vb.) < **bodunda*
kaganta "(Çin) imparatorundan" (KT K 12, vb.) < **kaganda*
örpäntä "Örpen'de" (BK D 26)
alkıntı "yok oldular, mahvoldular" (T 3) < **alkındı*
yükünti "baş eğdi, boyun eğdi" (T 28, 43, 46) < **yükündi*
kazgantok "kazandığ(ı)" (T 61, BK D 33) < **kazgandok*
ötüntök "arz ettiğim" (T 15) < **ötündök*
säçlintim "ayrıldım" (Kızıl Çıra I 2) < **säçlindim*

İstisnalar: *käçändä* "Keçen'de" (KÇ B 10), *adrındım* "ayrıldım" (Uybat III 13, 14)

135. /rd/ > /rt/:
adırtı "ayırdı" (Altınköl I 5) ~ *adırdım* "ayırdım" (Uybat II, I 16, 17)
kälürti "getirdi" (KT G 11, vb.) < **kälürdi*

körti "gördü" (KT D 19) < **kördi*
kötürti "kaldırdı, yükseltti" (BK D 10) < **kötürdi*
olortum "tahta oturdum" (KT D 26, vb) < **olordum, olortokda* "tahta oturduğunda" (KT D 17, vb.) < **olordokda*
ölürtüm "öldürdüm" (BK D 26, vb.) ~ *ölürdüm* (Bay Bulun I 3, vb.)
yertä "yerde" (KT G 13, 13; BK K 15) ~ *yerdä* (BK D 35, 36), *yerdäki* (T 56), *yirdä* (IB 16, 17, 49), vb.

İstisnalar: *adırdım, ölürdüm* ve *yerdä* örneklerine ek olarak *bar-* eyleminin çekimli biçimlerinde bu gelişme görülmez: *bardı* "gitti" (KT D 34, vb.), *bardıg* "gittin" (KT D 24, vb.), *bardıgız* "gittiniz" (KT GD), *bardok* "vardığ(ı)", *bardımız* "gittik" (genellikle); bir de *tabarda* "Tabar'da" (KT D 38).

136. /zd/ > /zt/:
tutuzt[ı] "yakalattı" (KT D 38) < **tutuzdı*
uduztum "sevkettim" (T 15), *uduzt[ok]ı* "sevkettiği" (KÇ D 1)
āztı "yolunu yitirdi" (IB 15, üç kez)

Ancak bu ses değişmesinin görülmediği çok sayıda örnek de vardır: *āzdım* "ayrıldım" (Elegest I 3, K.-Hovu 5), *azdım* (Begre 1, 7), *altızdı* "aldırdı" (KT D 38)
buzdum "bozguna uğrattım" (KT D 24, vb.), *buzdumuz* "bozguna uğrattık" (KT D 31)
közdä "gözlerden" (KT K 11), vb.

137. /md/ > /mt/:
ayakımta "kaplarımdan" (IB 42) < **ayakımda*
idişimtä "kaselerimden" (IB 42) < **idişimdä*
yaşımta "yaşımda" (Uybat III, arka 1) ~ *yaşımda* (genellikle)

138. /mg/ > /mk/:
tamkalıg "damgalı" (Açura, sol 2) ~ *tamgaçı* "mühürdar" (KT K 13)

Yer Değiştirme

139. Aşağıdaki iki örnekte söz içinde ve iki sözcük arasında ünsüzler yer değiştirmiştir:

balbar "öldürülen düşman heykeli" (Tuva III 3) < **barbal* < **barmal* < Mo. *barimal* "heykel"
arkış äldäm "alkış (ve) erdem" (Tuva I 4) < **alkış ärdäm*

Kaynaşma

140. Kaynaşma, yani söz içinde yan yana bulunan iki ünsüzün birleşip tek foneme gelişmesi şu ünsüz çiftlerinde görülür: /ng/ > /ŋ/ ve belki de /ny/ > /ñ/.

141. /ng/ > /ŋ/:
ärt(i)ŋü "pek çok" (BK K 10, vb.) < **ärtin+gü*
käl(i)ŋün "gelinler" (KT K 9) < **kälin+gün*
maŋa (KT G 2), *baŋa* "bana" (T 31) < **bän+ga*
saŋa "sana" (T 32) < **sän+ga*
biz(i)ŋä "bize" (KT D 19, 40; BK D 21) < **bizin+gä*
aŋar "ona" (KT G 11, vb.) < **an+gar*
aŋaru "ona doğru" (T 20) < **an+garu*
baŋaru "bana doğru" (T 34) < **bän+garu*
baş(ı)ŋa "başına" (KT D 33) < **baş+in+ga*
ortosıŋaru "ortasına doğru" (KT G 2, vb.) < **orto+sin+garu*, vb.

İstisna: /ng/ > /ŋ/ gelişmesi Moyun Çor yazıtında iki kez geçen *ıngaru* sözcüğünde gerçekleşmemiştir:
anta ıngaru "ondan sonra, ondan öte" (MÇ K 10), *anta [ın]garu* (MÇ B 2).

142. /ny/ > /ñ/:
tuñukuk "Tunyukuk" (genel olarak) < *tunyukuk* (BK G 14) < *tun* "ilk" + **yukuk* "vezir"; krş. *çabış tun tarkan* "Kumandan Baş Tarkan" (Uybat I, sol 2); krş. MK *tun bäg* "ilk koca", Tuvaca *tun ogul* "ilk (doğan) oğul", vb.

Ünsüz Türemesi

Başta /y/ Türemesi

143. Şu sözcüklerde başta *y-* türemesi görülür:

yılpagut "alpler, yiğitler" (BK D 31) < **ılpagut* < **alpagut* ~ *alpagu* (KT K 7)

yürüŋ "beyaz" (Toyok 5, vb.) ~ *ürüŋ* (Begre b 1)

yün- "çıkmak, belirmek" (Toyok 22) ~ *ün-* (IB 75, vb.) < **ǖn-*

Söz İçinde /y/ Türemesi

144. Eklenmede yan yana gelen iki ünlü arasındaki boşluk /y/ türemesi ile giderilir. Bu /y/ türemesi eski verme-bulunma durumu eki {+A}nın **bir(i)*, **kurı* ve **yır(ı)* sözcüklerine eklenmesinde görülür:

bir(i)yä "güneyde" (KT G 1, vb.) < *biri+y+ä*

yır(ı)ya "kuzeyde" (KT G 1, vb.) < *yırı+y+a*

kur(ı)ya "batıda" (KT K 12, vb.) < *kurı+y+a*

Sandide /y/ Türemesi

145. Şu örnekte ünlü ile biten bir sözcükten sonra gelen *ıd-* "göndermek" eyleminin başında da bir /y/ türemiştir:

ança yıd-m(i)ş "şöyle (haber) göndermiş" (T 34) < **ança īd-*

Ünsüz Düşmesi

146. Söz sonundaki /n/ ünsüzü birkaç sözcüğün yalın durumunda düşmüş ise de bazı söz öbeklerinde kendini korumuştur:

eki "2", fakat *ekin ara* söz öbeğinde *ekin* (KT D 1, 2; BK D 4); krş. bir de *ekinti* "ikinci" (BK G 1)< **ēkin+ti*

yagı "düşman" (KT K 8, vb.), fakat *yagın başı* söz öbeğinde *yagın* (MÇ K 6); krş Mo. *dayin* "düşman; savaş" < **dagın*

Vurgu

147. Orhon Türkçesinde sözcük vurgusu, belirli istisnalar dışında, genellikle son hece üzerinde idi. Ünlü nöbetleşme ve değişmelerinin genellikle son hece dışındaki hecelerde olması bu görüşü destekler: *alpagú* ~ *yılpagút* "alpler, yiğitler", *ärsắr* ~ *irsắr* "ise", vb. gibi.

Üç heceli sözcüklerde, ilk hecede de ikinci derecede bir soluk vurgusu vardı; orta hece ise vurgusuzdu. Bu nedenledir ki orta hecenin kısa dar ünlüsü

zayıftı ve birçok durumda düşüyordu: *adríl-* < **adırıl-*, vb.

Eklenmede sözcük vurgusu son heceye kayıyordu: ***bodún*** "halk", ***bodunúm*** "halkım", ***bodunumín*** "halkımı", vb.

Ancak, belirli ekler vurguyu üzerlerine çekmiyor, vurgu ekten önceki hece üzerinde kalıyordu: ***bir̍mädi*** "vermedi", ***udímatı*** "uyumayarak", ***kılínmadok*** "yaratılmamış", ***bíliŋ*** "bilin!", ***ánın*** "onun ile", ***ókun*** "ok ile", ***kaganímın*** "hakanımla birlikte", ***ótça*** "ateş gibi", vb.

BİÇİM BİLGİSİ VE İLGİLİ SÖZDİZİMİ

Söz Yapımı

Ekleme ile Söz Yapımı

148. Orhon Türkçesinde iki türlü gövde vardır: yalın (birincil) gövdeler, türeme (ikincil) gövdeler. Yalın gövdeler *ab* "av", *taş* "dış", *käl-* "gelmek" gibi daha fazla çözümlenemeyen gövdelerdir. Türeme gövdeler yalın gövdelerden ya ekleme ya da birleştirme yolu ile elde edilen gövdelerdir: *abla-* "avlamak", *taşık-* "çıkmak", *kälür-* "getirmek", *yir-sub* "bölge, ülke" (*yir* "yer, toprak", *sub* "su, ırmak").

Orhon Türkçesi biçimbilgisinin önemli özelliklerinden biri yakın kavramları belirten ad ve eylem gövdelerinin kesin olarak birbirinden ayırt edilmesidir. Eşsesli ad ve eylem gövdeleri son derece azdır: *āç* "aç" ve *āç-* "acıkmak", *karı* "yaşlı" ve *karı-* "yaşlanmak".

Türetme ekleri de dörde ayrılır: 1. Addan ad türeten ekler, 2. addan eylem türeten ekler, 3. eylemden ad türeten ekler, 4. eylemden eylem türeten ekler.

Addan Ad Türeten Ekler

149. {+A}. Eski verme-bulunma durumu eki:

üzä "üstte, yukarıda" (KT G 1, vb.) < **üz* "üst, üst taraf"; krş. Uyg. *üztün, üstün* "yukarı, yukarıda" < **üz+tün*; bk. **Zarflar, Sontakılar.**

kiçä "akşamleyin" (MÇ D 1, IB 1, vb.) < **kēç* "geç, geç vakit"

150. {+Ak}:

çorak "çorak, tuzlu ve kuru toprak" (BK GD) < *İran. *şōr* "tuz"; krş. Sarı Uyg., Kırg., Kklp. *çor* ay.

irkäk "erkek" (IB 24, 41) < **irk* "koç"; krş. MK *irk* ay.

151. {+An}:

yägrän "kestane rengi (at donu)" (KÇ D 3, 9) < *yägir* "ceylan" (KÇ D 6); krş. Hak. *çigrän* "kestane rengi", Tat. *cirän* ay., Yak. *siär* ay. < **yägir*.

152. {+(X)ç}. Küçültme ve sevgi sözcükleri türetir:

ataç+ım "babacığım" (O 12, Ek yazıt 3; Uybat III 11) < *ata* "baba"
içiç+im "ağabeyciğim" (Uyuk-Turan 6, Uybat III 6, vb.) < *eçi, içi* "ağabey"
bägiç+im "beyciğim" (Abakan 7)
kaŋıç+ım "babacığım" (Abakan 14)

153. {+çI}. Meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında adlar türetir:
bäd(i)zçi "ressam, heykeltraş" (KT G 11, vb.) < *bädiz* "resim, heykel"
äbçi "eş, zevce" (Bay Bulun I 2, vb.) < *äb* "ev"
sıgıtçı "yas tutucu, ağlayıcı" (KT K 11, vb.) < *sıgıt* "yas, matem"
tamgaçı "mühürdar" (KT K 13) < **tamga* "damga, mühür"
yagıçı "savaşçı, savaşı yöneten" (T 50, vb.) < *yagı* "savaş; düşman"
yogçı "cenaze törenine katılan yasçı" (BK D 5, vb.) < *yog* "cenaze töreni"
yulugçı "yağmacı" (BK GD) < **yulug* "yağma, talan"
armakçı "aldatıcı, kandırıcı, hilekar" (KT D 6) < **armak* "aldatmak"
koñçi+lärkä "çobanlara" (Miran C 5) < *koñ* "koyun"

154. /+çıg/. Yalnız şu sözcükte:
adınç(ç)ıg "olağanüstü, harika, şaşılası" (KT G 12, vb. < **adınç+sıg*; krş. Uyg. *korkınçıg* "korkunç" < **ḳorkınç+sıg*; bk. {+sIg}.

155. /+daş/.
kadaş "kardeş, yakın akraba" (Uyuk-Turan 1, vb.), *kagadaş* [kādaş] ay. (Hem.-Çır. 3) < **kā* "aile"

156. /+däm/. Yalnız şu sözcükte:
ärdäm "erdem, yiğitlik, cesaret" (KÇ B 4, vb.) < *är* "erkek"

157. {+dXn}.
birdin "güney, güneyden" (MÇ D 3) < **bir(i)*
kidin "batı, batıdan" (MÇ D 3) < **kē*; krş. *kirü* "geri, geride, batıda" (KT D 2), *kerü* "geri" (KÇ 16) < **kē+rü*
kur(ı)dın "batıda" (KT B 1) < **kurı* "arka, batı"; krş. *kurıgaru* "batıya doğru, batıda" (KT D 24, G 2; BK D 11, 15, K 2)
öŋdün "önde, doğuda" (T 29) < **öŋ* "ön, ileri"

yırdınta "kuzeyden" sözcüğündeki *yırdın* (T 11) < **yır(ı)* "kuzey", vb.

158. [+gAç}. Küçültme eki:
ıgaç "ağaç" (T 25, IB 6, vb.) < *ı* "orman" (T 4, vb.) < **ī*

159. {+gArU}. Yönelme durumu eki:
yok(k)aru "yukarı" (T 25, vb.) < ***yok+garu***; krş. MK *yok* "yokuş yer"
yüg(g)ärü "yukarı" (KT D 11, BK D 10, vb.) < **yüg* "yüksek yer"; krş. *yügä(t)-tür-* "terfi ettirmek" < **yügäd-* (KÇ B 2); krş. bir de MK *yügsä-* "yükselmek"
kurıgaru "batıya doğru, batıda" (KT D 24, vb.) < ***kurı*** "arka, batı"
yırgaru "kuzeye doğru, kuzeyde" (KT D 28, vb.)

160. {+gU}. Nitelik adları türetir:
ädgü "iyi; yarar, kazanç" (BK K 5, vb.) < **äd* "mal, değerli şey"; krş. Uyg. *ädsiz* "faydasız", *ädlig* "değerli, kıymetli", MK *äδlig* ay., *äδgär-* "gelişmek"
başgu "alnı beyaz akıtmalı" (KT D 37) < *baş* (krş. MK *başgıl* ay.)
nägüdä "nerede" (IB 24) sözcüğündeki *nägü* "ne" < *nä*

161. /+k/. Yalnız şu sözcükte:
ilk "ilk, birinci olarak" (KT K 4, vb. < **il* "ön"; krş. *ilgärü* "ileri").

162. /+ka/. Verme-bulunma durumu eki. Yalnız şu sözcükte:
arka "arka, geri" (KÇ D 9) < **ār*; krş. *ārt* "dağ yolu, dağ beli" (IB 10), Mo. *aru* "geri, arka".

163. {+kAn}. Yalnız unvanlarda ve özel adlarda:
täŋrikän "tanrısal, tanrı gibi (kağan unvanı)" (O 5, vb.)
tarkan "yüksek bir rütbe" (KT B 2, vb.) < **tar*
kadırkan "Kingan dağları" (KT D 2, vb.) < **kadır* "sert, sarp"; krş. Uyg., MK *kadır* ay.").

164. {+kI}, {+gI}. Aitlik, ilişkinlik sıfatları türetir.
içräki (BK K 14, vb.) "içerdeki, saraya mensup" < *içrä* "içinde" ~ *içrägi*, (Tuba III 1) *öŋräki* "öndeki, doğudaki" (T 17, vb.) < *öŋrä* "önde, doğuda" (KT D 4, vb.)

biryäki "güneydeki" (T 17) < *biryä* "güneyde" (KT G 6)
yıryakı "kuzeydeki" (T 17) < *yırya* "kuzeyde" (KT G 1, vb.)
kuryakı "batıdaki" (T 17) < *kurya* "batıda" (KT K 12, vb.)
bärüki "berideki" (T 46) < **bärü* "beri, bu taraf, bu yan"; bk. **İlişkinlik Zamirleri**.
yagı bodunkı "düşman halkınki" (Tar. B 5)
tabgaçgı "Çin'deki" (KT D 7)
çölgi "bozkırdaki" (T 23)
kagangı "hakana ait olan" (Tar. B 5)

165. {+kIñA}. Küçültme isimleri türetir. Yalnız şu sözcükte:
azkıña "azıcık, (nüfusu) pek az" (KT D 34, T 9) < *āz* "az"

166. {+Il}. Renk adları türetir:
kızıl "kızıl, kırmızı" (T 52, vb.) < **kız* "sıcak"; krş. Uyg. *kız* ay., MK *kızar-* "kızarmak, kızıla dönmek" < *kız+ar-*
yaşıl "yeşil" (KT D 17, BK D 15, vb.) < *yāş* "yaş, taze, yeşil ot" (IB 18, 54)

167. {+lIg}. "Sahip olan" anlamında sıfatlar türetir:
atlıg "atlı, süvari" (BK G 1, vb.) < *at*
atlıg "unvanlı" (BK D 41) < *āt* "ad, unvan"
başlıg "başlı, mağrur" (BK D 3, vb.) < *baş*
tizlig "dizli, güçlü" (BK D 3, vb.) < **tīz* "diz"
bäŋlig "benekli, (beyaz) benekli" < **bäŋ* "ben, leke" (T 44)
ärklig "güçlü, kuvvetli, özgür" (BK K 12) < *ärk* "güç, irade"
ellig "devleti olan, devlet sahibi" (KT D 29, BK D 24) < **ēl*
kullug "köleli, köle sahibi" (KT D 21, BK D 18) < *kul* "erkek köle"
küŋlüg "kadın kölesi olan" (BK D 18) < *küŋ* "kadın köle, cariye"
käräkülüg "çadırlı, göçebe" (BK D 1) < *käräkü* "çadır" (IB 27)
süŋüglüg "mızraklı (düşman)" (KT D 33, BK D 19) < *süŋüg*
täblig "aldatıcı, hilekar" (KT D 6, BK D 6) < **täb* "hile, desise"
kürlüg "aldatıcı, hilekar" (KT D 6, BK D 6) < **kür* "hile, desise"
tügünlüg "(kuyruğu) düğümlü (at)" (T 54)
yaraklıg "silahlı" (KT D 23, vb.)
yollug "Yollug" < "talihli, mutlu" (KT GB, vb.) < **yōl* "mutluluk, talih, refah" (krş. Tuv. *çoldug* "mutlu, talihli" < **yōllug*)

168. {+lXk}:
bäglik "bey olmaya layık, bey olacak olan" (KT D 7, vb.)
eşilik "hanım olmaya layık, hanım olacak olan" (KT D 7, vb.) < **eşi* "hanım, soylu kadın" (krş. Uyg. *işi, işiy* ay., MK *işilär* ay.)
özlük "şahsi, kişiye ait" (KÇ E 3, vb.)
adgırlık "aygır olacak, aygır olabilecek" (IB 5)
bugralık "buğra olacak, buğra olabilecek" (IB 5)

169. {+mAk}:
köküzmäk "göğüs zırhı" (Miran C 6) < **köküz*

170. {+mAn}: Küçültme sıfatları türetir (?):
ataman "yüksek, baş (unvan)": *ataman tarkan* (BK G 14) < *ata* "baba"; krş. *baga tarkan*

171. /+un/. Topluluk eki (?). Yalnız şu sözcükte:
bodun "boylar, kabileler, halk" (KT D 14, vb.) < *bod* "boy, kabile" (T 60)

172. {+(X)nç}. Sıra sayıları eki:
törtünç "dördüncü" (KT K 7, vb.) < **tört* "4"
bişinç "beşinci" (KT K 7, vb.) < **bēş* "5"; bk. **Sıra Sayıları.**

173.{+rA}. Yer zarfları türetir:
asra "aşağıda" (KT D 1, vb.) < **as* "aşağı, alt, alt kısım"; krş. MK *astın* "aşağı, aşağıda"
içrä "içeride" (KT D 26, vb.) < *iç*
taşra "dışarıya, dışarıda" (KT D 26, vb.) < *taş* "dış"; bk. **Yer Zarfları.**

174. {+sIg}. Benzerlik sıfatları türetir:
yılsıg "refah içinde, müreffeh, zengin, mutlu" (KT D 26) < **yalsıg* < **yal*; krş. *yalıg* "mutlu, güler yüzlü" (IB 2) < **yal-ıg*, Yak. *salī* ay. < **yalıg*; krş. bir de Mo. *yali* "önemli, ünlü", *yali-* "iyi olmak, kaliteli olmak".

175. {+sIz}, {+sUz} Yokluk sıfatları türeten ek:
aşsız "yiyeceksiz, yemeksiz" (KT D 26) < *āş* "yiyecek, yemek"
tons(ı)z "giyeceksiz, fakir" (KT D 26, BK D 21) < *tōn* "üst giyimi"

buŋs(ı)z "dertsiz, kaygısız, sıkıntısız" (BK K 14, vb.), fakat *buŋusuz* "dertsiz, kaygısız (Barık II 3, Barık III 2) < *buŋ* "dert, sıkıntı"

idisiz "sahipsiz" (KT D 20, vb.) < **ēdi* "sahip"

kalısız "tümüyle, tamamiyle, artıksız" (KT K 1, vb.) < **kālı* "kalıntı, artık"

kärgäksiz "gereksizce, fazlasiyle" (KT K 12, BK G 11) < *kärgäk* "gerek"

sansız "sayısız" (BK G 12) < **sān* "sayı"

ögs(ü)z "öksüz, anasız" (KT K 9)

otsuz "otsuz" (IB 45)

subsuz "susuz" (IB 45), vb. bk. {+sIrA-}.

176. {+Aş}:

künäş "gün ışığı, güneşli yer, güneşli taraf" (IB 57) < *kün* "gün"

177. {+(X)ş}:

agış "servet, mal mülk, hazine" (KT GB) < *agı* "ipekli kumaş"

bagış "bağ, ip" (IB 18) < *bāg* ay.

ödüş "zaman birimi" (BK GD 1) < *öd* "zaman, vakit" (KT K 10. vb.); krş. MK *karı, karış* "karış".

178. /+t/. Eski çokluk eki (?):

sıgıt "yas, matem, ağıt, ağlama" (KT D 4, vb.) < **sıgı*; krş. Trk. *ağıt*, Az. *ağı* ay., Trkm. *āğı* ay.; krş. bir de Uyg. *yıgıt sıgıt* "ağlama, yas tutma"

179. {+tI}, {+dI}. İsimden zarf türetir:

amtı "şimdi" (KT D 9, vb.) < **am* "şu an"; krş. Hak. ***am*** "şimdi, şu an")

ekinti "ikinci, ikinci olarak" (KT K 5, vb.) < *eki, ekin* "2" (KT D 1, BK D 4) < **ēkin*

ädgüti "iyice" (KT G 2, vb.) < *ädgü* "iyi"

katıgtı "sıkıca" (IB 33) ~ *katıgdı* (KT G 2, IB); bk. **Zarflar**.

Addan Eylem Türeten Ekler

180. {+A-}. Daha çok geçişsiz eylemler türetir:

ata- "unvan vermek, tayin etmek" (MÇ K 12) < *āt* "unvan"

bädzä-t- "resim ve heykellerle bezemek, süslemek" eylemindeki *bädzä-* (KT G 1, vb.) < *bädiz* "resim, heykel"

bu[l]na- "tutsak etmek" (KÇ D 10) < ***bulun*** "tutsak, savaş tutsağı" (KÇ B 5)

kürä- "kaçak olmak, bağımsız olmak, yönetilmez olmak" (KT D 25, BK D 19) < **kür* "özgür, cesur, ele avuca sığmaz, yönetilmez" (krş. MK *kür* ay.)

sıgta- "yas tutmak, ağlamak" (KT D 4, BK D 5) < *sıgıt* "yas, feryat"

yaşa- "yaşamak, ... yaşında olmak" (KT K 2, vb.) < *yāş* "yaş, ömür yaşı"

Bk. {+sIrA-}.

181. {+(A)d-}. Geçişsiz eylemler türetir:

başad- "başında olmak, kumanda etmek" (BK G 8, 11) < *baş*

buŋad- "bunalmak, sıkılmak" (T 26) < *buŋ* "dert, sıkıntı"

kulad- "köle olmak" (KT D 13) < **kul* "erkek köle"

küŋäd- "cariye olmak" (KT D 13) < *küŋ* "kadın köle, cariye"

ogad- "geri kalmak, gecikmek, ara vermek" (Uyuk-Oorzak II 3, III 1) < **og* "ara, fasıla"; krş Uyg. *og* ay. (OTWF II 489)

ulgat- (< **ulgad-*) "büyümek" (Barık III 2, vb.) < *ulug*

yagıt- (< *yagıd-*) "düşman olmak" (KÇ D 6) < *yagı*

yokad- "yok olmak" (KT D 11) < *yōk*

yügät- (< *yügäd-*) "terfi etmek, yükselmek" (KÇ B 2) < **yüg* "yüksek yer"

182. {+(A)r-}:

taŋlar- "şafak sökmek, tan ağarmak" (IB 26) < **taŋla* "şafak vakti"; krş. MK *tünlä* "geceleyin"

183. {+dI-}:

udı- "uyumak" (BK D 22, vb.) < *ū* "uyku"; krş. MK *aŋdı-* "av için pusuya yatmak" < *aŋ* "av"

184. {+gAr-}. Geçişli eylemler türetir; bk. {+(I)k-}:

içgär- "bağımlı kılmak" (KT GD, vb.) < *iç*

taşgar- "(orduyu sefere) çıkarmak" (MÇ D 10) < *taş* "dış"

185. {+I-}. Daha çok geçişsiz eylemler türetir:
biti- "yazmak" (KT GD, vb.) < **bit* "yazı fırçası" < Çin. *pi* < **piet* "fırça"
tokı- "dövmek, savaşta mağlup etmek" (BK G 8, vb.) < **tok* yansıma
yabrıt- "bozmak, bozguna uğratmak" (BK D 31) eylemindeki **yabrı-* *bozulmak, bozguna uğramak" < **yabır* "fena, kötü" (krş. *yabız* ay.)
yorı- "yürümek" (KT D 37, vb.) < **yor* (krş. MK *yorçı* "kılavuz, rehber, yol gösteren", Mo. *corçi-* "gitmek, yürümek, gezmek")

186. {+(I)k-}. Geçişsiz eylemler türetir; bk. {+gAr-}:
içik- "bağımlı olmak, tabi olmak" (KT D 10, vb.) < *iç*
taşık- "çıkmak" (KT D 11, vb.) < *taş* "dış"
tagık- "dağa çıkmak" (KT D 12) < *tag* "dağ"
birki "birleşik, müttehit" sıfatındaki (KT D 27, vb.) **birik-* "birleşmek, bir araya gelmek" < **bīr*
yoluk- "yolda karşılaşmak" (Elegest I 10) < *yol*

187. {+kA-}:
isirkä- "bir kayıp için üzülmek" (Altınköl II 2) < **äsir+kä-*; krş. *äsiz* "yazık!"
yarlı(k)ka- "(tanrı) lutfetmek, buyurmak, emretmek" (KT G 9, vb.) < **yarlıgka-* < **yarlıg* "buyruk, emir"

188. {+rA-}. Yansıma eylemler türetir:
möŋrä- "(sığır, geyik vb.) böğürmek" (IB 60); krş. Mo. *mögere-* ay.
yaŋra- "çınlamak" (IB 22) < **yaŋ* yansıma; krş. Uyg. *yaŋku* "yankı"

189. {+lA-}:
abla- "avlamak" (KÇ B 9) < *ab* "av"
ançola- "(bir büyüğe) bir şey takdim etmek, sunmak" (KT D 32) < **anço* "hediye, ödül"
başla- "başında olmak, lider olmak" (BK D 33, vb.) < *baş*
botola- "(deve) yavrulamak" (IB 5) < *boto* (Altınköl I ön 2)
illä- "devlet kurmak" (KT D 6, BK D 7) < *il* "devlet"
kaganla- "hakan yapmak" (KT K 7, vb.) < *kagan*
kılıçla- "kılıçla öldürmek" (KT K 5) < *kılıç*
kışla- "kışı geçirmek" (BK D 31, KT K 8) < *kış*

kulunla- "(kısrak) yavrulamak" (IB 5) < *kulun* "tay" (IB 24)
kuşla- "kuş avlamak" (IB 43) < *kuş*
opla- "fırlamak, atılmak" (KT K 5, vb.) < **op* yansıma; krş. Kırg. *opton-* "kendini tutamamak, fırlamak. atılmak" < **oplan-*
ötlä- "öğütlemek. nasihat etmek" (O 11) < **öt* "öğüt, nasihat"
sülä- "sefere çıkmak, ordu sevketmek" (BK D 40, vb.) < *sü* "ordu"
talula- "seçmek" (IB 19) < **talu* "seçme, seçilmiş, seçkin"
tapla- "uygun bulmak, beğenmek, tasvip etmek" (BK D 35) < **tapı* "anlaşma"; krş. MK *tapı* ay.
tıŋla- "dinlemek" (IB 58) < **tıŋ* "ses" (krş. Uyg. *tıŋ* ay.)
yogla- "ölü ardından yas tutmak" (KT D 4, vb.) < *yog* "cenaze töreni" vb.

190. {+(X)rkA-}:
tokurkak sözcüğündeki **tokurka-* "kendini tok saymak" (KT G 8, BK K 6) < *tok*

191. {+sIrA-}. Bir şeyden yoksun olmak anlamında eylem türetir:
elsirä- "devletsiz olmak, devletsiz kalmak" (KT D 13) < *el* "devlet"
kagansıra- "hakansız olmak, hakansız kalmak" (KT D 13)
urugsıra-t- eylemindeki *urugsıra-* "dölsüz kalmak" (KT D 10) < **urug* "döl, nesil, kuşak"
Bk. {+sIz}.

192. {+U-}:
yagu-t- "yaklaştırmak" eylemindeki **yagu-* "yaklaşmak" (KT G 5, BK K 4) < **yag* < **ya-g*; krş. MK *yak* "yakın" < **ya-k,* Uyg., MK *yak-* "yaklaşmak" < **ya-k-*
yaru- "ışımak, aydınlanmak" (IB 397 < **yar* (krş. *yarın* "sabahleyin")

Eylemden Ad Türeten Ekler

193. {-A}. Eylem zarfı eki:
ara "arasında" (KT D 1, vb.) < **är-* "arasından geçmek, çapraz geçmek"
tapa "-a doğru" (KT D 35, vb.) < **tap-* "bulmak"
tägrä "çepeçevre" (T 8, vb.) < **tägir-* "çevirmek, kuşatmak"

yana "yine, tekrar" (KT D 10, vb.) < *yan-* "dönmek"
yämä "ve, dahi" (T 60, vb.) < **yäm-* "eklemek, katmak, ilave etmek"

194. {+DAçI}. Gelecek zaman eylem sıfatı:
kältäçi "gelecek olanlar" (T 14) < *käl-* "gelmek"; bk. **Eylemden İsimler**.

195. {+DOk}. Geçmiş zaman eylem sıfatı:
bardok "varılan, gidilen " (BK D 20) < *bar-* "gitmek, varmak"
tägdök "çatışma, savaş" (KT D 36) < *täg-* "saldırmak. hücum etmek" .
yañdok "bozguna uğrayanlar" (T 16) < *yañ-* "(düşmanı) yaymak, dağıtmak, bozguna uğratmak"
Bk. **Eylemden Ad Yapımı.**

196. {-(X)g}. Eylem sonucunu bildiren isimler türetir:
bilig "bilgi" (KT G 7, vb.) < *bil-*
bitig "yazı" (KÇ G 3, vb.) < *biti-* "yazmak"
bolug "varlık" (IB 19) < *bol-*
isig "aziz, sevgili" (IB 67) < **isi-* "ısınmak, sıcak olmak"
erig "kolayca erişilen" (KT G 13) < **ēr-* "ermek, erişmek"
kapıg "kapı" (BK D 15, vb.) < **kap-* "kapamak" (krş. MK *kapıl-* "kapanmak, kapatılmak", *kapga* "kale kapısı", *kapgak* "kapak")
kışlag "kışı geçirecek yer" (IB 51) < *kışla-*
küräg "kaçak" (T 8, vb.) < *kürä-* "kaçmak" (KT D 23, BK D 19)
ölüg "ölü" (BK D 19) < *öl-*
ötüg "rica, maruzat" (IB 19) < **öt-*; krş. *ötün-* "rica etmek, arzetmek" (T 12, vb.)
süçig "tatlı" (KT G 6, vb.) < **sǖçi-*
süŋüg "mızrak" ((KT D 35, vb.) < **süŋ-* "mızraklamak"
tirig "diri, canlı; hayat" (KT K 9, KT GD) < **tīr-* "yaşamak"
tug "engel, mania" (T 26) < *tu-* "kapanmak" (T 23)
yaylag "yazı geçirecek yer" (IB 51) < *yayla-* < **yāyla-*

197. {-gA}:
bilgä "akıllı" (KT G 6, vb.) < *bil-*
kısga "kısa" (KÇ D 11) < **kıs-* "kısaltmak, daraltmak"
tamgaçı "mühürdar" (KT K 13) sözcüğündeki *tamga* < **tam-*

"yanmak"; krş. Uyg., MK *tamtur-* "yakmak", MK *tamdu, tamduk* "alevlenmiş ateş", vb.

198. {-gAn}:
kapgan (Bögü kağanın unvanı) "kapan, yakalayan" (T 51, vb.) < **kap-*; krş. MK *kap-* "kapmak, çalmak, hücum etmek".
kor(ı)gan "kale, müstahkem mevki, sığınak" (BK D 31, KT K 8) < < **korı-* "korumak"; krş. Kzk., vb. *korgan* ay.

199. {-(X)gmA}. Eyleyici adları türeten ek:
bitigmä "yazan" (KT G 13, vb.) < *biti-*; bk. **Eylem Sıfatları.**

200. {-gU}. Eylem ve eyleyici adları türeten ek:
kürägü "kaçak olmak, yönetilmez olmak" (KT D 23, BK D 19) < *kürä-*
kor(ı)gu "muhafız" (BK D 41) < **korı-* "korumak"

201. {-gUçI}. Eyleyici adları türeten ek:
ayguçı "kağan danışmanı ve sözcüsü" (T 10, 49) < *ay-* "söylemek, hükmetmek, hakan yerine karar vermek"
itgüçi "yapan, eden" (KT K 13) < *it-* < **ēt-*
bidgüçi "savaş dansı yapan er (?)" (MÇ G 3) < **bidi-* "dans etmek"; krş. MK *büdi-* "dans etmek" < **bidi-*

202. {-gUlUk}. Eylem adları türeten ek:
topulguluk "delmek" (T 13) < *topul-*
üzgülük "kırmak, kesmek" (T 14) < *üz-*

203. {-I}:
ägri "eğri, hörgüçlü" (T 48) < *ägir-* "çevirmek, eğdirmek"
kalı "kalıntı, artık" (T 33, vb.) < **kāl-* "kalmak"
takı "daha" (KT G 13), *[t]akı* "daha" (O 10) < *tak-*
yazı "ova, bozkır" (BK K 5, vb.) < **yaz-* "yaymak"

204. {-(U)k}. Eylem sonucu adlar ve nitelikler türetir:
bark "bina, anıt-mezar" (BK K 14, vb.) < **barı-* "inşa etmek, yapmak"
bädük "büyük" (O 6) < *bädü-* "büyümek"
bulgak "isyankar, kışkırtıcı, karıştırıcı" (KT K 4, BK D 29) < *bulga-*

"kışkırtmak, karıştırmak, düzeni bozmak"

buyruk "kumandan" (KT G 1, vb. < **buyur-*

artuk "fazla, çok" (KÇ D 13) < **art-* "artmak, arta kalmak"

ägsük "eksik" (Kızıl Çıraa 5) < **ägsü-* "eksik olmak"

ämgäk "acı, dert, sıkıntı, zahmet, eziyet" (BK D 16) < **ämgä-* "acı çekmek"

ırak "ırak, uzak" (KT G 7, vb.) < **ıra-* "uzaklaşmak" (krş. MK *yıra-* ay.)

kazgak "yarar, fayda" (Uyuk-Turan 5) < **kazga-*; krş. *kazgan-*

kärgäk "gerek, gerekli olan, bulunmayan, yok olan" (KT D 4, vb.) < **kärgä-*

köpük "köpük" (IB 31) < **köp-* "köpürmek"

közünük "çadır penceresi" (IB 27) < **közün-* "görünmek"

täglük "kör" (IB 24) < **tägil-* "kör olmak"

tok "tok" (T 8) < **to-* "doymak"

tokurkak "kendini tok sayan" (KT G 8, BK K 6) < **tokurka-*

toruk "zayıf" (KT D 9, T 5) < *tor-* "zayıflamak, bitap düşmek" < **tōr-*

yaguk "yakın" (KT G 7) < **yagu-* "yakın olmak"

yaruk "güneş" (MÇ D 1, IB 39, vb.) < *yaru-* "ışımak, aydınlanmak"

yazukla- (BK D 36) eylemindeki *yazuk* "yanlış, hata" < **yāz-* "yanılmak, hata etmek"

yok "yok" (KT D 11, vb.) < **yō-* "yok olmak. mevcut olmamak"

yuluk "yağmalanmış" (O 3) < *yul-, yulı-*

205. /-kun/:

buz[k]u[n+ça] "bozgun gibi, fırtına gibi" (O 9) < *buz-* "bozmak, tahrip etmek"

206. {-(X)l}:

inäl (T 31) "güvenilir, inanılır, itimat edilir" (özel ad ya da unvan) < **inal* < **ınal* < **ına-* "inanmak, güvenmek"; krş. *inänçu* < *ınançu.*

kısıl "dar dağ geçidi, kanyon" (BK D 37) < *kıs-* "bastırmak, sıkıştırmak" (O ön 1)

tükäl "tam, tamam" (IB 21, vb.) < *tükä-* "bitmek, tükenmek" (IB 4)

207. {-(X)m}:

barım "mal mülk, servet" (KT K 1, vb.) < **barı-* "tutmak, elde etmek";

krş. Mo. *bari-* "elde etmek, tutmak, yakalamak, gaspetmek"
batım "batım, batma" (KT D 35, vb.) < *bat-*
kädim "giyim, giyim kuşam" (KT D 33) < **käd-* "giymek"
ölüm "ölüm" (IB 13, vb.) < *öl-*

208. {-mA}:
yälmä "keşif müfrezesi" (T 34, MÇ D 6) < *yäl-* "(at) dörtnal gitmek"

209. {-mAk}:
armakçısin sözcüğündeki (KT D 6) *armak* "aldatmak" < **ar-*

210. {-mAn}:
tuman "duman, sis" (IB 20) < *tu-* "kapanmak" (T 23)

211. {-miş}. Geçmiş zaman eylem sıfatı türeten ek:
igidmiş "beslemiş" (BK K 6) < *igid-* "beslemek"
kalmiş "(hayatta) kalanlar" (KT G 9) < **kāl-* "kalmak"
tägmiş "erişme, varma" (T 18) < *täg-* "erişmek, varmak"; bk. **Eylem Adları.**

212. {-(X)n}. Eylem sonucu adlar türeten ek:
bulun "tutsak, esir" (KÇ B 5) < *bul-* "elde etmek, ele geçirmek"
kıyın "ceza" (T 32, MÇ D 2) < **kıy-* "cezalandırmak"
kälin "gelin" (Uyuk-Turan 6) < *käl-* "gelmek"
san "sayı" (BK G 12) < **sā-* "saymak"
örgin "hakan otağı, saray, konak" (MÇ G 10, vb.) < *örgi-* "yükseltmek, kurmak" (MÇ G 10)

213. {-(X)nç}:
bulganç "karışık, isyankar, düzensiz" (T 22) < **bulga-* "karıştırmak, karışıklık çıkartmak"
busanç "acı, keder" (IB 52) < **busan-* "kederlenmek"
ärinç "olmalı, muhakkak ki" (KT D 3, vb.) < *är-* "olmak"
ötünç "rica, maruzat" (T 15) < *ötün-* "arzetmek, maruzatta bulunmak" (T 15)
korkınç "korku" (IB 36) < *kork-*
tarkınç "isyankar, gayrimemnun" (T 22) < **tarık-* "memnun olmamak"

unç "mümkün, olabilir" (T 24) < *u-* "muktedir olmak"

214. {-(X)nçU}. Eyleyici adları türeten ek:
abınçu "cariye" (IB 38) < **abın-* "avunmak"
äzänçü "öncü" (Altınköl I, ön 2) < **äzä-* "keşfe çıkmak, gözetleme yapmak; krş. MK *yäzä-* ay., *yäzäk* "öncü, keşif kolu"
ınançu (özel ad) "kendisine inanılan, güvenilen" (KT B 2, vb.) < **ınan-*
küzänçü "koruyucu, muhafız" (Altınköl I ön 2) < **küzä-* "korumak"
ögrünçü "sevinç, neşe" (IB 36) < *ögür-*, *ögir-* "sevinmek"

215. /-p/. Eylem zarfı eki (?):
kop "tümüyle, tamamiyle" (KT K 10, vb.) < **ko-* "koymak, bırakmak"

216. {-sIk}. Gelecek zaman-gereklilik eylem adları eki:
āçsık "mutlak acıkacak olma" (KT G 87, vb.) < *āç-* "acıkmak"
tosık "mutlak doyacak olma" (KT G 8) < **to-* "doymak"

217. {-(X)ş}:
busuş "acı, ıstırap" (IB 52: *busuşlug*) < **busa-*; krş. *busanç* "acı, keder"
ilteriş (Kutlug'un hakanlık unvanı) "boyları derleyen, toplayan" (T 7, vb.) < **tēr-* "dermek, derlemek, toplamak"
tägiş "(düşmanla) temas, çatışma" (KT K 5) < *täg-*
süŋüş "savaş" (BK D 34, vb.7 < **süŋ-* "mızraklamak"
tokış "savaş" (Tuva I 3) < *tokı-* "dövmek, vurmak"
uruş "savaş" (O 10) < *ūr-* "vurmak, dövmek"

218. {-(X)z}:
baz "bağımlı, tabi" (KT D 15) < *bā-* "bağlamak"
boguz "boğaz" (T 8) < **bog-* "boğmak"
sözläş- "anlaşmak" eylemindeki *söz* (KT D 24) < **sö-* (krş. Çuv. *s̆ĭmah* "söz" < **sömäk*
uz "sanat eseri, süs, dekor" (KT GB) < *u-* "yapabilmek, mahir olmak"

Eylemden Eylem Türeten Ekler

219. {-d-}. Pekiştirme çatıları eki:
ıd- "göndermek" (KT D 6, vb.) < *ī-* ay. (KT G 8, BK K 6)

kod- "koymak, bırakmak, terk etmek" (T 2) < **ko-* ay.
tod- "doymak" (KT G 8) < **to-* (krş. *tok*)
küt- "beklemek" (MÇ D 5) < **küd-* < **kǖ-* (krş. Uyg. *kü-* "beklemek, korumak, kollamak")

220. {-gUr-}. Ettirgen çatılar türetir:
kigür- "sokmak" (KÇ D 8) < **kī-* (krş. *kir-* "girmek" < **kī-r-*)
odgur- "uyandırmak" (IB 20) < **od-*; krş. Uyg. *odug* "uyanık"
tirgür- "diriltmek, canlandırmak" (KT D 29) < *tīr-* "yaşamak"

221. {-(X)k-}.
kork- "korkmak" (T 41, vb.) < **korı-* "korumak"
basık- "bastırmak, sokmak" (KT K 8) < *bas-*

222. {-(X)l-}. Edilgen çatı eki:
adrıl- " ayrılmak" (T 2, vb.) < *adır-* (Altınköl I sağ 2)
teril-, tiril- "toplanmak" (T 33, vb.) < *ter-, tir-* (BK D 11, vb.) < **tēr-*
tiril- "dirilmek, canlanmak" (BK D 31) < *[ti]r-* "yaşamak, hayatta olmak" (KT G 10) < **tīr-*
yubul- "yuvarlanmak" (T 26) < **yub-* "yuvarlamak"

223. {-lA-}. Sıklık çatısı eki:
kunla- "sürekli çalmak, yağmalamak" (O 9) < **kun-* "çalmak"

224. {-(X)n-}. Dönüşlü ve edilgen çatı eki:
adrın- "ayrılmak" (Uybat III 10, 11) < *adır-*
alkın- "bitmek, tükenmek, mahvolmak" (KT G 9, vb.) < *alk-* "bitirmek, tamamlamak" (KT KD)
basın- "batmak" (IB 46) < *bas-*
boguzlan- "boğazlanmak" (T 26) < *boguzla-*
itin- "kendine çeki düzen vermek, organize olmak, örgütlenmek" (KT D 10, BK D 9) < *it-* < **ēt-*
kılın- "yaratılmak, doğmak" (KT D 1, vb.) < *kıl-* "yapmak, etmek"
kon- "konmak, yerleşmek" (BK D 40, vb.) < **ko-*
kubran- "toplanmak, bir araya gelmek" (T 4) < **kubra-*
ötün- "arzetmek, ricada bulunmak" (T 15, vb.) < **öt-* (krş. *ötüg* "rica, maruzat" (BK D 39, vb.)

sakın- "düşünmek" (BK D 2, vb.) < **säk-*

säbin- "sevinmek" (BK D 2) < **säb-* "sevmek, hoşlanmak"

tutun- "tutunmak" (T 25) < *tut-*

tälin- "delinmek, çökmek" (KT D 22, BK D 18) < **täl-* "delmek"

yaratın- "kendine çeki düzen vermek, organize olmak" (BK D 9) < *yarat-* "yapmak, etmek"

yazın- "yanılmak, hata etmek, yoldan çıkmak" (BK D 16) < **yāz-*, vb.

225. {-(X)r-}. Orta çatı eki:

kir- "girmek" (BK D 38, vb.) < **kī-r-* (krş. *kigür-* "sokmak" < **kīgür-*)

olor- "oturmak, (tahta) oturmak" (T 32, vb.) < **ol-* (krş. *olgurt-* "oturtmak", Kırg. *olut* "oturacak yer, sandalye", vb.)

yagru "yakın" (KT G 5, vb.) sözcüğündeki *yagur-* "yaklaşmak, yakına gelmek" < **yagu-* (krş. *yaguk* "yakın")

226. {-(X)ş-}. İştaşlık çatısı eki:

kış- "birlikte kılmak, birlikte yapmak" (KT D 32, 3) < **kı-*; krş. *kıl-* < *kı-l-* (sıklık çatısı?); krş. bir de Mo. *ki-* "kılmak, yapmak, etmek"

kikşür- eylemindeki (KT D 6, BK D 6) *kikiş-* "birbirini kışkırtmak, tahrik etmek" < **kik-* "bilemek"

ögläş- "akıl danışmak, birlikte düşünmek ve plan kurmak" (T 20, 20) < **öglä-* (krş. Uyg. *öglän-* "kendine gelmek, aklı başına gelmek")

sözläş- "konuşmak, konuşup anlaşmak" (KT D 24, vb.) < **sözlä-*

süŋüş- "(mızrakla) savaşmak" (BK D 25, vb.) < **süŋ-*

yoŋaşur- eylemindeki (KT D 6, BK D 7) *yoŋaş-* "birbirini tahrik etmek, birbirine iftira etmek" (krş. MK *yoŋa-* "birini haksız yere suçlamak, iftira etmek")

227. {-(X)t-}. Ettirgen çatı eki:

agıt- "(dağa) kaçırtmak, sürmek" (BK D 31, vb.) < *ag-* "yukarı çıkmak, yükselmek"

akıt- "akın ettirmek, akın etmek" (KT K 8) < *ak-*

artat- "tahrip etmek" (KT D 22, BK D 19) < **arta-*

ayıt- "sormak" (BK D 41) < *ay-* "söylemek"

basıt- "baskına uğratılmak, basılmak, yenilmek" (T 34) < *bas-*

bitit- "yazdırmak" (T 58) < *biti-*

olgurt- "oturmak, dikmek, tesis etmek" (T 53) < **olgur-*

sämrit- "(kendini) semirtmek, semizlemek" (IB 23) < **sämri-*
tärit- "terlemek" (IB 50) < **täri-*
töküt- "akıtmak, dökmek" (T 52) < *tök-*
yügürt- "akıtmak" (T 52) < *yügür-* "akmak" (KT D 24, BK D 20)
yüzüt- "yüzdürmek, yüzerek geçirtmek" (BK D 30) < **yüz-*, vb.

228. {-tUr-}. Ettirgen çatı eki:
agtur- "dağa ağdırmak, yükseğe çıkartmak" (T 25) < *ag-*
artur- "aldatılmak, kandırılmak, aldanmak" (BK K 5) < *ar-*
bintür- "bindirmek" (T 25) < *bin-*
irtür- "eriştirmek" (KT D 40) < *ir-*, *er-* "erişmek, varmak"
kontur- "kondurmak, yerleştirmek, iskan etmek" (KT D 11, BK D 10) < *kon-*
urtur- "vurdurmak, hâkkettirmek" (KT G 12, vb.) < *ur-*
yantur- "döndürmek, geri çevirmek" (KT K 11) < *yan-* "dönmek"
yügä(t)tür- "terfi ettirmek" (KÇ B 2) < **yügäd-*

229. {-tXz-}. Ettirgen çatı eki:
altız- "aldırtmak, yakalatmak" (KT D 38) < **al-*

230. {-Ur-}. Ettirgen çatı eki:
kälür- "getirmek" (T 53, vb.) < *käl-*
ölür- "öldürmek" (KT D 40, vb.) < *öl-*
sökür- "(diz) çökertmek" (KT D 15, vb.) < **sök-* "çökmek"
tägür- "eriştirmek, vardırmak" (T 47, vb.) < *täg-*
tüşür- "indirmek" (T 27, vb.) < *tüş-* "inmek", vb.
yütür- "yitirmek, kaybetmek" (IB 24) < *yitür-* < *yit-*

231. [-(X)z-}. Ettirgen çatı eki:
tutuz- "tutturmak, yakalatmak" (KT D 38) < *tut-*
uduz- "sevketmek, önderlik etmek" (T 15, vb.) < *ud-* "izlemek, takip etmek"
utuz- "oyunda yenilmek" (IB 29) < *ut-* "oyunda yenmek" (IB 29)

Birleştirme

Sıralama Birleşikleri

232. Aynı tür ve görevde iki sözcüğün ard arda sıralanması ile oluşan birleşikler çok azdır:
yir-sub "ülke, bölge" (KT D 20); bk. **Sıradaş Öbekler**.

Bağımlı Birleşikler

233. Bağımlı birleşiklerin şu türleri vardır: 1. Birleşik adlar, 2. birleşik zarflar, 3. birleşik eylemler.

Birleşik Adlar

234. Birleşik adlar da iki türlüdür: 1. Niteleme birleşikleri , 2. nesneli birleşikler.
1. Niteleme birleşikleri:
bäŋgü taş "mezar yazıtı" (BK K 5, vb.) (harf. ("ebedi taş")
kara köl "Kara Göl" (KT K 2)
kara kum "Kara Kum" (T 7)
Bk. **Niteleme Öbekleri**.

2. Nesneli birleşikler:
ilteriş Kutlug Kağanın unvanı (T 7) < *il teriş* "kabileleri derleyen"
eletmiş Yabgu unvanı (O ön 4) < *el etmiş* "kabileleri örgütlemiş"
eltäbär Uygurlarda yüksek bir unvan (BK D 37) < *el täbär* "kabileleri düzene sokan, düzenleyen" (krş. MK *täw-* sıraya sokmak, düzenlemek, dizmek")

Birleşik Zarflar

235. Birleşik zarflar aslında sontakılı öbeklerdir:
antag "öyle, şöyle" (T 9, vb.7 ~ *antäg* (T 29) < **anı täg* "onun gibi"
büntäg+i "böylesi" (T 57) < **bunı täg* "bunun gibi, böyle"
nätäg "nasıl" (IB 18) < *nä täg* (IB 18, 18)
näçök "nasıl" (IB 45) < **näçä ök*
nälök "niçin" (IB 52, 52) < **nälä ök*

Birleşik Eylemler

236. Birleşik eylemler iki türlüdür: 1. Bir ad ya da sıfat ile *bol-* , *kıl-* ve *kış-* yardımcı eylemlerinden oluşan birleşik eylemler, 2. bir eylem zarfı ile onu izleyen bir tasvir eyleminden oluşan birleşik eylemler.

Ad ya da Sıfat + Yardımcı Eylem

237. Bunlar da iki türlüdür: 1. Ad ya da sıfat + *bol-* , 2. ad ya da sıfat + *kıl-* ya da *kış-* .

1. Ad ya da sıfat + *bol-* "olmak":
kagan bol- "hakan olmak" (KT D 5, vb.)
kul bol- "köle olmak" (BK D 36, vb.)
karı bol- "ihtiyar olmak, yaşlanmak" (T 56)
kärgäk bol- "ölmek, vefat etmek" (KT D 4, vb.) < "gerek olmak, yok olmak, (artık) mevcut olmamak"
yagı bol- "düşman olmak" (KT K 2, vb.)
yok bol- "yok olmak" (BK D 36), vb.

2. Ad ya da sıfat + *kıl-* ya da *kış-* "birlikte kılmak":
baz kıl- "bağımlı kılmak" (KT D 15, vb.)
bay kıl- "zengin kılmak, zengin etmek" (BK D 14, vb.)
bulun kı[l]- "tutsak etmek, esir etmek" (KÇ B 5)
kul kıl- "köle yapmak" (BK D 7, vb.)
küŋ kıl- "cariye yapmak" (KT D 7, vb.)
uruş kıl- "savaşmak" (O 10)
yok kış- "birlikte yok etmek" (KT D 32, 34; BK D 25; T 21)

Eylem Zarfı + Tasvir Eylemi

238. Bu tür birleşik eylemler genellikle ünlülü bir eylem zarfı ile onu izleyen *bar-, ber-, ıd-, elt-, kal-, käl-, kör-* ve *u-* eyleminden oluşur.

1. Genellikle ünlülü eylem zarfı + *bar-* "gitmek". Bu birleşik, eylemin tamamlandığını belirtir:
adrıl-u bar- "ayrılıp gitmek" (O 12)
äbir-ü bar- "dolanıp gitmek" (T 26)
uç-a bar- "vefat etmek, ölmek (harf. "uçup gitmek)" (KT D 16, vb.)

yäl-ü bar- "dörtnala gitmek" (T 27)
yok bol-u bar- "yok olup gitmek" (O 3)

{-(X)p} ekli eylem zarfı ile:
täz-ip bar- "kaçıp gitmek" (BK D 41, KT D 34), vb.

2. Ünlülü eylem zarfı + *ber-* ~ *bir-* "vermek". Bu birleşik, eylemin bir başkası yararına yapılmış olduğunu belirtir:
al-ı bir- "alıvermek" (BK K 9, 10)
bas-a ber- "yardımcı olmak, destekleyivermek" (T 38); krş. Uyg. *basut* "yardım, destek"
it-i bir- "düzenleyivermek" (KT D 1, BK D 3)
kazgan-u bir- "kazanıvermek" (BK G 10)
kıl-u ber- "yapıvermek" (BK G 7)
sülä-yü bir- "sefer edivermek" (KT D 87)
tik-ä bir- "dikivermek" (BK G 9, 11)
tut-a bir- "tutuvermek, yönetivermek" (KT D 1, BK D 3)

3. Ünlülü eylem zarfı + *ıd-* "göndermek". Eylemi pekiştirir:
ıçgın-u ıd- "elden çıkarıvermek" (KT D 6)
yitür-ü ıd- "kaybedivermek, yitirivermek" (KT D 6)
irtür-ü ıd- "ulaştırıvermek, eriştirivermek" (KT D 40)
sanç-a ıd- "mızraklayıvermek" (KÇ D 7)

4. Ünlülü eylem zarfı + *elt-*/ *ilt-* "iletmek, göndermek". Eylemi pekiştirir:
yañ-a elt- "dağıtıvermek, bozguna uğratıvermek" (KT D 23)
sür-ä elt- "sürüvermek" (KT D 23)

5. Ünlülü eylem zarfı + *kal-*. Eylemin sürüp gittiğini ya da gideceğini belirtir:
yat-u kal- "yata kalmak, uzun süre yatmak" (KT K 9, T 19)

6. Ünlülü eylem zarfı + *käl-*. Bu da eylemin sürüp gittiğini ya da gideceğini belirtir:
ud-u käl- "ardı sıra gelmek, takip edip durmak" (MÇ D 2)
yür-ä käl- "yürüyüp gelmek" (MÇ D 4)

7. Ünlülü eylem zarfı + *kör-* "görmek". Eylemin gecikmeden, çabucak yapılması isteğini belirtir (yalnız buyurma kipinde):
yäl-ü kör! "çabuk (atları) dörtnala sürün!" (T 26)

8. Ünlülü eylem zarfı + *u-* "yapabilmek, gücü yetmek, muktedir olmak". Bu birleşik, eylemin yapılabileceğini, bunun için yeterli gücün bulunduğunu bildirir:
artat-ı u- "bozabilmek, yıkabilmek" (BK D 19)
itin-ü u-ma- "kendine çeki düzen verememek, örgütlenememek", (KT D 10, BK D 9), *yarat(ı)n-u u-ma-* ay. (BK D 9), *yaratun-u u-ma-* ay. (KT D 10)

9. Ünlülü eylem zarfı + *yorı-* "yürümek". Bu birleşik de eylemin uzunca bir zaman sürüp gittiğini bildirir:
ud-u yorı- "uzun süre izlemek" (MÇ D 4)
Bk. **Eylem Zarfları**.

ÇEKİM

Ad Çekimi

239. Orhon Türkçesinde adlar başlıca kişi (iyelik) ve ad durumu için çekimlenir. Adlar, ayrıca, sayı (çokluk) ve bağlama (ekleme) için de çekimlenebilir.

Çokluk

240. Orhon Türkçesinde adlar genellikle sayı için çekimlenmez. Yalın durumda bir ad hem tekil hem de çoğul görevinde olabilir: *ol at* "o at" (KT D 33), *at yätä* "atları yederek" (T 25), *külüg är* "ünlü adam" (O Ek 6), *öŋräki är* "öncü askerler" (T 25), vb. gibi.

Bununla birlikte Orhon Türkçesinde belirli adlara eklenip topluluk adları türeten ekler ile çokluk ekleri de yok değildir. Bu topluluk ve çokluk ekleri şunlardır: {+lAr}, {+gUn], {+An}, {+(X)t} ve {+s}.

241. {+lAr}: Bu ek Orhon Türkçesinde daha çok sınırlı sayıda kişi ve akrabalık adlarına, bir de *bäg* sözcüğüne eklenir (krş. akrabalık adlarına eklenen Mo. çokluk eki *+nar /+ner* : *aqa+nar* "ağabeyler", *egeçi+ner* "ablalar", vb. gibi)

äkälär-im "ablalarım" (KT K 9)
kunçuylar-ım "prenseslerim, kadınlarım" (KT K 9)
öglär-im "(üvey) annelerim" (KT K 9)
kälinlär-im "gelinlerim" (Uyuk-Turan 6)
küdägülär-im "damatlarım" (Uyuk-Turan 6)
koñçılär-kä "çobanlara" (Miran C 5)
bäglär "beyler, beyler sınıfı, soylular sınıfı" (KT G 10, vb.)
kadaşla[r]ıŋız "akrabalarınız" (Ozn. I 6)

{+lAr} eki şu örnekte *tañ* "tay" sözcüğüne eklenmiştir:
tañlar-ım "taylarım" (Hem.-Çır. a 2)

242. {+gUn}. Bu ek şu topluluk adlarında görülür:
iniygün-üm "erkek kardeşlerim" (KT G 1, N 11; BK K 1) < **iniy+gün* << *ini* < **inī* (krş. Yak. *inī* "erkek kardeş")

käliŋün-üm "gelinlerim" (KT K 9) < *kälin+gün*
taygun-uŋuz "tay (gibi olan oğul)larınız" (KT GD) < *tay* "tay, at yavrusu"; krş. *tañlarım* "taylarım" (Hem.-Çır. a 2)

243. {+An} (krş. Mo. çokluk eki *-n*):
ärän "adamlar" (KT K 9; BK G 1; O 5) < *är*
oglan-ım "oğullarım" KT G 1, KT GD; BK K 1) < *ogul, ogıl*

244. {+(X)t} (krş. Mo. çokluk eki *-d, -ud/-üd*):
oglıt "oğullar" (KT D 5, BK D 5) < *ogıl*
yılpagut "alpler, yiğitler" (BK D 31) < **yılpagu ~ alpagu* (KT K 7)
kanat "kanat" (IB 4, 53) < **kāna* "kanat tüyü"; krş. Mo. *qana* "kanat tüyü")

Bu ek /n/ ile biten unvanlara eklendiğinde /n/ ünsüzü düşer:
tarkat "tarkanlar" (KT G 1) < *tarkan*
tigit "prensler" (Tar. K 2) < *tigin*
säŋüt "generaller" (Tar. K 2, G 4) < *säŋün*

245. /+s/. Belki yalnız *oglıti kagan bolmiş ärinç* "oğulları hakan olmuş şüphesiz" cümlesine koşut olarak kullanılmış olan *inisi kagan bolmiş ärinç* cümlesinde geçen şu örnekte:
in(i)s+i "erkek kardeşleri" (KT D 4) < *ini*

İyelik

246. Orhon Türkçesinde adlar kişi için de çekimlenir, başka bir deyişle, adlar sahip olan kişiyi belirten iyelik ekleri alırlar.
İyelik ekleri şunlardır:

1. kişi tekil: {+(X)m}, 1. kişi çoğul: {+(X)mXz}
2. kişi tekil: {+(X)ŋ} ~ {+(X)g}, 2. kişi çoğul: {+(X)ŋ(X)z}
3. kişi tekil ve çoğul: {+(s)i}, seyrek olarak {+(s)I}

Birinci ve ikinci kişi tekil ve çoğul iyelik ekleri ile ünsüzle biten bir sözcük arasında bulunan bağlama ünlüsü ünlü uyumu kurallarına uyar. Üçüncü kişi iyelik ekinin yalın durumda görünmeyen, fakat bu eki almış sözcüğe ad

çekim ekleri eklendiğinde beliren bir sonses /n/ ünsüzü vardır.

247. {+(X)m} ekli iyelik gövdeleri için örnekler:
apa+m "atalarım, ecdadım" (KT D 1, BK D 3)
ataç+ım "babacığım" (O Ek 3)
bäg+im "beyim" (KT GB), *büglär+im* "beylerim" (KT K 11)
eçi+m "amcam" (KT D 16, vb.)
ini+m "erkek kardeşim" (KT D 26, vb.)
kaŋ+ım "babam" (KT D 11, vb.)
kunçuy+um "prensesim" (Uyuk-Turan 1)
olortok+um "(tahta) oturduğum" (BK D 36)
siŋl+im "kız kardeşim" (KT D 20, vb.) < *siŋil*
uguş+um "kabilem" (KT G 1, vb.)
udısık+ım "uyuyasım" (T 12, 22), vb.

248. {+(X)mXz} ekli iyelik gövdeleri için örnekler:
apa+mız "atalarımız, ecdadımız" (KT D 19, vb.)
äçi+miz "amcamız" (KT D 26, vb.)
eçü+m(ü)z "atalarımız, ecdadımız" (KT D 19, vb.)
el+imiz "ülkemiz" (KT D 22)
kaŋ+ımız "babamız" (KT D 26)
kältäçi+miz "gelecek olanlarımız" (T 14)
sü+m(ü)z "askerimiz" (T 14)
törö+m(ü)z "törelerimiz" (KT D 22)
yagı+mız "düşmanımız" (T 8), vb.

249. {+(X)ŋ} ve {+(X)g} ekli iyelik gövdeleri için örnekler:
kan+ıŋ "kanın" (KT D 24)
siŋök+üŋ "kemiklerin" (KT D 24) ~ *süŋök+üg* ay. (BK D 20)
ogl+uŋ "oğlun" (KT D 24, vb.) < *ogul*
yog+uŋ "cenaze törenin" (O 12)
ädgü+g "kazancın" (KT D 24, BK D 20)
il+iŋ+in "ülkeni" (BK D 19)
törö+g+(i)n "törelerini" (BK D 19), vb.

250. {+(X)ŋ(X)z} ekli iyelik gövdeleri için örnekler:
oglan(ı)ŋ(ı)z+da "oğullarınızdan" (KT GD)

taygun(u)ŋ(u)z+da "tay (gibi olan oğul)larınızdan" (KT GD)
ini+ŋiz+kä "erkek kardeşlerinize" (Altınköl I 3)
içi+ŋiz+kä "ağabeylerinize" (Altınköl I 3), vb.
kaŋ+ıŋız "babanız" (Ozn. I 6)
kunçuy+uŋuz "prensesiniz" (Abakan 7)

251. {+(s)I} ekli iyelik gövdeleri için örnekler:
agı+si "ipekli kumaşları" (KT G 5, BK K 4),
alp+i "alpı, yiğidi" (KÇ D 5)
at+i "atları" ((KT D 39)
āt+in "adını, unvanını" (KT D 7, 7)
atı+si "yeğeni" (KT G 3, GD; BK GB)
ayguçı+si "sözcüsü, danışmanı" (T 10, vb.)
kalmiş+i "kalanları" (KT G 9)
oglıt+i "oğulları" (KT D 5, BK D 5)
yagı+si "düşmanı" (KT D 12, BK D 11)
yılkı+sın "at sürülerini" (MÇ D 3, vb.)
altun+ın "altınlarını" (KB GB)
barım+ın "malını mülkünü" (KT GB, MÇ D 3)
kız+ın koduz+ın "kızlarını ve kadınlarını" (MÇ D 3) ,vb.

Bağlama (Birleştirme)

252. Orhon Türkçesinde adlar bağlama (birleştirme) için de çekimlenebilir. Aynı yapı ve görevde iki sözcük {+lI} eki ile birleştirilir. Bu ek her iki ada eklenir. Durum ekleri ise yalnızca bağlama eki almış ikinci ada eklenir.

Bu gramer kategorisinin Orhon Türkçesinde pek yaygın olmadığı anlaşılıyor; çünkü bu ekle birleştirilmiş adlar oldukça azdır:

ini+li eçi+li "erkek kardeşler ve ağabeyler" (KT D 6)
bäg+li bodun+lı+g "beyleri ve kabileleri" (KT D 6)
toruk būka+lı sämiz būka+lı "zayıf boğalar ve semiz boğalar" (T 5)
tün+li kün+li "gece ve gündüz" (BK GD)
adıg+lı toŋuz+lı "(bir) ayı ve (bir) domuz" (IB 6), vb.

Ad Durumları

253. Orhon Türkçesinde dokuz ad durumu vardır. Bunlar yalın durum, ilgi durumu, belirli nesne durumu, verme-bulunma durumu, bulunma-çıkma durumu, yönelme durumu, eşitlik durumu, araç durumu ve birliktelik durumudur.

Yalın Durum

254. Yalın durum eksizdir, gövde ile bir ve aynıdır. Bir adın yalın durumu şu görevlerde bulunur:

1. Bir cümleciğin ya da cümlenin öznesi olur:

ol at anta ölti "O at orada öldü" (KT D 33)

katun yok bolmiş ärti "Hatun yok olmuş idi" (T 31)

bir atlıg barmiş "Bir atlı gitmiş" (T 24)

bäglär kopın yanalım tedi "Beyler hep birlikte "Dönelim" dediler" (T 36-37)

ol töródä üzä eçim kagan olortı "O töre gereğince amcam kağan olarak tahta oturdu" (KT D 16, BK D 14)

toruk būkalı sämiz būkalı ırakda bilsär... "(İnsan) zayıf ve semiz boğaları uzaktan bilmek istese..." (T 5-6)

2. Bir cümleciğin ya da cümlenin yüklem adı olur:

anta kisrä inisi kagan bolmiş ärinç "Ondan sonra erkek kardeşleri hakan olmuşlar, şüphesiz" (KT D 4)

eçim kagan olortokda özüm tarduş bodun üzä şad ärtim "Amcam hakan tahta çıktığında ben Tarduş halkı üzerine Şad idim" (KT D 17)

*bäglik urı oglu*ŋ *kul boltı, eşilik kız oglu*ŋ *kü*ŋ *boltı* "Bey olmaya layık erkek çocukların köle oldu, hanım olmaya layık kız çocukların cariye oldu" (KT D 24)

*to[kuz og]uz mäni*ŋ *bodunum ärti* "Dokuz Oğuzlar benim halkım idi" (BK D 29)

3. Bir cümleciğin ya da cümlenin belirsiz nesnesi olur:

üç otuz balık sıdı "(Hakan) yirmi üç şehir tahrip etti" (T 19)

[anç]a bodun kop itdim "Bunca halkı hep düzene soktum" (KT G 2-3)

ırak ärsär yablak agı birür, yaguk ärsär ädgü agı birür "(Çinliler, bir

halk) uzak(ta yaşıyor) ise kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir" (KT G 7)

bunça bitig bitidim "Bunca yazılar(ı) yazdım" (KÇ G 3)

4. Bir sontakı ile zarf tümleci oluşturur:

ol sub kudı bardımız "O ırmak boyunca aşağı doğru gittik" (T 27)

yazıŋa oguz tapa süledim "(O yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru sefer ettim" (BK D 31-32)

türük bodun üçün tün udımadım... "Türk halkı için gece uyumadım..." (KT D 27)

5. Bir eylemin yerini ya da zamanını bildiren zarf tümleci olur:

ötükän yiş olorsar... "Ötüken dağlarında oturursanız..." (KT G 8)

türük bodun üçün tün udımadım... "Türk halkı için gece uyumadım..." (KT D 27)

6. Üçüncü kişi iyelik eki almış bir adın iyelik niteleyicisi olur:

biziŋ sü at-i "bizim ordu(nun) atları" (KT D 39)

türük ät-in ı(t)tı "(Türk beyleri) Türk unvanlarını bıraktılar" (KT D 7)

bäglärim bodunum köz-i kaş-i "Beylerim(in) ve halkım(ın) gözleri ve kaşları" (KT K 11)

İlgi Durumu

255. İlgi durumu eki ünsüzle biten gövdelerde {+Iŋ}, ünlü ile bitenlerde ise {+nIŋ} biçimindedir. Bu ek artlık-önlük uyumuna (damak uyumuna) girer ise de düzlük-yuvarlaklık (dudak) uyumuna girmiyor gibidir. KT D 36'da /u/ ile biten bir özel addan sonra ekin önsesinin ön /n/ harfi ile yazılmış olması ekin burada /+nıŋ/, hatta /+niŋ/ biçiminde olduğunu gösterir: /BYRKUnŋ/, yani *Bayırku+nıŋ* ya da *Bayırkuniŋ*. Ayrıca, ek hiç değilse bir kez, /+ıg/ biçiminde geçer. İki örnekte de, tekil ikinci kişi iyelik ekinden sonra /+n/ olarak bulunur.

Bir adın ilgi durumu üçüncü kişi iyelik eki almış bir addan önce belirli iyelik niteleyicisi olarak görev yapar.

256. /+(n)Iŋ/:

yigän silig bäg+iŋ kädimlig torug at "Yeğen Silig Beyin kuşamlı doru at(ı)" (KT D 33)

türük bodun+ıŋ ilin törösin... "Türk halkının devletini ve törelerini..." (KT D 11, BK D 3)

bilgä kagan+ıŋ boduni "Bilge Hakan'ın halkı" (O 11)

tabgaç kagan+ıŋ içräki bädizçig... "Çin İmparatorunun saray ressam ve heykeltraşlarını..." (KT G 12)

kül tigin+iŋ altunın kümüşin "Prens Kül'ün altınlarını, gümüşlerini..." (KT GB)

bayırku+n(i)ŋ ak adgırıg "Bayırku'ların ak aygırını" (KT D 36)

bayırku+n[ıŋ]... "Bayırku'ların..." (KT D 35)

257. /+ıg/. Şu örnekte *bodun* sözcüğü ilgi durumu ekini bu biçimde almış olmalı:

türük bodun+ıg ati küsi yok bolmazun tiyin "Türk halkının adı sanı yok olmasın diye" (KT D 25); krş. *türük bodun ati küsi* "Türk halkının adı sanı" (KT D 25, BK D 20, 21)

258. /+ın/. İlgi durumu eki şu örnekte de ikinci kişi iyelik ekinden sonra /+ın/ biçimindedir:

igidmiş bilgä kaganıŋ+ın sabin almatin... "(Seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanlarının sözlerini dinlemeden..." (KT G 8)

Aşağıdaki örnekte ilgi durumu eki, iyelik öbeğinin sahibini gösteren söz öbeğinin her iki üyesine de eklenmiştir:

tadık+ıŋ çor+ıŋ boz [at] "Tadık Çor'un boz (atı)" (KT D 32)

Belirli Nesne Durumu

259. Orhon Türkçesinde belirli nesne durumu eki iyelik eksiz gövdelerde {+(X)g}, iyelik ekli gövdelerde de {+(I)n} biçimindedir. Belirli nesne durumu çok seyrek olarak {+nI} eki ile de kurulur.

Belirli nesne durumunda adlar belirli nesneyi gösterir.

260. {+(X)g}:

kagan at+ıg bunta biz birtimiz "Hakan unvanını (ona) burada biz verdik" (BK D 17) = *kagan at bunta biz birtimiz* (KT D 20)

siŋlim kunçuy+ug birtimiz "(Ona) kız kardeşim prensesi verdik" (KT D 20)

agır taş+ıg yogan ı+g türük bäglär bodun... [kälür]ti "(Babam Hakan için bunca) ağır taşları ve kalın ağaçları Türk beyleri ve halkı... [getir]di" (BK G 15)

[sıŋ]ar süsi äb+ig bark+ıg yulgalı bardı "Yarı ordusu (da bizim) evimizi barkımızı yağmalamak için gitti" (BK D 32)

az totok+ug äligin tutdı "(Prens Kül) Az'ların askeri valisini eliyle tuttu" (KT D 38)

ol yılkı+g alıp igi(t)tim "O at sürülerini alıp (Türk halkını) besledim" (BK D 38)

başlıg+ıg yüküntürmiş, tizlig+ig sökürmiş "Mağrurlara baş eğdirmişler, güçlülere diz çöktürmüşler" (KT D 2)

bunça bädizçi+g tuygun eltäbär kälü[r]ti "Bunca sanatçıyı Tuygun Elteber getirdi (KT KD)

älig yıl iş+ig küç+üg birmiş "Elli yıl hizmet etmiş" (KT D 8)

kırkız+ıg uka basdımız "Kırgız'ları uykuda bastırdık" (T 27), vb.

261. {+(I)n} eki iyelik gövdelerine eklenir. Ek ile gövde sonu ünsüzü arasına giren bağlama ünlüsü genellikle artlık-önlük uyumuna girmez. Şu örnekler bu gerçeği kanıtlamaya yeter: /UGLmn/ *oglum+in* "oğlumu" (Suci 6), /TpLDUKmIn/ *tapladokum+in* "beğendiğimi" (IB 4), vb.

1. Tekil birinci kişi iyelik eki almış sözcüklerde:

bu sabım+in ädgüti eşid "Sözlerimi iyice işitin!" (KT G 2))

sabım+ın tükäti eşidgil "Sözlerimi tümüyle işitin!" (KT G 1)

mäniŋ sabım+ın sımadı "(Çin İmparatoru) benim sözümü kırmadı" (KT G 11)

oglum+in kızım+in kalıŋsız b[er]tim "Oğullarımı (ve) kızlarımı başlık parasız verdim" (Suci 6-7)

yegänim+in atım+in kördüm "Yeğenlerimi, torunlarımı gördüm" (Suci 8)

tapladokum+in tutar män, säbdöküm+in yiyür män "Beğendiğimi tutuyorum, sevdiğimi yiyorum" (IB 4), vb.

2. Tekil ikinci kişi iyelik eki almış sözcüklerde:

bilmädöküg+in üçün "bilmediğin için" (BK D 20)

antagıŋ+ın üçün "öyle olduğun için" (KT G 8, BK K 6)

eliŋ+in töröŋ+in käm artatı [udaçı ärti] "devletini ve törelerini kim

yıkabilecek idi? " (KT D 22) = *iliŋ+in törög+in käm artatı [udaçı ärt]i* (BK D 19)

[kanıŋ+in] kodup içikdiŋ "Hanını bırakıp (başkalarına) bağımlı oldun" (T 3)

kürägüŋ+in üçün "ele avuca sığmaz olduğun için" (KT D 23, BK D 19)

bäglik urı ogluŋ+ın kul kıltıg "Bey olmaya layık erkek çocuklarını köle yaptın" (BK D 20)

türük [bodun ti]rip il tutsıkıŋ+ın bunta urtum, yaŋılıp ölsikiŋ+in yämä bunta urtum "Türk halkı, yaşayıp (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya hakkettim, yanılıp öleceğini de buraya hakkettim" (KT G 10), vb.

3. Nesne durumu eki, üçüncü kişi iyelik eki almış sözcüklerde, doğal olarak, yalnızca /+n/dir:

[sarıg altu]ni+n, ürüŋ kümüşi+n, kırgaklıg kotayi+n kinlig eşgitisi+n özlük ati+n adgırı+n kara kişi+n kök täyäŋi+n türükümä bodunuma kazganu birtim, iti birtim "Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarları işlenmiş ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını ve mavi renkli sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim" (BK K 11-12)

kül tiginiŋ altunı+n kümüşi+n "Prens Kül'ün altınlarını, gümüşlerini" (KT GB)

äbi+n barımi+n "evlerini ve mallarını" (KT K 1)

[o]gli+n yutuzi+n "çocuklarını ve kadınlarını" (BK D 38)

kagani+n tutdumuz, yabgusi+n şadi+n anta ölürti "Hakanlarını tuttuk, yabgularını ve şadlarını orada öldürdüler" (T 41-42)

ogli+n yutuzi+n yılkısi+n barımi+n anta altım "Çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini ve mallarını orada aldım" (BK D 24)

262. {+nI}. Bu ek birkaç örnekte görülür:

yoguŋ koragıŋ+nı "cenaze törenini" (O 12)

ku+nı säŋün+üg ıdmiş "(Çin'e) General Ku'yu göndermiş" (T 9)

Aşağıdaki örneklerde belirli nesne eki söz öbeğinin yalnız ikinci (sonuncu) üyesine eklenmiştir:

arkuy kargu+g "müstahkem mevkiler(i) ve gözetleme kulelerini" (T 53)

yoguŋ koragıŋ+nı "cenaze törenini" (O 12)

bäg+li bodun+lı+g "beyler ile halkını" (KT D 6); krş. Uyg. *täŋri+li yir+li+dä* "gök(te) ve yerde" (TT VI 02)

Bu kural {+lI} eki ile birleştirilmiş iki öbek içeren koşut cümleciklerde de uygulanır:

ini+li eçi+li kikşürtökin üçün, bäg+li bodun+lı+g yoŋaşurtokin üçün "(Çinliler) erkek kardeşlerle ağabeyleri karşılıklı kışkırttıkları için, beyler ile halkı karşılıklı iftira ettirdikleri için" (KT D 6).

Aşağıdaki örneklerlerde ise belirli nesne eki söz öbeğinin her iki üyesine de eklenmiştir:

ku+g säŋün+üg balbal tikä birtim "General Ku'yu (öldürüp) heykelini dikiverdim" (BK G 9)

tabgaçgaru ku+nı säŋün+üg ıdmiş "Çin'e General Ku'yu göndermiş" (T 9)

Verme-Bulunma Durumu

263. Orhon Türkçesinde adların verme-bulunma durumu genellikle {+kA} eki ile kurulur. Tekil birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış sözcükler {+A} ekini alır. Üçüncü kişi iyelik ekli adların verme-bulunma durumu ise {+ŋA} eki ile kurulur.

1. {+kA}:

atıg ı+ka bayur ärtimiz "Atları ağaçlara bağlıyorduk" (T 27)

bu taş+ka bu tām+ka kop yol(l)ug tigin bitidim "Bu taşlara (ve) bu duvarlara hep (ben), Prens Yollug, yazdım" (KT GD)

çorak+ka tägip "çorak araziye varıp" (BK GD)

äb+kä tägdöküm "Karargaha vardım" (O 11)

ilgärü kadırkan yış+ka tägi "Doğuda Kingan dağlarına kadar" (KT D 2)

kırkızıg u+ka basdımız "Kırgızları uykuda bastırdık" (T 27)

tabgaç bodun+ka "Çin halkına" (KT D 7)

tämir kapıg+ka tägi sülädim "Demir Kapı'ya kadar sefer ettim" (KT G 4)

töpöt+kä kiçig barmadım "Tibet'e hiç varmadım" (KT G 3)

şantuŋ yazı+ka tägi sülädim "Şantung ovasına kadar sefer ettim" (KT G 3)

2. {+ŋA}. Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra verme-bulunma durumu eki {+ŋA} biçimindedir. Bu biçim, hiç kuşkusuz, daha eski bir {+n+gA} ya da

{+n+kA} biçiminden geliyor olmalıdır:

kurıgaru kün batsıkı+ŋa "Geride gün batısına (kadar)" (KT G 2)

on ok oglı+ŋa tatı+ŋa tägi "On Ok oğullarına ve (onlara bağımlı olan) yabancılara kadar" (BK K 15)

süçig sabı+ŋa yimşak agısı+ŋa arturup "Tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına aldanıp" (KT G 6)

yazı+ŋa oguzgaru sü taşıkdımız "(O yılın) ilkbaharında oğuzlara doğru ordu sevk ettik" (KT K 8)

3. {+A}. Çok eski verme-bulunma durumu eki {+A} tekil birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış adlara eklenir.

a) Tekil birinci kişi ekli sözcüklerde:

olortokum+a "(Tahta) oturduğumda" (BK D 2, K 9)

säkiz yegirmi yaşım+a... "On sekiz yaşımda..." (BK D 24) ~ *tört yegirmi yaşım+ka* "On dört yaşımda" (BK D 15)

türüküm+ä bodunum+a yegin ança kazganu birtim "Türklerime (ve) halkıma daha iyi bir şekilde öylece kazanıverdim" (BK G 10)

yeti yegirmi yaşım+a... "On yedi yaşımda..." (BK D 24)

Orhon yazıtlarında, Bilge Kağan D 15'teki tek *yaşım+ka* örneğinden başka, şu örnek de vardır:*[ataç]ım+ka* "babacığıma" (O Ek 1)

Bu tür örneklere Yenisey yazıtlarında daha sık rastlanır:

täŋri elim+kä elçisi ärtim "Kutsal ülkemin elçisi idim" (Uyuk-Tarlık 2)

täŋri elim+kä bökmädim "Kutsal ülkeme doymadım" (Uyuk-Turan 2)

üç yetmiş yaşım+ka adrıltım "Altmış üç yaşımda ayrıldım" (Uyuk-Turan 4), vb.

b) Tekil ikinci kişi ekli sözcüklerde:

äbiŋ+ä kirtäçi sän "Evine gireceksin" (BK K 14)

igidmiş kaganıŋ+a "(seni) beslemiş olan hakanına" (BK D 19)

ärmiş barmiş ädgü eliŋ+ä "bağımsız ve müreffeh devletine" (BK D 19)

264. Verme-bulunma durumunda bir adın şu görevleri vardır:

1. Eylemin kendisine doğru işlendiğini gösteren nesne olur:

kagan+ka kırkız boduni içikdi "Kırgız halkı Hakana tabi oldu" (T 28)

äb+kä tägdöküm "Karargaha vardım" (O 10)

oguz täzip tabgaç+ka kirti "Oğuzlar kaçarak Çin'e gittiler" (BK D 38), vb.

2. Eylemin kimin yararına işlendiğini gösteren zarf tümleci olur:
nä kagan+ka işig küçüg birür män "Hangi hakana hizmet ediyorum?" (KT D 9, BK D 9)
ülgän at+ka işig küçüg berti "Büyük unvan sahibine hizmet etti" (O 11), vb.

3. Bir sontakı ile zarf tümleci olur:
ilgärü yaşıl ügüz şantuŋ yazı+ka tägi sülädimiz "Doğuda Yeşil Irmak (ve) Şantung Ovasına kadar sefer ettik" (BK D 15)
kurıgaru tämir kapıg+ka tägi sülädimiz "Batıda Demir Kapı'ya kadar sefer ettik" (KT D 17), vb.

4. Eylemin işlendiği yeri gösten zarf tümleci olur:
tabgaç ili+ŋä kılıntım "Çin'de doğdum" (T 1)
näŋ yılsıg bodun+ka olormadım "Hiç de varlıklı ve mutlu bir halk üzerine tahta oturmadım" (KT D 26)
bu taş+ka bu tām+ka kop yol(l)ug tigin bitidim "Bu taşlara ve bu duvarlara (yazıları) hep (ben), Prense Yollug, yazdım" (KT GD), vb.

5. Eylemin işlendiği zamanı gösteren zarf tümleci olur:
ol öd+kä kul kullug, küŋ küŋlüg bolmiş ärti "O dönemde köleler (bile) köle sahibi, cariyeler (bile) kadın hizmetkar sahibi olmuş idi" (KT D 21)
kül tigin koñ yıl+ka yiti yegirmi+kä uçdı "Prens Kül Koyun yılında, on yedi(nci gün)de vefat etti" (KT KD)
yazı+ŋa oguz tapa sülädim "(O yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru sefer ettim" (BK D 31-32)
kırkızıg u+ka basdımız "Kırgızları uykuda bastırdık" (T 27), vb.

6. Eylemin işlenme süresini gösteren zarf tümleci olarak:
bir yıl+ka tört yolı süŋüşdüm "Bir yılda dört kez savaştım" (BK D 30)
on tün+kä yantakı tug äbirü bardımız "yandaki (dağ yamacı) engelini on gecede dolanarak gittik" (T 26)
tünli künli yiti ödüş+kä subsız käçdim "geceli gündüzlü yedi vakitte susuz (araziyi) geçtim" (BK GD), vb.

Bk. **Yer ve Zaman Zarfları.**

Bulunma-Çıkma Durumu

265. Orhon Türkçesinde adların bulunma-çıkma durumu {+DA} eki ile kurulur. Ünlü ile biten gövdelerle /r, l, n/ dışındaki ünsüzlerden biriyle biten kök ve gövdelerde bu ek genellikle /+dA/ biçiminde, /r, l, n/ ünsüzlerinden sonra ise /+tA/ biçimindedir.

Adların çıkma durumu çok seyrek olarak /+tAn/ eki ile de kurulur.

1. /+dA/:

beş balık+da "Beşbalık'ta" (KÇ B 11)
äb+dä "yurtta" (BK D 32)
ı+da taş+da kalmişi "dağda bayırda kalmış olanları" (T 4)
ırak+da bilsär "uzaktan bilmek istese" (T 5)
küçlüg alp kaganım+da "güçlü ve yiğit Hakanımdan" (O 12)
bu kaganıŋ+da bu bäglärig+[dä bu yeriŋ+dä su]buŋ+da adrılmasar "Bu hakanından, bu beylerinden, bu topraklarından ve sularından ayrılmaz isen" (BK K 13)
yurt+da yatu kalur ärti "yurtta yata kalıyor idi" (T 19)
özüm säkiz yaş+da kaltım "ben sekiz yaş(ım)da kaldım" (BK D 14)
altun yış+da "Altay dağlarında" (T 31, 32)
köz+dä yaş kälsär "gözler(im)den yaş gelse" (KT K 11)

2. {+tA}:

il+tä "ülkede" (KT G 3)
kara köl+tä "Kara gölde" (KT D 34)
köŋül+tä "gönülden" (KT K 11), *köŋül+tä+ki* "gönüldeki" (KT G 12)
yurt+da yol+ta "yurtta ve yollarda" (KT K 9)
bodun+ta üzä "halkın üzerine" (KT D 26)
tabgaç kagan+ta "Çin İmparatorundan" (KT G 11)
yarıkın+ta yalmasın+ta "zırhından ve kaftanından" (KT D 33)
toŋa tigin yogın+ta "Prens Tonga'nın cenaze töreninde" (KT K 7)
türk sir bodun yerin+tä "Türk Sir halkının ülkesinde" (T 3, 60)
yırdın+ta yan "kuzey taraftan" (T 11)
erig yer+tä "kolayca erişilen yerde" (KT G 13, 13; BK K 15), fakat genellikle *yer+dä, yir+dä.*

3. {+tAn}. Birkaç yer zarfında görülür:

taşdın+tan "dışarıdan" (MÇ G 4)

oguzdun+tan "Oğuzların tarafından" (T 8)

266. Bulunma-çıkma durumunda bir adın şu görevleri vardır:

1. Eylemin işlendiği yeri belirten zarf tümleci olarak:

kara köl+tä süŋüşdümüz "Kara Gölde savaştık" (KT K 2)

ekin sü äbdä ärti "İkinci ordu yurtta idi" (KT D 32)

[bi]ryä tabgaç+da ati küsi yok boltı "Güneyde, Çin'de adı sanı yok oldu" (BK D 36)

azu bu sabım+da igid bar gu "Yoksa bu sözlerimde yalan var mı?" (KT G 10), vb.

2. Eylem süresinde nesnenin içinde bulunduğu durumu gösteren zarf tümleci olarak:

kırkız bodunug u+da basdımız "Kırgız halkını uykuda (iken) bastırdık" (KT D 35)

3. Bir eylemin başlangıç noktasını gösteren zarf tümleci olarak:

[tabgaç] kagan+ta bädizçi kälürtüm "Çin İmparatorundan sanatçılar getirttim" (KT G 12)

köz+dä yaş kälsär tida, köŋül+tä sıgıt kälsär yanturu sakıntım "Gözler(im)den yaşlar gelse (onları) tutarak, gönül(üm)den feryat etmek gelse (onları) geri döndürerek yas tuttum" (KT K 11)

4. Bir sontakı ya da sontakı görevinde bir ad ile zarf tümleci olarak:

yabız yablak bodun+ta üzä olortum "yoksul ve sefil bir halk üzerine hükümdar oldum" (BK D 21)

bän yırdın+ta yan tägäyin "ben (de) kuzey tarafından saldırayım" (T 11)

5. Adların bulunma-çıkma durumu karşılaştırma yapmak için de kullanılır:

ötükän yış+da yig idi yok ärmiş "Ötüken dağlarından daha iyi (bir yer) asla yok imiş" (KT G 4)

ıgar oglanıŋız+da taygunuŋuz+da yegdi igidür ärtigiz "(Halkınızı) değerli evladınızdan, tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz" (KT GD)

Yönelme Durumu

267. Orhon Türkçesinde adların yönelme durumu şu eklerle kurulur: 1. {+gArU}, 2. {+ŋArU}, {+ArU}, {+rA}. Yönelme durumunda bir ad, eylemin kendisine doğru işlendiğini gösteren zarf tümleci olarak kullanılır.

1. {+gArU}. Bu ek yalın ad gövdelerine eklenir:
bän äb+gärü tüşäyin... tedi "Ben karargaha ineyim... dedi" (T 30)
amga korgan kışlap yazıŋa oguz+garu sü taşıkdımız "Amga Korgan'da kışlayıp, ilkbaharda Oğuzlara doğru sefere çıktık" (KT K 8)
tabgaç+garu kunı säŋünüg ıdmiş, kıtañ+garu toŋra äşimig ıdmiş "Çin'e doğru General Ku'yu, Kıtay'lara doğru da Tongra Eşim'i göndermiş" (T 9)
ötükän yış+garu uduztum "(Orduyu) Ötüken dağlarına doğru sevk ettim" (T 15)
apa tarkan+garu içrä sab ıdmiş "(Hakan), Apa Tarkan'a gizli bir mesaj göndermiş" (T 34)
ol yer+gärü barsar, türük bodun, öltäçi sän "O yerlere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin!" (KT G 8), vb.
Bk. **Yer Zarfları**.

2. {+ŋArU}. Daha eski bir {-n+gArU} biçiminden gelişmiş olan bu biçim 3. kişi iyelik eki almış adlara eklenir:
birgärü kün ortosı+ŋaru, yırgaru tün ortosı+ŋaru "Güneyde gün ortasına, kuzeyde gece ortasına kadar ... " (KT G 2, BK K 2)
yeri+ŋärü subı+ŋaru kontı "Kendi topraklarına ve sularına kondu" (BK D 40)

3. {+ArU}. Bu ek tekil 1. kişi iyelik eki almış sözcüklere eklenir:
basmıl yagıdıp äbim+ärü bardı "Basmıllar bize düşman olup benim yurduma doğru gittiler" (MÇ 4)

4. {+rA}. Bu ek şu örneklerde bulunur:
taş+ra yorıyur tiyin kü äşidip "İsyan ediyor (harf. "dışarıya yürüyor") diye haber alıp..." (KT D 11-12)
tarduş şad+ra udı yañdımız "(Düşmanı) Tarduş Şadına doğru sürüp dağıttık" (T 41)

Eşitlik Durumu

268. Adların eşitlik durumu {+çA} eki ile kurulur. Bir adın eşitlik durumu eşitlik-karşılaştırma, yaklaşıklık ve görecelik zarfları olarak görev yapar (bk. **Zarflar**):

1. Eşitlik ve karşılaştırma zarfı görevinde:

türgiş kagan süsi ot+ça bor+ça kälti "Türgiş hakanının ordusu ateş gibi, fırtına gibi (üzerimize) geldi" (BK D 27)

buzkun+ça kälir ärtimiz "Fırtına gibi geliyorduk" (O 9-10)

kanıŋ sub+ça yügürti süŋöküŋ tag+ça yatdı "Kanın sular gibi aktı, kemiklerin dağ gibi yığıldı" (KT D 2)

kanıŋ ügüz+çä yügürti "Kanın ırmak gibi aktı" (BK D 20)

ekinti kün ört+çä kızıp kälti "(Düşman) ikinci gün alevli ateş gibi kızıp (üzerimize) geldi" (T 39- 0)

tirigdäki+çä "hayattaki gibi" (KT GD)

2. Sayıca yaklaşıklık zarfı görevinde:

älig+çä är tutdumuz "Elli kadar asker yakaladık" (T 2)

uygur il[t]äbär yüz+çä ärin ilg[är]ü t[äzip bardı] "Uygurların valisi yüz kadar adamla doğuya kaçıp gitti" (BK D 37)

3. Görecelik zarfı görevinde:

...bodunug äçüm apam törösin+çä yaratmiş boşgurmiş "...halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş" (KT D 13)

köŋlüŋ+çä uduz "Dilediğin gibi sevk et!" (T 15)

kıyınıg köŋlüŋ+çä ay "(Suç işleyenlerin) cezalarını dilediğin gibi ver!" (T 32)

oglanım ärdä marımin+çä bol "Oğullarım! Erkekler arasında üstadım gibi olun!" (Suci 9)

Araç Durumu

269. Adların araç durumu {+(X)n} eki ile kurulur. Başka bir deyişle, gövde ile ek arasındaki bağlama ünlüsü dudak uyumuna uyar: *okun* "ok ile" (KT D 36).

Adların araç durumu eylemin hangi araçla işlendiğini, kiminle işlendiğini, nasıl ya da hangi şartlar altında işlendiğini ve ne zaman işlendiğini gösterir.

1. Eylem aracı:

bir ärig ok+un urdı "(Prens Kül) bir askeri ok ile vurdu" (KT D 36)

az totokug älig+in tutdı "(Prens Kül) Azların askeri valisini eli ile tutdu" (KT D 38)

bu yol+un yorısar yaramaçı "Bu yoldan yürürsek (bizim için) iyi olmayacak" (T 32)

süçig sab+ın yimşak agı+n arıp... "(Çinliler) tatlı sözlerle ve yumuşak hediyelerle kandırıp..." (KT G 5)

köz+ün körmädök kulkak+ın eşidmädök bodunumın... "...göz ile görülmemiş, kulak ile işitilmemiş (kadar kalabalık) halkımı..." (BK K 11)

altun yışıg yolsız+ın aşdımız ärtiş ügüzüg käçigsiz+in käçdimiz "Altay dağlarını yolsuz olarak aştık, İrtiş ırmağını geçitsiz olarak geçtik" (T 35)

[usı]n süŋüg+ün açdımız "Uykularını mızraklar(ımız)la açtık" (T 28)

2. Eylemin kiminle birlikte işlendiği:

kaganım+ın sü eltdimiz "Hakanımla birlikte ordu sevk ettik" (T 53)

kaŋım kagan yiti yegirmi är+in taşıkmiş "Babam Hakan on yedi er ile (dağa) çıkmış" (KT D 11)

ulug irkin azkıña är+in täzip bardı "Uluğ İrkin azıcık adamla kaçıp gitti" (KT D 34)

uygur el[t]äbär yüz+çä är+in ilg[är]ü t[äzip bardı] "Uygurların valisi yüz kadar adamla doğuya kaçıp gitti" (BK D 37)

kugu kuş kanatıŋa urup an+ın kalıyu barıpan ögiŋä kaŋıŋa tägürmiş "Kuğu kuşu (onu) kanatına vurup onunla havalanıp gitmiş, (onu) anasına babasına ulaştırmış" (IB 35)

3. Eylemin işlenme tarzı:

anta ötrü oguz kop+ın kälti "Ondan sonra Oğuzlar hep birlikte geldiler" (T 16)

bäglär kop[ın] yanalım... tedi "(O haberi işitip) beyler hep birlikte "Dönelim!" dediler" (T 36-37)

oŋ totok yurçin yaraklıg älig+in tutdı "(Prens Kül) Ong Totok'un kayın biraderini silahlı eli ile (elinde silahı ile) tuttu" (KT D 32)

yir sayu barmiş bodun ölü yitü yadag+ın yalaŋ+ın yana kälti "(Ben kendim tahta çıktığımda) her yere gitmiş olan halk, öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi" (KT D 27-28)

türgiş kagan kızın ärtiŋü ulug törö+n .ogluma alı birtim "Türgiş

Hakanının kızını çok büyük bir törenle oğluma alıverdim" (BK K 9-10)

4. Bağlaç görevinde:
ingäk köläk+in toglada oguz kälti "İngek gölcüğü ile Tola ırmağından Oğuzlar (üzerimize) geldi" (T 15)
igidmiş bilgä kaganıŋ+ın ärmiş barmiş ädgü eliŋä käntü yaŋıltıg "(seni) doyurmuş olan hakanın ile ilerlemiş, gelişmiş iyi devletine kendin ihanet ettin" (K D 23)
bilmäz bilig+in biltöküm+ün ödöküm+ün bunça bitig bitidim "Cehalet ile, bildiklerim ile ve hatırladıklarımla bunca yazıyı yazdım" (KÇ G 3)

5. Eylemin işlendiği zaman:
kış+ın kıtañ tapa sülädim "Kışın Hıtaya doğru sefer ettim" (BK G 2)
yaz+ın tatabı tapa sülädim "İlkbaharda Tatabılara doğru sefer ettim" (BK G 2)
yalabaçi ädgü sabi ötügi kälmäz tiyin yay+ın sülädim "Elçisi, iyi haberleri ve ricaları gelmiyor diye yazın sefer ettim" (BK D 39)
ol yıl küz+ün ilgärü yorıdım tatarıg ayıttım "O yıl güzün doğuya doğru yürüdüm, Tatarları sordum" (MÇ D 8)

Birliktelik Durumu

270. Adların birliktelik (comitative) durumu {+lIgU] eki ile kurulur. Orhon Türkçesinde seyrek olarak kullanılan bu ad durumu eylemin kiminle birlikte işlendiğini gösterir:
män ini+ligü bunça başlayu kazganmasar... "Ben, erkek kardeşimle birlikte (halkıma) önderlik edip bunca çalışmasam ve başarılı olmasaydım..." (BK D 33)
korıgu eki üç kişi+ligü täzip bardı "(Kale) muhafızı iki üç kişi ile birlikte kaçıp gitti" (BK D 41)
tört ini+ligü ärtimiz bizni ärklig adırtı "Biz hep birlikte dört erkek kardeştik. Bizi (yeraltı tanrısı) Erklig ayırdı" (Altınköl I sağ 2)

Birliktelik eki {+lIgU}, Uygurcada {+lUgUn} biçimindedir.

Zamirler

Kişi zamirleri

271. Orhon Türkçesindeki gerçek kişi zamirleri şunlardır: *bän ~ män* "ben", *sän* "sen", *biz* (çekimde *bizin+*), *siz*. Üçüncü kişi zamiri yoktur. Bu görevi işaret zamiri *ol* "o, onlar" görür.

Kişi zamirlerinin çekimi adlarınkinden biraz farklıdır. Bu farklılık çekim eklerinden değil de zamirlerin çekim gövdelerinden ve onlarda meydana gelen değişikliklerden kaynaklanır.

Yalın durum *bän ~ män, sän, biz, siz*
İlgi durumu *bäniŋ ~ mäniŋ, biziŋ, siziŋ*
Nesne durumu *bini sini bizni*
Ver.-Bul. durumu *baŋa ~ maŋa, saŋa, biziŋä*
Bul.-Çık. durumu *bizintä, sizdä*
Yönelme durumu *baŋaru*

1. Yalın durumdaki kişi zamiri cümlenin öznesi olarak ya da yüklem bağlayıcısı olarak kullanılır:

a) Cümlenin öznesi olarak:

bän äbgärü tüşäyin "Ben karargaha ineyim" (T 30)

bän saŋa nä ayayin "Ben sana (daha başka) ne diyeyim?" (T 32)

bän yırdınta yan tägäyin "Ben kuzey tarafından saldırayım" (T 11)

män tokuz yegirmi yıl şad olortum "Ben on dokuz yıl Şad (olarak) hüküm sürdüm" (BK G 9)

ayıgmasi bän ärtim, bilgä tuñukuk "Sözcüsü ben idim, Bilge Tunyukuk" (T 5)

bilgäsi çabışi bän ök ärtim "Danışmanı ve kumandanı da ben idim" (T 7)

biz az ärtimiz, yabız ärtimiz "Biz az idik (ve) kötü durumda idik" (BK D 32)

biz eki bıŋ ärtimiz "Biz iki bin (kişi) idik" (T 16)

kagan at bunta biz birtimiz "(Ona) hakan unvanını buruda biz verdik" (KT D 20)

biz az biz "Biz azız" (O 7)

b) Yüklem bağlayıcısı olarak:

bän ança ter män "Ben şöyle diyorum" (T 37)

sakınur män "yas tutuyorum" (BK B 6)

ol yerimin subumın konar köçär bän "O topraklarım üzerinde ve bu sularım boyunca konup göçerim" (Tar. B 4)

öltäçi sän "öleceksin" KT G 8)

türük bodun tokurkak sän "Türk halkı, sen kendini hep tok sayarsın" (KT G 8)

biz az biz "Biz azız" (O 7)

tabgaç oguz kıtañ buçägü kabışsar kaltaçı biz "Çinliler, Oğuzlar ve Hıtaylılar ... Bu üçü birleşirse (biz) çaresiz kalırız" (T 12)

bödkä körügmä bäglär gü yaŋıltaçı siz "Bu dönemde (bana) itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız?" (KT G 11, BK K 8)

2. İlgi durumu (sıfat olarak):

bäniŋ bodunum anta ärür "Benim halkım orada olacaktır" (T 21)

mäniŋ sabımın sımadı "Benim sözümü kırmadı" (KT G 11)

t[okuz ogu]z mäniŋ bodunum ärti "Dokuz Oğuzlar benim halkım idi" (BK D 29)

biziŋ sü ati toruk azukı yōk ärti "Bizim askerlerimizin atları zayıftı, yiyecekleri de yok idi" (KT D 39)

3. Belirli nesne durumu:

bini oguzug ölürtäçik tir män "Beni, Oğuzu, öldürecektir şüphesiz, derim" (T 10-11)

sini tabgaçıg ölürtäçi tir män "Seni, Çinlileri, öldürecektir, derim" (T 10)

kaça(n) näŋ ärsär ol bizni... ölürtäçi-k ök "Er veya geç, o bizi mutlak öldürecektir" (T 21)

bizni ärklig adırtı "Bizi (yeraltı tanrısı) Erklig ayırdı" (Altınköl I 8)

4. Verme-Bulunma durumu:

bilgä tuñukuk(k)a baŋa aydı "(Hakan), Bilge Tunyukuk'a, bana, (şöyle) emretti:" (T 31)

bu yerdä maŋa kul boltı "Burada bana köle oldu" (BK D 36)

kop maŋa körti "Hepsi bana tabi oldu" (KT D 30)

anta içräki bodun [kop] m[aŋa] k[örür] "O sınırlar içindeki halklar hep bana tabidir" (KT G 2)

bän saŋa nä ayayin "Ben sana (başka) ne diyeyim?" (T 32)

biziŋä yaŋıltokin yazıntokin üçün kagani ölti "Bize karşı hatalı hareket

ettikleri için hakanları öldü" (BK D 16)

alp är biziŋä tägmiş ärti "Cesur erler bize saldırmıştı" (KT D 0)

5. Bulunma-çıkma durumu:

bizintä eki uçi sıŋarça artuk ärti "(Onların) iki kanadı bizden yarı yarıya fazla idi" (T 0)

ötükän eli sizdä "Ötüken ülkesi sizin elinizde" (Tar. G 5)

sin sizdä "(Atalarımızın) mezarları sizin elinizde" (Tar. G 5)

6. Yönelme durumu:

bög[ü] kagan baŋaru ança yıdmiş "Bögü Hakan bana böyle (bir mesaj) iletmiş" (T 3)

İşaret Zamirleri

272. Orhon Türkçesinde iki işaret zamiri vardır: *bu* ve *ol* "o". Sonuncu zamir üçüncü kişi zamiri olarak da kullanılır. İşaret zamirlerinin çekim gövdeleri de sırasiyle *bun+* ve *an+* biçimindedir.

Yalın durum *bu, ol*
İlgi durumu
Nesne durumu *bunı, anı*
Verme-Bulunma *aŋar (< *an+gar)*
Bulunma-Çıkma durumu *bunta, anta*
Yönelme durumu *aŋaru (< *an+garu)*
Eşitlik durumu *bunça, ança*
Araç durumu *anın*

İşaret zamirlerinuen türemiş öbür sözcükler de şunlardır: *antag* "onun gibi, öyle" (T 9, 36) ~ *antäg* (T 29) < **anı täg, büntäg+i* "böyle+si" (T 57) < **buntäg* < **bunı täg*.

1. Yalın durum

a) Gösterme zamiri olarak:

ilteriş kagan bilgä tuñukuk kazgantok üçün kapgan kagan türük sir bodun yorıdokı bu "İlteriş Kağan ve Bilge Tunyukuk (çalışıp çabalayıp) kazandıkları için Kapgan Kaganın Türk Sir halkının gelişmesi (işte) bu(dur)" (T 61)

bardok yirdä ädgüg ol ärinç "Gittiğin yerlerde (tek) kazancın şu oldu:" (KT D 2)

b) Gösterme sıfatı olarak:

bu süg elt tidi "Bu orduyu sevk et dedi" (T 32)

bu yolun yorısar yaramaçı "Bu yoldan gidersek yaramıyacak" (T 23)

bu türük bodun ara yarıklıg yagıg yältürmädim tügünlüg atıg yügürtmädim "Bu Türk halkı arasına zırhlı düşmanları akın ettirmedim, (kuyrukları) düğümlü (düşman) atlarını (da) koşturtmadım" (T 5)

bu ırk bitig "bu fal kitabı" (IB 66)

ol at anta ölti "O at orada öldü" (KT D 32-33)

ol yergärü barsar türük bodun öltäçi sän "O yere doğru gidersen, ey Türk halkı, öleceksin!" (KT G 8)

ol yerimin subumın konar köçär bän "O topraklarımda ve sularımda konup göçerim" (Tar. B 4)

c) *ol* zamiri yüklem bağlayıcısı olarak da kullanılır:

bilgä tuñukuk añıg ol üz ol "Bilge Tunyukuk aksi mizaçlıdır, öfkelidir" (T 3)

[türk boduni yämä] bulganç ol [tem]iş oguzi yämä tarkınç ol "Türk halkı kargaşa içindedir, Oğuzları da huzursuzdur demiş" (T 22)

yaşıl kaya yaylagım kızıl kaya kışlagım ol "Yeşil kaya benim yaylam, kızıl kaya (da) kışladığım yerdir" (IB 51)

añıg ädgü ol "(Bu fal) çok iyidir" (IB 5, vb.)

añıg yablak ol "(Bu fal) çok kötüdür" (IB 36)

2. Nesne durumu:

türük bäglär bodun bunı eşidiŋ "(Ey) Türk halkı ve beyleri, bunu işitin" (KT G 10)

bunı körü biliŋ "Bunu görün ve öğrenin!" (KT G 12, BK K 15)

anı körüp ança biliŋ "Onu görün ve öylece öğrenin!" (KT G 13)

anı üçün ilig ança tutmiş ärinç "Onun için devleti öylece yönetmişler" (KT D 3)

katun yok bolmiş ärti anı yoglatayin tedi "Hatun yok olmuş idi; onun cenaze törenini yaptırayım dedi" (T 31)

anı ayıtayin tip sülädim "Onu sorayım diye sefer ettim" (BK D 1)

anı yañıp türgi yargun költä buzdumuz "Onları dağıtıp Türgi Yargun gölde bozguna uğrattık" (KT D 34)

3. Verme durumu:
aŋar körü biliŋ "Ona bakın ve öğrenin!" (KT G 11, BK K 8)
aŋar adınç(ç)ıg bark yarat(t)urtum (KT G 12) = *aŋar adınç(ç)ıg bark yaratı(d)dım* (BK K 1)) "Ona olağanüstü bir anıt-mezar yaptırdım"

4. Bulunma-Çıkma durumu: Bk. **Yer Zarfları.**

5. Yönelme durumu:
aŋaru sülämäsär kaçan (n)äŋ ärsär ol bizni... ölürtäçi-k-ök "Ona karşı bir sefer düzenlemez isek, ne zaman olsa o bizi... öldürecektir" (T 20-21)

6. Eşitlik durumu: Bk. **Zarflar.**

7. Araç durumu:
anın barmiş "O (yol) ile gitmiş" (T 2)
kugu kuş kanatıŋa urup anın kalıyu barıpan ögiŋä kaŋıŋa tägürmiş "Kuğu kuşu, (adamı) kanatlarına vurup onunla birlikte havalanıp gitmiş ve (onu) anasına babasına iletmiş" (IB 35)

Pekiştirme-Dönüşlülük Zamirleri

273. Pekiştirme-dönüşlülük zamirleri şunlardır: *käntü* "kendi", *özüm* "kendim", *özi* "kendisi, kendileri". Bunlar daha çok bir adı ya da başka bir zamiri pekiştirmek için kullanılır.

1. *käntü* "kendi":
ädgü eliŋä käntü yaŋıltıg "İyi ülkene kendin ihanet ettin" (KT D 23, BK D 19)

2. *özüm* "kendim", *özi* "kendisi, kendileri":
bän özüm tabgaç iliŋä kılıntım "Ben kendim Çin egemenliği döneminde doğdum" (T 1)
män özüm kagan olortokum üçün... "Ben kendim hakan olarak tahta oturduğum için..." (BK D 3)
türk bodunug ötükän yerkä bän özüm bilgä tuñukuk [kälürtüm] "Türk

halkını Ötüken ülkesine ben kendim, Bilge Tunyukuk, (getirdim)" (T 17)

ilteriş kagan kazganmasar udu bän özüm kazganmasar... "İlteriş Hakan kazanmamış olsaydı ve ben kendim kazanmamış olsaydım..." (T 5 -55)

inim kül tigin özi ança kärgäk boltı "Kardeşim Prens Kül kendisi öylece vefat etti" (KT D 30)

eltäbär özi kälti "Vali kendisi geldi" (KÇ D 9)

274. Bir pekiştirme zamiri ile pekiştirilen ad ya da kişi zamiri çoğu kez kaldırılır. Bu durumda pekiştirme zamirleri kişi zamirleri görevini üstlenirler.

1. *özüm* "kendim, ben":

eçim kagan olortokda özüm tarduş bodun üzä şad ärtim "Amcam Hakan tahta oturduğunda ben Tarduş halkının üzerine Şad idim" (KT D 17)

özüm karı boltum ulug boltum "Ben yaşlandım, ihtiyar oldum" (T 56)

inim kül tigin kärgäk boltı özüm sakıntım "Kardeşim Prens Kül vefat etti; ben yas tuttum" (KT K 10)

[kaŋım] kagan uçdokda özüm säkiz yaşda kaltım "(Babam) Hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaşımda kaldım" (BK D 1)

anta kisrä täŋri bilig bertök üçün özüm ök kagan kışdım "Ondan sonra, Tanrı (bana) akıl verdiği için (onu) ben kendim hakan yaptım" (T 6)

2. *özi* "kendisi, o, onlar":

ekisin özi altızdı "İkisini (de) kendisi tutsak aldı"

özi süsi ögirü säbinü ordusıŋaru kälir "O ve ordusu güle oynaya karargâha geliyor" (IB 3)

3. *käntü* ve *öz* zamirleri niteleyici olarak da kullanılır:

tokuz oguz bodun käntü bodunum ärti "Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi" (KT K)

käntü bodunum "kendi halkım" (MÇ D 2)

ançıp alku käntü ülügi ärklig ol "Böylece, herkes kendi kaderinin sahibidir" (IB 6)

öz (i)çi taşin tutmiş täg biz "Kendi iç (kuvvetleriyle) dışarısını tutmuş gibiyiz" (T 13), vb.

Soru Zamirleri

275. Soru zamirleri şunlardır: İnsanlar için *käm* "kim?", nesneler için *nä* ve *nägü*. "ne?", Runik metinlerde bu zamirlerin şu çekimli biçimleri ve türevleri tesbit edilmiştir: *kämkä* "kime?", *näkä* "niye? niçin?", *nägüdä* "nerede?", *nätäg* "nasıl?", *näçök* "nasıl?", *nälök* "niçin?".

1. *käm* "kim?" (krş. Mo. *ken* ay.):
üzä täŋri basmasar, asra yer tälinmäsär türük bodun iliŋin törögin käm artatı udaçı [ärt]i "Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer delinmedikçe, (ey) Türk halkı, senin devletini ve törelerini kim yıkıp bozabilir idi?" (BK D 18-19)
käm özintä tutsar agulug kurt koŋuz adartu umaz "(Bu taşı) kim üzerinde tutarsa (ona) hiçbir zehirli kurt ve böcek zarar veremez" (Toyok 27-30)
kämkä ilig kazganur män "Kimin için ülkeler fethediyorum?" (KT D 9)

2. *nä* "ne?":
bän saŋa nä ayayin "Ben sana (daha başka) ne diyeyim?" (T 32)

3. *näkä* "niçin?":
näkä täzär biz "Niye kaçıyoruz?" (T 38)
üküş teyin näkä korkur biz "(Düşman) çok diye niçin korkuyoruz?" (T 39)

4. *nä täg, nätäg* "nasıl":
käräkü içi nä täg ol, tügünüki nä täg ol, közünüki nä täg "Çadırın içi nasıl? Bacası nasıl? Penceresi nasıl?" (IB 18)
ägni nätäg "(Çadırın) çatısı nasıl?" (IB 18)

5. *nägü* "ne?":
kün orto yütürüp tün orto kanta nägüdä bulgay ol "(Aygırda meme arayan kör tay memeyi) güpegündüz yitirip gece yarısı nerede bulacak?" (IB 24)

6. *näçök* "nasıl?" < **näçä ök*:
otsuz subsuz kaltı uyın, näçök yorıyın "Otsuz ve susuz nasıl hayatta kalabilirim, nasıl dolaşır ve gezerim?" (IB 45)

7. *nälök* "niçin?" < **nälä ök*:
kanıgı nälök ölgäy ol "Yavuklusu niçin ölecek?" (IB 57)
könäki nälök toŋgay "Kovası niçin donacak?" (IB 57)

276. *nä* zamiri niteleyici olarak ve zarf görevinde de kullanılır.

1. Niteleyici olarak:
nä kaganka işig küçüg birür män "Hangi hakana hizmet ediyorum?" (KT D 9, BK D 9)
näŋ yerdäki kaganlıg bodunka büntägi bar ärsär nä buŋi bar ärtäçi ärmiş "Herhangi bir ülkedeki hakanlı bir halkın böylesi bir (yöneticisi) olursa (o halkın) ne sıkıntısı olacakmış (ki)?" (T 56-57)

2. Zarf görevinde:
az teyin nä basınalım "Az olduğumuz için ne diye yenilelim?" (T 39)

277. Soru edatından sonra kullanıldığında *nä* zamiri olasılık bildirir:
öŋrä kıtañda biryä tabgaçda kurya kurdınta yırya oguzda eki üç biŋ sümüz kältäçimiz bar mu nä "Doğuda Kıtay'dan, güneyde Çin'den, batıda batıdan, kuzeyde de Oğuzlardan gelebilecek iki üç bin kadar askerimiz var mı ne?" (T 14)

278. Orhon Türkçesinde şu soru sözcükleri de vardır: *kanı* "hani.", *kanta* "nerde?", *kantan* "nereden?", *kaçan* "ne zaman?", *kança* "nereye?", *kaltı* "nasıl?". Bu soru sözcükleri arkaik soru zamiri **ka(n)*'ın çekimli biçimleri ya da türevleridir.

1. *kanı* "hani? nerede?":
illig bodun ärtim ilim amtı kanı "Devleti olan bir halk idim. Devletim şimdi nerede?" (KT D 9)

2. *kanta* "nerede?" < **kan+ta*
kün orto yütürüp tün orto kanta nägüdä bulgay ol "(Onu) gün ortasında yitirip gece yarısı nerede bulacak?" (IB 24)

3. *kantan* "nereden?" < **kan+tan*:
yaraklıg kantan kälip yaña eltdi, süŋüglüg kantan kälipän sürä eltdi

"Silahlı (düşman) nereden gelip de seni bozguna uğrattı ve dağıttı. Mızraklı (düşman) nereden gelip de (seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırttı?" (KT D 23)

4. *kança* "nereye ?":
idişimtä ayakımta öŋi kança barır män "Kap kacaklarımdan ayrı nereye gidiyorum?" (IB 42)

5. *kaçan* "ne zaman?". Bk. **Belirsizlik Zamirleri.**

6. *kaltı* "nasıl?":
otsuz subsuz kaltı uyın, näçök yorıyın "Otsuz ve susuz nasıl yapayım, nasıl gezip dolanayım?" (IB 45)

Belirsizlik Zamirleri

279. Belirsizlik zamirleri ya da bunlar gibi kullanılan sözcükler şunlardır: *büntägi* "böylesi", *kamag* "her şey", *kamagı* "hepsi, *barı* "hepsi" ve *näŋ* "hiç; herhangi bir"

1. *büntägi* "böylesi, bunun gibisi" < **buntägi* < **bunı täg+i*
näŋ yerdäki kaganlıg bodunka büntägi bar ärsär nä buŋi bar ärtäçi ärmiş "Herhangi bir ülkedeki hakanlı bir halkın böylesi bir (yöneticisi) olursa (onun) ne sıkıntısı olacakmış (ki)?" (T 56-57)

2. *kamag* "her şey":
kamag üzä yaruk boltı "Her şeyin üzeri aydınlık oldu" (IB 26)
kara bulıt yorıdı kamag üzä yagdı "Bir kara bulut geçti ve her şeyin üzerine (yağmur) yağdı" (IB 53)

Belirsizlik zamiri *kamag* sıfat olarak da kullanılır:
türük kara kamag bodun "Bütün Türk avam tabakası" (KT D 8, BK D 8)

3. *kamagı* "hepsi "< *kamag+ı*:
kamagı yeti yüz är bolmiş "Hepsi yedi yüz kişi olmuş" (KT D 12-13, BK D 11)

kamagı biş otuz sülädimiz "Toplam yirmi beş (kez) sefer ettik" (KT D 18)

4. *barı* "hepsi" < *bār+ı*:
[kar]luk tirigi barı türgişkä käl[ti] "Karlukların sağ kalanlarının hepsi Türgişlere geldi" (MÇ B 1)

5. *näŋ* "hiç; herhangi bir"
ötükän yir olorup arkış tirkiş ısar näŋ buŋug yok "Ötüken ülkesinde oturup oradan) kervanlar gönderirsen hiç derdin olmaz" (KT G 8)
näŋ yerdäki kaganlıg bodunka büntägi bar ärsär... "Herhangi bir ülkedeki hakanlı bir halkın böylesi bir (yöneticisi) olursa..." (T 56-57)

Yinelemeli olarak:
näŋ näŋ sabım ärsär bäŋgü taşka urtum "(Söylenecek) ne kadar sözüm var ise (hepsini bu) ebedi taşa vurdum" (KT G 11, BK K 8)

Daha önce gelen *kaçan* "ne zaman?" ile daha sonra gelen *ärsär* "ise" sözcüğü ile birlikte "ne zaman olsa, er veya geç" anlamına gelir:
kaçan (n)äŋ ärsär bizni... ölürtäçik-ök "(O), er veya geç, bizi mutlak öldürecektir (T 20-21)
kaça(n) näŋ ärsär bizni ölürtäçik-ök "Er veya geç bizi mutlak öldürecektir" (T 29-30)

Sayılar

Asıl sayılar

280. Asıl sayılar (1-10 arası sayılar ve onluklar, yüzlükler vb.) şunlardır:
bir, eki, üç, tört, beş ~ biş, altı, yeti ~ yiti, säkiz, tokuz, on, yegirmi ~ yigirmi, otuz, kırk, älig, altmış, yetmiş, säkiz on, tokuz on, yüz, bıŋ ~ biŋ ~ miŋ, bir tümän (BK G 1)

Onluklararası Sayılar

281. Onluklararası sayılar bir sonraki onluğa atılacak adımlar olarak düşünülür ve buna göre adlandırılır.

1. 10-20, 20-30 ve 30-40 arasındaki sayılar:

bir yegirmi "11" (MÇ G 8), *eki yegir[mi]* "12" (KT D 28), *üç yegirmi* "13" (KT D 28), *tört yegirmi* "14" (BK D 15), *biş yigirmi* "15" (MÇ D 6), *altı yegirmi* "16" (KT D 31), *yeti yegirmi* "17" (T 49), *säkiz yegirmi* "18" (KT D 32), *tokuz yegirmi* "19" (BK G 9), *bir otuz* "21" (KT D 32), *eki otuz* "22" (BK D 25), *üç otuz* "23" (T 19), *biş otuz* "25" (KT D 18), *altı otuz* "26" (BK D 26), *yiti otuz* "27" (KT K 1), *tokuz otuz* "29" (Miran A 1), *bir kırk* "31" (KT K 2), vb.

2. Yenisey yazıtlarında 80'e kadar olan ara sayıların da aynı biçimde adlandırıldığı görülür:

eki älig "42" (Tuva I 3), *üç yetm[iş]* "63" (Uyuk-Turan b 1), *yeti yetmiş* "67" (Begre b 27), *säkiz yetmiş* "68" (Hem.-Çır. 9), *tokuz säkiz on* "79" (Elegest I 5), vb.

3. Asıl Orhon yazıtlarında 30'dan sonraki sayılar genellikle katmalı yapılardır. Bu yapılarda *artukı* "fazlası, artı" sözcüğü birleştirici olarak kullanılır:

otuz artukı bir "31" (BK G 9), fakat *bir kırk* "31" (KT K 2)
otuz artukı säkiz "38" (BK G 2)
kırk artukı yeti "47" (KT KD)

Niteleme Yapıları

282. "80" ve "90" onlukları ile yüzler ve binler niteleme yapıları ya da öbekleridir:

säkiz on "80" (KÇ B 3, Elegest I 5), *tokuz on* "90" (IB 29), *biş yüz* "500" (BK G 11), *yeti yüz* "700" (T 4), *eki bıŋ* "2000" (T 16, 18), *yeti biŋ* "7000" (BK G 1), *bir tümän* "10,000" (KT K 1), *üç tümän* "30,000" (BK G 8), *tört tümän* "40,000" (BK G 8), *beş tümän* "50,000" (BK D 25), *säkiz tümän* "80,000" (BK D 26), *on tümän* "100,000" (T 36), vb.

Yüzlükler ve binlikler arasındaki sayılar da katmalı yapılardır:
bir tümän artukı yeti biŋ "17,000" (BK G 1)

283. Asıl sayılar şu görevlerde kullanılır:

1. Bir ad ya da başka bir sayının niteleyicisi olarak:

bir ärig sançdı "(Prens Kül) bir adamı mızrakladı" (KT K 5)

bir atlıg barmiş "Bir atlı gitmiş" (T 24)

eki ülügi atlıg ärti bir ülügi yadag ärti "Onların üçte ikisi (*harf.* iki kısmı) atlı idi, üçte biri (*harf.* bir kısmı) piyade idi" (T 4)

eki ulug süŋüş "İki büyük savaş" (BK D 34)

üç otuz balık "yirmi üç şehir" (T 19)

yeti yüz "700" (T 4)

eki bıŋ "2000" (T 16, 18)

Aşağıdaki üç örnekte asıl sayılar ile bunların nitelediği isim arasında sayıca uygunluk vardır:

tokuz ärän "dokuz adam" (KT K 9)

yeti ärän "yedi adam" (O 5)

biş yüz ärän "beş yüz adam" (BK G 11)

2. Üçüncü kişi iyelik eki ile ad olarak:

ekisin özi altızdı "İkisini (de) kendisi aldırttı" (KT D 38)

3. Eylemin süresini ya da sıklık derecesini gösteren bir zarf tümleci olarak:

ilteriş kagan... tabgaçka yeti yegirmi süŋüşdi, kıtañka yeti süŋüşdi, oguzka beş süŋüşdi "İlteriş Hakan ... Çinlilerle on yedi (kez) savaştı, Kıtay ile yedi (kez) savaştı, Oğuzlarla da beş (kez) savaştı" (T 48-49)

kül tigin bir kırk yaşayur ärti "Prens Kül (o zaman) otuz bir yaşında idi" (KT K 2)

ulug küli çor säkiz on yaşap yok boltı "Büyük Küli Çor seksen (yıl) yaşayıp yok oldu" (KÇ B 3)

bir todsar āçsık ömäz sän "bir (de) doyarsan (yine) acıkacağını düşünmezsin" (KT G 8)

yüz[iŋä] başıŋa bir t[ägmädi] "(Prens Külün) yüzüne ve başına bir (ok bile) d[eğmedi]" (KT D 33)

kamagı biş otuz sülädimiz, üç yegirmi süŋüşdümüz "Toplam yirmi beş (kez) sefer ettik, on üç (kez) savaştık" (KT D 8), vb.

4. Bir cümlenin yüklem adı olarak:

biz eki bıŋ ärtimiz "Biz iki bin idik" (T 16)

kögmän yolı bir ärmiş, tumiş "Kögmen yolu bir imiş, (karla) kapanmış" (T 23)

Kesir Sayıları

284. Runik metinlerde geçen tek kesir sayısı yarım, yarı, bir çiftin teki anlamındaki *sıŋar* sözcüğüdür (krş. Kırg. *sıŋar* ay., Yak. *aŋar, aŋār* ay.
[sıŋ]ar süsi äbig barkıg yulgalı bardı, sıŋar süsi süŋüşgäli kälti "Ordularının yarısı bizim) evlerimizi barklarımızı yağmalamak için gitti, öbür yarısı da savaşmak için üzerimize) geldi" (BK D32)

Moyun Çor yazıtında bu sözcük üçüncü kişi iyelik eki ile kullanılır:
sıŋarı bodun içikdi, sıŋarı b[odun...] "Halkın yarısı bana tabi oldu, öbür yarısı da..." (MÇ D 6-7)

Yaklaşıklık Sayıları

285. Yaklaşıklık sayıları ya eklenme yöntemiyle ya da sözdizimlik yöntemle oluşturulur.
1. Yaklaşıklık sayıları eşitlik durumu eki {+çA} ile ifade edilir:
äligçä är tutdumuz "Elli kadar adam tuttuk" (T 42)
uygur eltäbär yüzçä ärin ilg[är]ü täzip bardı "Uygur valisi yüz kadar adamla doğuya kaçıp gitti" (BK D 37)

2. Yaklaşıklık sayıları sözdizimi yolu ile de ifade edilir:
korıgu eki üç kişiligü täzip bardı "Kale muhafızı (?) iki üç kişi ile kaçıp gitti" (BK D 41)
yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı "(Prens Kül'ü) zırhından ve kaftanından yüzden fazla ok ile vurdular (KT D 33)

Sıra Sayıları

286. Sıra sayıları şunlardır: *ilki* "birinci" (< *il+ki*), *äŋ ilk ~ äŋ ilki, ekin ~ ekinti* "ikinci", *üçünç* "üçüncü", *törtünç* "dördüncü", *bişinç* "beşinci", *yetinç* "yedinci", *säkizinç* "sekizinci", *tokuzunç* "dokuzuncu", *onunç* "onuncu", *bir yegirminç* "on birinci", vb.
Sıra sayıları niteleyici ve zarf tümleci olarak kullanılır.

1. Niteleyici olarak:
ilki sü "birinci ordu" (BK D 32)

ekin (*ekinti* yerine) *sü* "ikinci ordu" (BK D 32)
bir tümän artukı yeti biŋ sü ilki kün ölürtüm "On yedi bin askeri birinci gün öldürdüm" (BK G 1)
yadag süsin ekinti kün kop [ölür]tüm "Piyade askerini ikinci gün tümüyle öldürdüm" (BK G 1)
ekinti kün örtçä kızıp kälti "(Düşman) ikinci gün ateş gibi kızıp (üzerimize) geldi" (T 39-40)
lagzın yıl bişinç ay yiti otuzka yog ärtürdüm "Domuz yılı beşinci ayının yirmi yedinci gününde cenaze törenini yaptırdım" (BK G 10)
koñ yılka yetinç ay küçlüg alp kaganımda adrılu bardıŋız "Koyun yılının yedinci ayında güçlü ve cesur hakanımdan ayrılıp gittiniz" (O 12)
[ı]t yıl onunç ay altı otuzka uça bardı "(Babam hakan) Köpek yılının yirmi altısında uçup gitti" (KT KD)
bir yegirminç ay yegirmikä "on birinci ayın yirmisinde" (MÇ G 11)

2. Bir zarf tümleci olarak:
äŋ ilk togu balıkda süŋüşdümüz "İlk önce Togu Balık'ta savaştık" (KT K 4)
äŋ ilki togu balıkda süŋüşdüm "İlk önce Togu Balık'ta savaştım" (BK D 30)
ekinti ışbara yamtar boz atıg binip tägdi "İkinci olarak Işbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti" (KT D 32)
törtünç çuş başınta süŋüşdümüz "Dördüncü olarak Çuş (ırmağı) başında savaştık" (KT K 6), vb.

Topluluk Sayıları

287. Topluluk sayıları {+AgU(n)} eki ile oluşturulur: *ikägü* "iki parça" (< **ekägü*), *üçägü* "üçü birlikte", *üçägün* "üçü(müz) birlikte".

1. *buçägü* "bu üçü birlikte" (< *bu üçägü*) sözcüğü içindeki *üçägü*:
tabgaç oguz kıtañ buçägü kabış(s)ar kaltaçı biz "Eğer Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirlerse biz (çaresiz) kalırız" (T 12-13)
üçägün kabışıp sülälim "(Biz) üçümüz birleşip ordu sevk edelim" (T 21)

2. Şu örnekte topluluk sayısı *ikägü* sözcüğü "ikisi birlikte" değil "iki parça" anlamındadır:

eçim kagan eli kamşag boltokınta, bodun ilig ikäg[ü] boltokınta "Amcam Hakanın devleti sarsıldığında, halk ve hükümdar iki parça olduğunda (İzgil halkı ile savaştık)" (KT K 3)

Katlama Sayıları

288. Bir eylemin belirli bir zaman süresi içinde kaç kez yapıldığını belirten katlama sayıları Orhon yazıtlarında sözdizimi yolu ile, yani asıl sayı + *yolı* ya da asıl sayı + *kata* söz öbekleri ile ifade edilir: *tört yolı* "dört kez" (BK D 30), *biş yolı* "beş kez" (KT K 4), *üç kata* "üç kez" (Uybat II 4), *beş kata* "beş kez" (Elegest III 2), vb.

1. Asıl sayı + *yolı* (< *yōl* "yol, sefer" + 3. kişi iyelik eki):
bir yılka tört yolı süŋüşdüm "Bir yılda dört kez savaştım" (BK D 30)
bir yılka biş yolı süŋüşdümüz "Bir yılda beş kez savaştık" (KT K 4)
altı yolı süŋüşdüm "Altı kez savaştım" (BK D 28)
kanım kagan... kırk artukı yeti yolı sülämiş "Babam Hakan (hakanlığı süresince) kırk yedi kez ordu sevketmiş" (KT D 15)

2. Asıl sayı + *kata* (< *kat-* "katmak, ilave etmek"):
elimdä beş kata tägzindim "Ülkemde beş kez dolandım" (Elegest III 2)
üç kata tägzinti "... üç kez dolandı" (Uybat II 4)

3. "Kez" anlamındaki *kata* sözcüğü sıra sayısı ile de kullanılabilir:
ikinti kata "ikinci kez" (Toyok IV 2-3)

4. Asıl sayılar tek başlarına da katlama sayısı olarak kullanılırlar:
ilteriş kagan bilgäsin üçün, alpin üçün tabgaçka yeti yegirmi süŋüşdi, kıtañka yeti süŋüşdi, oguzka beş süŋüşdi "İlteriş Hakan akıllı olduğu için, cesur olduğu için Çinlilerle on yedi (kez), Kıtaylılarla yedi (kez), Oğuzlarla (da) beş (kez) savaştı" (T 48-49)
ilimdä tört tägzindim "Ülkemde dört (kez) dolandım" (Altınköl II 6)

Belirsizlik Sayıları

289. Belirsizlik sayıları, başka deyişle, belirsiz miktarları ifade eden sözcükler şunlardır: *az* "az", *azça* "biraz", *azkıña* "pek az, azıcık", *üküş* "pek çok".

Belirsizlik sayıları niteleyici, ad ya da zarf olarak kullanılabilir.

1. Niteleyici olarak:

az bodunug üküş kıltım "Az halkı çoğalttım" (KT G 10)

kül tiginig az ärin irtürü ı(t)tımız "Prens Kül'ü az sayıda adamla ileri gönderdik" (KT D 40)

azça bodun täzmiş ärti "Az sayıda halk kaçmış idi" (T 43)

azkıña türk [bodun] yorıyur ärmiş "Sayıca çok az Türk halkı ilerliyor imiş" (T 9-10)

ulug irkin azkıña ärin täzip bardı "Ulug İrkin azıcık adamla kaçıp gitti" (KT D 34)

yagru barıp üküş kişi öltüg "(Çinlilere) yakın gidip çok zayiat verdiniz" (KT G 7)

üküş öltäçi anta tirilti "Pek çok ölecek kişi orda hayatta kaldı" (BK D 31)

üküş türük bodun öltüg "(Çinlilerin tatlı sözlerine ve yumuşak ipekli kumaşlarına aldanıp, ey) Türk halkı, çok zayiat verdin" (KT G 6, BK K 5)

2. Ad olarak:

azıg üküş kıltı "(Amcam Hakan) azı çok yaptı" (BK D 14)

azıg üküşüg körtüg "(Bizim) sayıca az, (düşmanın da) sayıca çok olduğunu (işte) gördünüz" (O 7)

3. Zarf olarak:

biryä tabgaçıg, öŋrä kıtañıg, yırya oguzug üküş ök ölürti "(İlteriş, hakan olup) güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde (de) Oğuzları pek çok öldürdü" (T 7)

"1000" ve "10,000" gibi pek yüksek sayılar da belirsizlik sayıları gibi kullanılabilir:

bıŋ yıllık tümän künlük bitigimin bälgümin anta yası taşka yaratıtdım "Bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı orada yassı taş üzerine yazdırttım" (MÇ D 9-10)

290. *bu* gösterme zamirinin eşitlik durumu olan *bunça* "bunca, bu kadar" sözcüğü de belirsizlik sayısı görevi ile kullanılabilir:

bunça bodun kälipän sıgtamiş yoglamiş "...bunca halk(ların temsilcileri) gelip ağlamış ve yas tutmuş" (KT D 4, BK D 5)

bunça bädizçig tuygun eltäbär käl(ür)ti "Bunca ressam ve heykeltraşı

Tuygun Elteber getirdi" (KT KD)

bunça bitig bitigmä "Bunca yazılar(ı) yazan..." (KT GD)

bunça barkıg bädizig uzug... "Bunca binayı, resim ve heykelleri, süslemeleri..." (BK GB)

bunça matı bäglär "... bunca sadık beyler..." (BK G 14), vb.

Zarflar

Yer Zarfları

291. Orhon Türkçesinde yer zarfları şu eklerle türetilir: {+A}, [+DXn}, {+gArU}, {+rA}, {+rU} ve {+DA}.

292. Eski verme-bulunma durumu eki {+A} ile türetilmiş yer zarfları şunlardır: *üzä* "yukarıda, üstte", *biryä* "güneyde", *yırya ~ yıryä* "kuzeyde", *kurya* "batıda".

293. *üzä* "yukarıda, üstte" < **üz* "yukarı, üst" (krş. Uyg. *üstün, üztün* "yukarıda, üstte" < *üz+tün*):

üzä kök täŋri asra yagız yer kılıntokda... "Yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak yaratıldığında..." (KT D 1)

üzä türük täŋrisi < türük > ıduk yiri subi... "Yukarıda(ki) Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal Yer ve Su (ruhları)..." (KT D 10)

üzä täŋri basmasar asra yer tälinmäsär... "Yukarıda(ki) gök çökmedikçe, aşağıdaki yer (de) delinmedikçe..." (BK D 18)

üzä täŋri as[ra] yer yarlı(k)kadok üç[ün] ... "Yukarıda Gök (ve) aşağıda Yer (öyle) buyurduğu için..." (BK K 10)

üzä täŋri ıduk yer sub [eçim k]agan kutı taplamadı ärinç "(Bu hareketi) yukarıda(ki) Tanrı, (aşağıdaki) Yer ve Su (ruhları ile) amcam hakanın ruhu, şüphesiz ki, doğru bulmadılar" (BK D 35)

294. *biryä* "güneyde" < **biriyä* < **biri* "bu yan, güney":

biryä tabgaç bodun yagı ärmiş "Güneyde Çin halkı (bize) düşman imiş" (KT D 14; BK D 12)

biryä çogay yış tögültün yazı konayin tisär... "Güneyde Çoğay dağlarına (ve) Tögültün ovasına konayım dersen..." (KT G 6-7)

biryä tabgaçıg öŋrä kıtañıg yırya oguzug üküş ök ölürti "Güneyde

Çinlileri, doğuda Kıtaylıları, kuzeyde (de) Oğuzları çok öldürdü" (T 7)

öŋrä kıtañda biryä tabgaçda kurya kurdınta yırya oguzda eki üç biŋ sümüz kältäçimiz bar mu nä "Doğuda Kıtay'dan, güneyde Çin'den, batıda batıdan, kuzeyde (de) Oğuzlardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?" (T 14), vb.

295. *yırya, yıryä* "kuzeyde" < **yırıya* < **yırı* "o yan, kuzey":

yırya baz kagan tokuz oguz bodun yagı ärmiş "Kuzeyde (bize) bağımlı Hakan, Dokuz Oğuz halkı düşman imiş" (KT D 14)

yırya tarkat buyruk bäglär "(siz), kuzeyde(ki) Tarkanlar ve kumandan Beyler..." (KT G 1)

biryä tabgaçka yıryä yiş[ka tägi] "Güneyde Çin'e, kuzeyde dağlar(a kadar)... (O 2)

b[asa] tabgaçda yıryä "Yine, Çin'in kuzeyinde..." (O 5)

296. *kurya* "geride, batıda" < **kurıya* < **kurı* "geri, batı":

kurya kün batsıkdakı sog(u)d bärçik är bukarak uluş bodunta... "Geride, gün batısındaki Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehri halkından..." (KT K 12)

öŋrä kıtañda biryä tabgaçda kurya kurdınta... "Doğuda Kıtaydan, güneyde Çin'den, batıda (da) batıdan..." (T 14)

üç karluk... kurya on ok(k)a kirti "Üç Karluk'lar batıda On-Ok'lara tabi oldular" (MÇ K 11)

{+A} ekli yer zarflarına {+kI} eki de eklenebilir. Bu ekle türeyen sözcükler niteleyici olarak kullanılır:

biryäki bodun kuryakı yıryakı öŋräki bodun kälti "Güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki ve doğudaki halklar (üzerimize) geldiler" (T 17)

297. {+DXn} eki ile türetilmiş yer zarfları şunlardır: *öŋdün* "doğuda, doğuya", *kur(ı)dın* "batıda, batıdan", *kedin ~ kidin* "batıda, batıdan", *birdin* "güneyde, güneyden", *yırdın* "kuzeyde, kuzeyden". Bu zarflar ad ve niteleyici olarak da kullanılır.

1. Yer zarfı olarak:

öŋdün kagangaru sü yorılım "(Biz) doğuya, Hakan'a doğru orduyla yürüyelim" (T 29)

kur(ı)dın sog(u)d örti "Batıda, Soğdlar ayaklandı" (KT B 1)

tabgaç birdin yän täg kıtañ öŋdün yän täg bän yırdınta yan tägäyin "(Siz) Çinliler (onlara) güney tarafından saldırın, (siz) Kıtaylılar doğu tarafından saldırın, ben (de) kuzey tarafından saldırayım" (T 11)

2. Ad ve niteleyici olarak:
kurya kur(ı)dınta "batıda batı (tarafından)" (T 14)
ötükän kedin uçınta "Ötüken (dağlarının) batı ucunda" (Tar. B 1)
kan ıduk baş kedinin örgin bunta etitdim "Karargah(ımı), Kutsal Han doruğunun batısında, burada, kurdurdum" (MÇ G 6)
kan ıduk baş kedinintä yayladım "Kutsal Han doruğunun batısında yayladım" (Tar. B 2)
kedin uçı täz başı öŋdüni kañuy künüy "Batı ucu Tez (ırmağı) başı, doğusu Hanuy ve Hünüy (ırmakları)" (Tar. B 5)
kedin uçı kögmän "Batı ucu Kögmen (dağları)" (Tar. B 5)

298. Yönelme durumu eki {+gArU} ile türetilmiş yer zarfları şunlardır: *ilgärü, kurıgaru* ~ *kurgaru, birgärü, yırgaru, yok(k)aru* (< **yok+garu*) ve *yüg(g)ärü* (< **yüg+gärü*).

299. *ilgärü* "ileri, öne doğru, doğuya doğru" < **il* "ön":
ilgärü şantuŋ yazıka tägi sülädim "Doğuda Şantung ovasına kadar sefer ettim" (KT G 3)
ilgärü kadırkan yışka tägi... konturmiş "(Boylarını) doğuda Kingan dağlarına kadar... yerleştirmiş" (KT D 2)
ilgärü yaşıl ügüz şantuŋ yazıka tägi sülädimiz "Doğuda Yeşil ırmak (Sarı Nehir) ve Şantung ovasına kadar sefer ettik" (KT D 17)

ilgärü kur(ı)garu süläp ti[r]m[iş] kubrat[miş] "İleri geri sefer düzenleyip (daha çok savaşçı) derlemiş toplamış" (KT D 12)

300. *kurıgaru, kurgaru* "geriye doğru, batıya doğru" < **kurı* "geri taraf, batı":
ilgärü kün tugsık(k)a birgärü kün ortosıŋaru kurıgaru kün batsıkıŋa yırgaru tün ortosıŋaru... "İleri(de) gün doğusuna, güneyde gün ortasına doğru, batıda gün batısına, kuzeyde (de) gece ortasına doğru..." (KT G 2)
kurgaru... tämir kapıgka tägi sülädim "Batıda Demir Kapı'ya kadar sefer ettim" (BK K 3)

ilgärü [barıgma] bardıg kurgaru barıgma bardıg "Doğuya gidenleriniz gittiniz, batıya gidenleriniz gittiniz" (BK D 19-20)

kurgaru käŋü tarmanka tägi... "Batıda Kengü Tarman'a kadar..." (KT D 21)

301. *birgärü* "güneye doğru, güneyde" < **biri* "bu yan, güney":

birgärü kün ortosıŋaru "güneyde gün ortasına (kadar)..." (KT G 2)

birgärü tokuz ärsinkä tägi sülädim "Güneyde Dokuz Ersin'e kadar sefer ettim" (KT G 3)

birgärü tabgaç tapa "Güneyde Çin'e doğru..." (KT D 28, BK D 23), vb.

302. *yırgaru* "kuzeye doğru, kuzeyde" < **yırı* "kuzey":

yırgaru tün ortosıŋaru "kuzeyde gece ortasına doğru" (KT G 2, BK K 2)

yırgaru oguz bodun tapa "kuzeyde Oğuz halkına doğru" (KT D 28, BK D 23)

yırgaru yir bayırku yiriŋä tägi "kuzeyde Yir Bayırku ülkesine kadar" (KT G 4), vb.

303. *yok(k)aru* "yukarı doğru" < **yokgaru* < **yok* "yokuş, tepe" (krş. MK *yok* ay.):

yok(k)aru at yetä yadagın ıgaç tutunu agturtum "(Askerleri), atları yederek, yayan ve ağaçlara tutuna tutuna yukarı ağdırdım" (T 25)

304. *yüg(g)ärü* "yukarı doğru" < **yüg* "üst, tepe, yukarı" (krş. MK *yügsä-* "yükselmek", yukarı çıkmak"):

1. *türük bäglär bodun ögirip säbinip toŋıtmış közi yüg(g)ärü körti* "(Tahta oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan) Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı" (BK D 2)

kaŋım ilteriş kaganıg ögüm ilbilgä katunug täŋri töpösintä tutup yüg(g)ärü kötürmiş ärinç "...babam İlteriş Hakanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar, şüphesiz" (KT D 11)

2. {+gArU} ekli zarflar niteleyici olarak da kullanılır:

birgärü uçı "güney ucu" (Tar. B 5)

ilgärü uçı "doğu ucu" (Tar. B 5)

305. {+rA} eki ile türetilmiş yer zarfları şunlardır: *asra* "aşağıda, altta", *içrä* "içinde", *taşra* "dışında, dışarıda", *öŋrä* "önde, doğuda" ve *kisrä* "geride, batıda; sonra". Bu zarflara niteleyici türeten {+KI} eki de eklenebilir.

306. *asra* "aşağıda, altta" < **as* "alt, dip":
üzä kök täŋri asra yagız yer kılıntokda "Yukarıda mavi gök aşağıda kara toprak yaratıldığında" (KT D 1)
üzä täŋri basmasar asra yir tälinmäsär "Yukarıda gök çökmedikçe, aşağıda yer delinmedikçe..." (KT D 22)
üzä täŋri asra yer yarlı(k)kadok üçün "Yukarıda gök aşağıda da toprak lutfettiği için..." (BK K 10)

307. *içrä* "içte, içerde, içinde; gizli":
1. *içrä aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodun* "karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil halk" (KT D 26)
sagır içrä älik kiyik kirmiş "(Bu arada) av alanının içine yaban geyiği girmiş" (IB 63), vb.

2. *içrä* zarfı niteleyici olarak da kullanılır:
apa tarkangaru içrä sab ıdmiş "Apa Tarkan'a gizli mesaj göndermiş" (T 34)

Bu zarfa {+kI} eki de eklenebilir:
içräki bädizçig ı(t)tı "(Çin İmparatoru) saray sanatçılarını gönderdi" (BK K 14)
anta içräki bodun kop maŋa körür "Bu sınırlar içindeki halklar hep bana tabidir" (BK K 2)

308. *taşra* "dışarı, dışarıya, dışarda" < *taş* "dış":
içrä aşsız taşra tonsuz "karnı aç sırtı çıplak" (KT D 26)
taşra yorıyur teyin kü eşidip "Baş kaldırıyor" (harf. "dışarı yürüyor") diye haber alıp..." (KT D 11-12)

309. *öŋrä* "ön tarafta, ileride, doğuda" < **öŋ* "ön":
öŋrä kün tugsıkda "doğuda, gün doğar tarafta" (KT D 4, BK D 5)
öŋrä töliş bäglär "doğuda(ki) Töliş beyleri" (BK G 13)

öŋrä türk kagangaru sülälim "Doğuda(ki) Türk hakanına doğru sefer edelim" (T 20)

Bu sözcüğe niteleyici eki {+kI} de eklenebilir:
öŋräki är "öncü askerler" (T 25)
kuryakı yıryakı öŋräki bodun "batıdaki, kuzeydeki ve doğudaki boylar" (T 17)

310. *kisrä* ~ *kesrä* "geride, arkada, batıda; sonra" < **kē+s* "arka, geri" (krş. *kedin* ~ *kidin* < **kē+din, kirü* < **kē+rü*):
kisrä tarduş bäglär "batıda(ki) Tarduş beyleri" (BK G 13)
kisrä kün batsıkıŋa tägi "geride gün batısına kadar" (O 2)
kisrä ay tugsıkdakı bodun "geride ay doğumu tarafındaki boylar" (Tar. B 3)

Kendinden önceki *anta* "ondan" sözcüğü ile birlikte cümle bağlayıcısı işini de görür:
anta kisrä täŋri bilig bertök üçün "Ondan sonra, Tanrı (bana) akıl verdiği için..." (T 6)
anta kisrä başı kälti "Ondan sonra (onların) başı geldi" (Tar. G 2), etc.
küli çor anta kesrä karlukka yäm[ä] süŋüş[dök]dä "Küli Çor, ondan sonra, Karluklarla yine savaştığında..." (KÇ 18)

311. {+rU} eki ile türetilmiş yer zarfları şunlardır: *kirü* ~ *kerü* "geri, geriye doğru, batıya doğru" ve *bärü* "beri, bu yana doğru".

312. *kirü* ~ *kerü* "geri, geriye doğru, batıya doğru" < **kē+rü*
ilgärü kadırkan yışka tägi kirü tämir kapıgka tägi "Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda (da) Demir Kapı'ya kadar..." KT D 2)
kerü barıgma bardı "geri gitmek isteyenler gitti" (O 11)
anta kerü barıp "Oradan batıya doğru gidip..." (KÇ 16)

313. *bärü* "beri, bu yana doğru" < **bǟ+rü* (krş. Trkm. *bǟri* ay.):
mançud saka täzik tokar... anta bärüki aşok başlıg sogdak bodun "Mançudlar, Sakalar, Tacikler, Toharlar... onlardan daha berideki Aşok başlı Soğd halkı..." (T 46)

314. {+DA} eki ile türetilmiş yer zarfları şunlardır: *bunta* "burada" (< ***bun+ta***) ve *anta* "orada" (< *an+ta*).

315. *bunta* "burada, bu yerde" (bk. **İşaret Zamirleri**):

kagan at bunta biz birtimiz "(Ona) Hakan unvanını burada biz verdik" (KT D 20)

türük [bodun ti]rip il tutsıkıŋın bunta urtum yaŋılıp ölsikiŋin yämä bunta urtum "(Ey) Türk halkı! Senin (nasıl) hayatta kalarak devlet sahibi olacağını burada (taş üzerine) kazdırttım; (nasıl) yanılıp öleceğini de burada (taş üzerine) kazdırttım" (KT G 10-11)

örgin bunta et(it)dim "Otağ(ımı) burada kurdurtdum" (Tar. G 6)

örgin bunta yarat(ıt)dım çıt bunta tokıtdım "Otağ(ımı) burada kurdurtdum, ordugah çitlerini (de) burada vurdurttum" (Tar. B 2)

316. *anta* "orada, o yerde" (bk. **Gösterme Zamirleri**):

anta añıg kişi ança boşgurur ärmiş "Orada kötü (niyetli) kişiler şöyle akıl verirler imiş" (KT G 7)

ol süg anta yok kışdımız "O orduyu orda yok ettik" (KT D 32)

üküş öltäçi anta tirilti "(Aksi halde) ölecek olan birçok kişi orada hayatta kaldı" (BK D 31)

däniŋ bodunum anta ärür "Benim halkım orada olacaktır" (T 21)

alpi ärdämi anta kükdi "Onun yiğitliği ve erdemi orada (ona) ün kazandırdı" (KÇ B 4)

317. Başka bir yer zarfı da eylemden türeme *tägrä* sözcüğüdür. *tägrä* "dört bir yanda, etrafta" < **tägir-* "çevirmek, kuşatmak":

yagımız tägrä oçok täg ärti "Düşmanlarımız dört bir yan(ımız)da ocak gibi idi" (T 8)

Öbür yer zarfları *kanı* "hani? nerede?", *kanta* "nerede?", *kantan* "nereden?" ve *nägüdä* "nerede" için bk. **Belirsizlik Zamirleri**.

Zaman Zarfları

318. Zaman zarfları şu eklerle türetilir: {+A}, /+tüz/, {+(X)n} ve /+tı/. Aslında ad olan *kün* "gün" ve *tün* "gece" sözcükleri tek başlarına zarf olarak da kullanılır.

1. {+A} eki ile türetilen tek zaman zarfı *kiçä* (< **kēç+ä*) "akşamleyin" sözcüğüdür:

kiçä yar(u)k batar ärkli süŋüşdüm "Akşamleyin güneş batarken savaştım" (MÇ D 1)

yarın kiçä altun örgin üzä olorupan mäŋiläyür män "Sabahleyin ve akşamleyin altın taht üzerine oturarak keyifleniyorum" (IB 1)

yarın yaŋrayur kiçä käŋränür "Sabahleyin mırıldanır, akşamleyin sızlanır" (IB 22)

2. /+tüz/. Bu ek yalnız *küntüz* "gündüz, gündüzün" sözcüğünde görülür:

türük bodun üçün tün udımadım küntüz olormadım "Türk halkı için geceleri uyumadım gündüzleri oturmadım" (BK D 22)

ol sabıg äşidip tün udısıkım kälmädi küntüz olorsıkım kälmädi "O haberi işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi" (T 12)

tün udımatı küntüz olormatı "gece uyumadan, gündüz oturmadan" (T 51-52)

3. Araç durumu eki {+(X)n} ile türetilmiş zaman zarfları *kışın, yazın* "ilkbaharda", *yayın* "yazın" ve *küzün* "güzün" için bk. **Araç Durumu.**

4. /+tI/. Bu ek yalnız *amtı* "şimdi" zarfında görülür (krş. Tuv. *am* "şu an, şimdiki zaman"):

illig bodun ärtim ilim amtı kanı "Devleti olan bir halk idim; devletim şimdi hani?" (KT D 9)

ol amtı añıg yok "Onlar şimdi fena (durumda) değiller" (KT G 3, BK K 2)

5. {+kAn} eki {-mAz} ekli olumsuz sıfat-fiillere eklenir. Örnekler Irk Bitig'de bulunmaktadır.

tanım tüsi takı tükämäzkän "Vücudumun tüyleri henüz tümüyle bitmemişken" (IB 3)

karı üpgük yıl yarumazkan ätdi "Yaşlı ibibik (yeni) yıl (sabahı) ortalık aydınlanmadan öttü" (IB 21)

6. Zaman zarfı gibi kullanılabilen öbür iki sözcük de şunlardır: *bäŋgü* "ebedi, sonsuz", *takı* "daha, henüz" (< *tak-* "eklemek, ilave etmek"):

ötükän yiş olorsar bäŋgü il tuta olortaçı sän "Ötüken dağlarında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olarak yaşayacaksın" (KT G 8)

tanım tüsi takı tükämäzkän "Vücudumun tüyleri henüz tümüyle bitmemişken" (IB 3)

Tarz Zarfları

319. Tarz zarfları şu eklerle türetilir: {+çA}, {+DI} ve {+(X)n}.

320. {+çA} eki ile türetilmiş tarz zarfları.

1. *ança* "öylece, şöyle" < **an+ça* :

ırak bodunug ança yagutır ärmiş "Uzaklarda oturan halkları öylece yakına getirirlermiş" (KT G 5)

özi ança kärgäk bolmiş "Kendileri öylece vefat etmişler" (KT D 3-4),

bän ança ter män "Ben şöyle diyorum" (T 37)

ülügi ança ärmiş ärinç: yagıka yalŋus... tägip... özi kısga kärgäk boltı "Kısmeti şöyle imiş muhakkak ki: Düşmana yalnız olarak saldırıp yaşamı henüz kısa iken vefat etti" (KÇ D 11)

kaŋım şad ança ötünmiş "Babam Şad şöyle maruzatta bulunmuş" (O ön 8)

ança biliŋlär ädgü ol "Şöylece bilin: (Bu fal) iyidir" (IB 1), vb.

2. *yiçä* "bir kez daha, yeniden, tekrar" < **yi* "2" (krş. *yigirmi* "20"):

türük bodunug yiçä itdi yiçä igi(t)ti "O, Türk halkını tekrar düzenledi ve tekrar besledi" (KT D 16-17, BK D 14)

yiçä irtim "(Onlara) bir kez daha eriştim" (MÇ D 2-3)

yiçä işig küçüg birgil "Tekrar bana hizmet et!" (MÇ D 5)

321. {+DI} eki ile türetilmiş tarz zarfları şunlardır: *ädgüti, katıgdı, yegdi* ve *yaraklıgdı.*

1. *ädgüti* "iyice" < *ädgü* "iyi":

bu sabımin ädgüti eşid katıgdı tiŋla "Bu sözlerimi iyice işit ve sıkıca dinle!" (KT G 2)

yälmä kargug ädgüti urgıl "Atlı muhafızları ve gözetleme kulelerini iyice yerleştir!" (T 34)

2. *katıgdı, katıgtı* "sıkıca, iyice, çok" < *katıg* "sıkı, katı":

katıgdı tiŋla "(bu sözlerimi) iyice dinle!" (KT G 2)

katıgdı bā "sıkıca bağla!" (IB 33)

katıgtı bā "sıkıca bağla" (IB 14)

3. *yegdi* "daha iyi (biçimde)" < *yeg* "daha iyi":

[ilig] törög yegdi kazgantım "Devleti ve töreleri (öbür hakanlardan) daha iyi kazandım" (BK D 36)

ıgar oglanıŋızda taygunuŋuzda yegdi igidür ärtigiz "(Halkınızı) sevgili çocuklarınızdan, tay 'gibi' oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz" (KT GD)

4. *yaraklıgdı* "silahlı olarak" < *yaraklıg* "silahlı":
oŋ totok yurçin yaraklıg äligin tutdı, yaraklıgdı kaganka ançoladı "(Prens Kül), Vali Ong'un kayın biraderini eli silahlı iken tuttu, silahlı olarak Hakan'a sundu" (KT D 28)

322. {+(X)n} araç durumu eki ile türetilmiş tarz zarfları şunlardır: *yadagın, yalaŋın, yegin.*

[yir] sayu barmiş bodun ölü yitü yadagın yalaŋın yana kälti "(Tahta çıktığımda) her yere gitmiş olan halk öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi" (KT D 28)

türükümä bodunuma [y]egin ança kazganu birtim "Türklerim ve halkım için öylece daha iyi bir biçimde zaferler kazanıverdim" (BK G 10), vb.

Bk. **Araç Durumu.**

Miktar Zarfları

323. Miktar zarfları şunlardır: *kop* "hep, tümüyle", *kopın* ay., *tükäti* "tümüyle", *bunça* "bunca, bu kadar", *ança* "onca, o kadar", *nänçä* "nice, ne çok", *buŋsız* "bol bol, fazla fazla", *kalısız* "eksiksiz, pek çok", *kärgäksiz* "gereğinden çok, fazlasıyla", *sansız* "sayısız, pek çok", *üküş* "çok", *antag* "onca, o kadar", *ärtiŋü* "pek, pek çok", *takı* "daha, daha çok", *idi/edi* "hiç", *kiçig* "pek az", *näŋ* "hiç".

324. *kop* "hep, tümüyle" < ? *ko-* "koymak, bırakmak"

tört buluŋ kop yagı ärmiş "Dört taraf hep (bize) düşman imiş" (KT D 2)

sü süläpän tört buluŋdakı bodunug kop almiş, kop baz kılmiş "Ordular sevk ederek dört taraftaki (düşman) halkları hep almış, hep bağımlı kılmış" (KT D 2)

kara türgiş bodun kop içikdi "Türgiş avam halkı hep (bize) bağımlı oldu" (KT D 38)

ärin kop ölürmiş "(Onların) adamlarını hep öldürmüş" (KT K 1)

kişi oglı kop ölgäli törümiş "İnsan oğlu hep ölümlü yaratılmış" (KT K 10)

kül tigin yok ärsär kop öltäçi ärtigiz "Prens Kül olmasa(ydı) hep ölecek idiniz" (KT K 10), vb.

325. *kopın* "hep birlikte, tümüyle, toptan" < *kop* + araç durumu eki:
anta ötrü oguz kopın kälti "Ondan sonra Oğuzlar toptan geldi"
bäglär kopın yanalım tedi "Beyler hep birlikte "Dönelim!" dediler" (T 36)

326. *tükäti* "tümüyle, tamamiyle" < *tükät-i*
sabımın tükäti eşidgil "Sözlerimi tümüyle işit!" (KT G 1)
sabımın tükäti eşid "Sözlerimi tümüyle işit!" (BK K 1)

327. *bunça* "bunca, bu kadar" < *bun+ça:*
bunça kazganıp [kaŋım kagan ı]t yıl onunç ay altı otuzka uça bardı "Bu kadar (çok) kazanıp babam Hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti." (BK G 10)

328. *ança* "onca, o kadar" < *an+ça:*
ança kazganmiş <ança> etmiş ilimiz törömüz ärti "Onca zengin ve onca gelişmiş devletimiz ve törelerimiz vardı" (KT D 22)
ança erig yertä bäŋgü taş tokıtdım "Böyle kolayca erişilir bir yerde ebedi taş yazdırttım" (KT G 13)

329. *näņçä* "nice, pek çok" < **nän+çä* (*nä* zamirinin eşitlik durumu):
[kaŋım] kagan eçim kagan olortokınta tört buluŋdakı bodunug näņçä itm[iş] näņçä yaratmiş "(Babam) Hakan ve amcam Hakan tahta oturduklarında dört bucaktaki halkları ne çok düzenlemiş, ne çok örgütlemişler" (BK K 9)

330. *buŋsız* "eksiksiz, bol bol, fazla fazla" < *buŋ* "eksiklik, yokluk" *+sız:*
altun kümüş işgiti kotay buŋsız ança birür "(Çinliler bize) bol bol altın gümüş ve ipekli kumaşlar veriyor" (KT G 5)
sarıg altun ürüŋ kümüş kız koduz ägri täbi agı buŋsız kälürti "(Onlar bize) sarı altınları ve beyaz gümüşleri, kızları ve cariyeleri, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla getirdiler" (T 48), vb.

331. *kalısız* "eksiksiz, pek çok" < **kālı* "kalan, artık" + *sız:*
on ok süsi boduni kalısız taşıkmiş "On Ok ordusu ve halkı geride hiç kimse kalmamasıya sefere çıkmış" (T 30)
on ok süsi kalısız taşıkdı "On Ok ordusu geride hiç kimse kalmamasıya sefere çıktı" (T 33)
äbin barımin kalısız kop kälürti "Çadırlarını ve mal mülklerini geride hiçbir şey bırakmamasıya getirdiler" (KT K 1), vb.

332. *kärgäksiz* "gereğinden çok, ziyadesiyle" < *kärgäk +siz:*
bir tümän agı altun kümüş kärgäksiz kälürti "On binlerce ipekli kumaş, altın ve gümüşleri eksiksiz olarak getirdiler" (KT K 12)
altun kümüş kärgäksiz kälürti "Ziyadesiyle altın ve gümüş getirdiler" (BK G 11), vb.

333. *sansız* "sayısız" < *sān* "sayı" + *sız:*
ädgü özlük atin kara kişin kök täyänin sansız kälürüp kop kot(t)ı "(Onlar) iyi binek atlarını, kara samurları ve mavi sincapları pek çok sayıda getirip bıraktılar" (BK G 12), vb.

334. *üküş* "çok" (bk. **Belirsizlik Sayıları**).

335. *antag* "onca, o kadar" < *anı täg* "onun gibi":
antag küçlüg kagan ärmiş "(Onlar) onca kudretli hakanlar imiş" (KT D 4).

Bk. **Sontakılar**.

336. *ärtiŋü* "pek, pek çok" < *ärtin-* "geçmek, ileri gitmek" + *-gü*
tür[giş kagan] kızın ärtiŋü ulug törön ogluma alı birtim "Türgiş hakanının kızını pek büyük bir törenle oğluma alıverdim" (BK K 9)
bunça matı bäglär kaŋım kaganka ärtiŋü ti mag kıltı "Bunca sadık beyler babam hakana pek çok övgü yağdırdılar" (BK G 14-15)
[kaŋım kagan t]ürük bäglärin bodunin ärtiŋü ti mag itdi ögd[i] "(Babam Hakan), Türk beylerini ve halkını pek çok alkışladı ve övdü" (BK G 15)

337. *takı* "daha" < **tak-* "takmak":

täŋri bilgä kaganka [t]akı işig küçüg bersigim bar ärmiş "Kutsal Bilge Hakana daha hizmet edeceğim var imiş anlaşılan" (O sağ 2)

338. *idi* "hiç":

ötükän yışda yig idi yok ärmiş "Ötüken dağlarından daha iyi bir yer hiç yok imiş" (KT G 4)

ekin ara idi oksız kök türük iti ança olorur ärmiş "(Bu) iki (sınır) arasında hiç kabile örgütü olmayan Doğu Türklerini düzene sokup öylece hükmederlermiş" (BK D 4)

türk sir bodun yirintä idi yorımazun "Türk Sir halkı ülkesinde hiç ilerlemesin" (T 11)

usar idi yok kışalım "Mümkünse, onları tümüyle yok edelim" (T 11)

üçägün kabışıp sülälim edi yok kışalım "Üçümüz birlikte ordu sevk edelim, (onları) tümüyle yok edelim" (T 21)

türük bodun tämir kapıgka tensi oglı aytıgma tagka tägmiş idi yok ärmiş "Türk halkının Demir Kapı'ya ve Tanrı Oğlu denilen dağlara kadar gittiği hiç yok imiş" (T 46-47)

kapgan kagan türük sir bodun yerintä bod yämä bodun yämä kişi yämä idi yok ärtäçi ärti "Kapgan Hakanın Türk Sir halkı ülkesinde boy da halk da insan da hiç olmayacak idi" (T 60)

339. *kiçig* "az, pek az, hiç":

ilgärü şantuŋ yazıka tägi sülädim, taloyka kiçig tägmädim "Doğuda Şantung ovasına kadar sefer ettim, denize hiç varmadım (denize az kala durdum)" (KT G 3)

birgärü tokuz ärsinkä tägi sülädim, töpötkä kiçig tägmädim "Güneyde Dokuz Ersin'e kadar sefer ettim, Tibet'e hiç varmadım (Tibet'e az kala durdum)" (KT G 3)

340. *näŋ* "hiç":

ötükän yir olorup arkış tirkiş ısar näŋ buŋug yok "Ötüken ülkesinde oturup (oradan) kervanlar gönderirsen hiç derdin olmaz" (KT G 8)

näŋ yılsıg bodunka olormadım "(Ben) hiç de refah içinde olan bir halk üzerine hakan olmadım" (KT D 36)

näŋ sözcüğü niteleyici olarak da kullanılır:

näŋ yerdäki kaganlıg bodunka... "Herhangi bir ülkedeki hakanlı bir halka..." (T 56)

Yinelemeli olarak:

näŋ näŋ sabım ärsär bäŋgü taşka urtum "Söyleyecek ne kadar sözüm varsa (onları bu) ebedi taşa yazdım" (KT G 11)

Bk. **Soru Zarfları.**

Karşılaştırma Zarfları

341. Orhon Türkçesinde kullanılan tek karşılaştırma zarfı üstünlük derecesini kuran *äŋ* zarfıdır:

äŋ ilk togu balıkda süŋüşdümüz "İlk olarak Togu Balık'ta savaştık" (BK D 30)

äŋ ilki tadıkıŋ çorıŋ boz [atıg binip tägdi] "İlk olarak Tadık Çor'un boz (atına binip hücum etti)" (BK D 32)

Sayı Zarfları

342. Sayı zarfları ya da öyle kullanılan sözcük ve söz öbekleri şunlardır: *başlayu* "önce, ilk olarak", *ulayu* ay., *ekinti* "ikinci olarak", *yana* "yine, tekrar, ikinçi kez", *äŋ ilk, äŋ* ilki "ilk olarak, ilk önce".

343. *başlayu < *başla-* "başlamak":

başlayu kırkız kaganıg balbal tikdim "İlk olarak Kırgız hakanının taş heykelini diktim" (KT D 25)

kaŋım kaganka başlayu baz kaganıg balbal tikmiş "(Amcam hakan), babam hakan için ilk olarak bağımlı hakanın taş heykelini dikmiş" (KT D 16)

344. *ulayu < *ula-* "birleştirmek" < **ul* "temel, esas, başlangıç":

sabımın tüküti eşidgil ulayu iniygünüm oglanım birki uguşum bodunum... "Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, oğullarım, (sonra) birleşik boyum ve halkım,..." (KT G 1)

345. *yana < yan-* "dönmek":

yagı bolup itinü yaratunu umadok yana içikmiş "Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş" (KT D 10)

kanin kodup tabgaçka yana içikdi "Hanını bırakıp Çin'e yeniden bağımlı oldu" (T 2)

kara türgiş bodunug anta ölürmiş almiş yana yorıp... "Türgiş avam halkını orada öldürmüş, almış. Yine yürüyüp..." (KT D 40), vb.

Öbür sayı zarfları *ekinti* "ikinci olarak", *üçünç* "üçüncü olarak" vb. için bk. **Sıra Sayıları.**

Soru Zarfları

346. Çok eski **ka* soru zamirinden türemiş olan *kaçan* "ne zaman" soru zarfı yalnız *kaçan näŋ ärsär* "ne zaman olsa, er ya da geç" söz öbeğinde geçer:

kaça(n) näŋ ärsär ol b(i)zni... ölürtäçik-ök "Er ya da geç, o bizi mutlak öldürecektir" (T 20-21)

kaça(n) näŋ ärsär ölürtäçik-ök "Er ya da geç, o (bizi) öldürecektir" (T 29-30)

kaçan (n)äŋ ärsär ölürtäçik-ök "Er ya da geç, o (bizi) öldürecektir" (T 21)

Sontakılar

347. Orhon Türkçesinde kullanılan sontakılar şunlardır: *ara, birlä, ıngaru, kisrä, kudı, ötrü, sayu, tapa, täg, üçün, üzä, eyin, tägi, adın, öŋi, ıngaru.* Bu sontakılar yalın durum, verme-bulunma durumu, bulunma-çıkma durumu gibi türlü ad durumlarını yönetirler.

Yalın Durumu Yöneten Sontakılar

348. Adların yalın durumunu yöneten sontakılar şunlardır: *āra/ara, birlä, kudı, sayu, tapa, täg, üçün, üzä, eyin.*

349. *āra, ara* "arasında" (< **ār-* "arasından geçmek, içinden geçmek"; krş. MK *argula-* "arasından geçmek"):

üzä kök täŋri asra yagız yer kılıntokda ekin ara kişi oglı kılınmiş "Yukarıda mavi gök aşağıda kara toprak yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış" (KT D 1)

ekin ara idi oksuz kök türük iti ança olorur ärmiş "(Bu) iki (sınır) arasında hiç boy örgütü olmayan Doğu Türklerini örgütleyerek öylece

hüküm sürerlermiş" (BK D 14)

bu türük bodun ara yarıklıg yagıg yältürmädim "Bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına (hiç) imkan vermedim" (T 54)

ekin ara ılgam tarıglagım "(Bu) iki (sınır) arasında benim vadilerim ve tarlalarım (var)" (Tar. B 4)

kamış āra kalmiş "(Bir cariye) kamışlar arasında kalmış" (IB 38)

busanç āra mäŋi kälmiş "keder arasında mutluluk gelmiş" (IB 52), vb.

350. *birlä* "ile, ile birlikte" < **bīr+lä:*

altı otuz yaşıma çik bodun kırkız birlä yagı boltı "Yirmi beş yaşımda Çik halkı ve Kırgızlar (bize) düşman oldular" (BK D 26)

inim kül tigin birlä sözläşdimiz "Erkek kardeşim Prens Kül ile (durumu) konuştuk" (KT D 6)

oguz bodun tokuz tatar birlä tirilip kälti "Oğuz halkı, Dokuz Tatarlar ile birlikte toparlanıp (üzerimize) geldi" (BK D 34)

eçim kagan birlä ilgärü yaşıl ügüz şantuŋ yazıka tägi sülädimiz "Amcam hakan ile doğuda Sarı ırmağa ve Şantung ovasına kadar sefer ettik" (KT D 17)

bilgä tuñukuk buyla baga tarkan birlä ilteriş kagan boluyın... "İlteriş Bilge Tunyukuk Buyla Baga Tarkan ile hakan olarak..." (T 6-7)

Bu sontakı 3. kişi iyelik ekli adların nesne durumunu yönetir:

kaganin birlä soŋa yışda süŋüşdümüz "Hakanları ile Songa dağında savaştık" (KT D 35)

kaganin birlä soŋa yışda süŋüşdüm "Hakanları ile Songa dağında savaştım" (BK D 27)

[yı]ta äsiz är iki oglın birlä ölti "Eyvah! Yazık! Adam iki oğlu ile birlikte öldü" (Uybat II 5)

351. *kudı* "aşağı, (bir ırmağın) aşağı mecrası boyunca" < **kud-* "dökmek":

säläŋä kudı yorıpan... "Selenga (ırmağı boyunca) aşağıya yürüyüp..." (BK D 37)

ol sub kudı bardımız "O ırmak (boyunca) aşağı gittik" (T 27)

üküşi säläŋä kudı bardı "Onların çoğu Selenga boyunca aşağı gitti" (MÇ D 4)

352. *sayu* "her..." < **sā-* "saymak":

yir sayu bardıg "her yere gittin" (KT G 9)

anta kalmişi yir sayu kop toru ölü yorıyur ärtig "Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanlar(ınız da) hemen her yöne doğru bitkin ve mecalsiz olarak yürüyor idiniz" (KT G 9)

yir sayu barmiş bo[dun yadagın yalaŋın] ölü yitü [yana] kälti "Her yere gitmiş olan halk, yayan yapıldak ve öle yite dönüp geldi" (BK D 22-213), vb.

Bu sontakı 3. kişi iyelik ekli adların nesne durumunu yönetir:

äligçä är tutdumuz ol ok tün bodunin sayu ı(t)tımız "Elli kadar asker yakaladık; hemen o gece hepsinin halkına (onlarla haber) gönderdik" (T 42)

353. *tapa* "-a doğru, yönünde" < *tap-* "bulmak, arayıp bulmak":

yırgaru oguz bodun tapa, ilgärü kıtañ tatabı bodun tapa, birgärü tabgaç tapa ulug sü eki yegirmi sülädim "Kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtany ve Tatabı halklarına doğru, günede (de) Çin'e doğru on iki (kez) büyük ordularla sefer ettim" (KT D 28)

yazıŋa oguz tapa sülädim "(O yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru sefer ettim" (BK D 31-32)

eki otuz yaşıma tabgaç tapa sülädim "Yirmi iki yaşımda Çin'e doğru sefer ettim" (BK D 25-26)

ançıp bars yılka çik tapa yorıdım "Sonra, Pars yılında Çik'lere doğru yürüdüm" (MÇ D 7)

Bu sontakı 3. kişi iyelik ekli adların nesne durumunu yönetir:

yerin tapa bardı "Ülkelerine doğru gittiler" (MÇ G 2)

354. *täg* "gibi":

kaŋım kagan süsi böri täg ärmiş, yagısi koñ täg ärmiş "(Tanrı güç vermiş olduğu için) babam hakanın askerleri kurt gibi, düşmanları da koyun gibi imiş" (KT D 12)

umay täg ögüm katun "(Tanrıça) Umay gibi (olan) annem Hatun" (KT D 31)

körür közüm körmäz täg, bilir biligim bilmäz täg boltı "Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu" (KT K 10)

yagımız tägrä oçok täg ärti, biz aş ⟨t⟩äg ärtimiz "Düşmanlarımız etrafta ocak gibi idi, biz (de bu ocağın ortasındaki) aş (kazanı) gibi idik" (T 8)

öz (i)çi taşın tutmiş täg biz "Kendi iç (kuvvetler)i (ile) dış (topraklar)ı tutmuş gibiyiz" (T 13), vb.

Bu sontakı da 3. kişi iyelik ekli adların nesne durumunu yönetir:

anta kisrä inisi eçisin täg kılınmadok ärinç, oglı kaŋin täg kılınmadok ärinç "Ondan sonra, erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz" (KT D 4-5)

bakırı buŋsız ärti kara saçın täg "Onun bakırı sayısız idi, kara saçları gibi" (Açura 8)

Bu sontakı ile türetilmiş *antag / antäg* "onun gibi, öyle" zarfı da daha eski bir **anı täg* söz öbeğinden gelişmiştir:

küräg sabi antag "Kaçağın sözleri şöyle (idi)" (T 9)

türgiş kaganta küräg kälti, sabi antäg "Türgiş hakanından bir kaçak geldi; (kaçağın) sözleri şöyle (idi)" (T 29)

tılıg kälürti, sabi antag "(Düşman saflarından bir) haberci getirdiler, sözleri şöyle" (T 36)

antagıŋın üçün "Öyle olduğun için..." (KT G 8-9, BK K 6), vb.

Tunyukuk yazıtında geçen "böylesi" anlamındaki *büntägi* sözcüğü de bu sontakı ile türetilmiştir: *büntägi < *buntägi < *bunı täg+i*

355. *üçün* "için, nedeniyle, olduğundan, uğruna":

türük bodun üçün tün udımadım küntüz olormadım "Türk halkı için geceleri uyumadım, gündüzleri oturmadım..." (KT D 27)

bägläri boduni tüzsüz üçün, tabgaç bodun täbligin kürlüg<in> üçün, armakçısin üçün, inili eçili kikşürtökin üçün, bägli bodunlıg yoŋaşurtokin üçün... "Beyleri ve halkı barışık olmadığı için, Çin halkı hilekar ve sahtekar olduğu için, aldatıcı olduğu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için..." (KT D 6, BK D 6-7)

män özüm kagan olortokum üçün "Ben kendim hakan olarak tahta oturduğum için..." (BK D 36)

üzä täŋri asra yer yarlıkadok üç[ün]... "Yukarıda gök ve aşağıda yer (öyle) buyurduğu için..." (BK K 10)

üzä kök täŋri yarlıkadok üçün asra yagız yer igi(t)tök üçün... "Yukarıda mavi gök buyurduğu için, aşağıda kara toprak beslediği için..." (Tar. B 3)

içimiz isig saŋun itaçuk üçün bitidim "Aziz ağabeyimiz General İtaçuk için yazdım" (IB hatime)

Bu sontakı kişi zamirleri ile iyelik gövdelerinin nesne durumunu yönetir:

anı üçün ilig ança tutmiş ärinç "Onun için devleti öylece ellerinde tutmuşlar hiç şüphesiz" (KT D 3)

beş balık anı üçün ozdı "Beşbalık (şehri) onun için (yıkılmaktan) kurtuldu" (BK D 28)

antagıŋın üçün... "Öyle olduğun için..." (KT G 8-9)

kürägüŋin üçün... "İtaatkar olmadığın için..." (KT D 23, BK D 19)

ol bilmädöküg in üçün, yablakıŋın üçün eçim kagan uça bardı "O cehaletiniz yüzünden, kötü davranışlarınız yüzünden amcam hakan uçup gitti (vefat etti)" (BK D 20)

täŋri yir bulgakin üçün, ödiŋä küni tägdök üçün yagı boltı "Gök ile yer karıştığı için, ödlerine kıskançlık girdiği için düşman oldular" (BK D 29-30)

ilteriş kagan bilgäsin üçün alpin üçün tabgaçka yeti yegirmi süŋüşdi "İlteriş Hakan akıllı olduğu için, cesur olduğu için Çinlilerle on yedi (kez) savaştı" (T 48-49)

alpin ärdämin üçün kü bunça tutdı "(Küli Çor), cesur ve erdem sahibi olduğu için bunca ün kazandı" (KÇ B 12)

tay bilgä totok yablakın üçün, bir eki atlıg yablakın üçün kara bodunum öldüŋ yitdiŋ "Tay Bilge Totok kötü olduğu için, bir iki atlı kötü olduğu için, (ey) avam halkım, öldün yittin" (MÇ D 5)

Sontakı *üçün* bağlaç olarak da kullanılır (bk. **Bağlaçlar**).

356. *üzä* "üzerine, üzerinde" < **üz* "üst" + *ä* (bk. **Yer Zarfları**):

tört yegirmi yaşımda tarduş bodun üzä şad ärtim "On dört yaşımda Tarduş halkı üzerine Şad idim" (BK D 15)

tokuz oguz bodun üzä kagan olortı "Dokuz Oğuz halkı üzerine bir hakan tahta oturdu" (T 9)

altun yış üzä kabışalım "Altay dağları üzerinde buluşalım" (T 20)

at üzä bintürä karıg sökdüm "(Askerleri) at üzerine bindirip karları söktüm" (T 25), vb.

Sontakı *üzä* bulunma-çıkma durumunu da yönetir (aş. bk.)

357. *(e)y(i)n* "izleyerek, ardı sıra" (< **ey-* "izlemek, takip etmek"):

kaŋım... täŋrikän (e)y(i)n anta yorımış "Babam... orada Hakanın ardı sıra yürümüş" (O ön 5)

Verme-Bulunma Durumunu Yöneten Sontakılar

358. Adların verme-bulunma durumunu yöneten tek sontakı *tägi* "-a kadar" sontakısıdır (< *täg-* "değmek,varmak, erişmek, ulaşmak"):

ilgärü kadırkan yışka tägi, kirü tämir kapıgka tägi konturmiş "Doğuda Kingan dağlarına, batıda Demir Kapı'ya kadar kondurmuş" (KT D 2)

ilgärü şantuŋ yazıka tägi sülädim "Doğuda Şantung ovasına kadar sefer ettim" (KT G 3)

bunça yirkä tägi yorıtdım "Bunca yere kadar (orduyu) yürüttüm" (KT G 4)

ilgärü yaşıl ügüz, şantuŋ yazıka tägi sülädimiz, kurgaru tämir kapıgka tägi sülädimiz "Doğuda Sarı Irmak ve Şantung ovasına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer ettik" (KT D 17)

yiliŋä kudursugıŋa tägi yagrıpan... "Yelesine ve kuyruğuna kadar yara içinde kalarak..." (IB 16)

ulug äb örtänmiş, katıŋa tägi kalmadok bükiŋä tägi kodm<ad>ok "Büyük (bir) ev yanmış; katına kadar (hiçbir şey) kalmamış, köşe bucağına kadar (hiçbir şey) kalmamış" (IB 16)

Bulunma-Çıkma Durumunu Yöneten Sontakılar

359. Adların bulunma-çıkma durumunu yöneten sontakılar şunlardır: *ötrü, kisrä, üzä, adın, öŋi* ve *ıngaru*..

360. *ötrü* "sonra" < **ötür-* "geçirmek":

anta ötrü kaganıma ötüntüm "Ondan sonra hakanıma ricada bulundum" (T 12)

anta ötrü oguz kopın kälti "Ondan sonra Oğuzların hepsi geldi" (T 16)

361. *kisrä* "sonra" (bk. **Yer Zarfları**):

yagru kontokda kisrä añıg bilig anta öyür ärmiş "(Bu halklar Çin'e) yaklaşıp yerleştikten sonra (Çinliler) kötü niyetlerini düşünürlermiş" (KT G 5)

anta kisrä täŋri bilig bertök üçün özüm ök kagan kışdım "Ondan sonra, Tanrı akıl verdiği için (onu) ben kendim hakan yaptım" (T 6)

ol kan yok boltokda kisrä el yitmiş ıçgınmiş "O han öldükten sonra (da) devlet yok olup gitmiş" (O ön 1)

anta kisrä kaŋım kagan uçdı "Ondan sonra babam hakan vefat etti" (MÇ K 12)

362. *üzä* "üstüne, üzerine; -a göre, gereğince":
kişi oglınta üzä äçüm apam bumın kagan iştämi kagan olormış "İnsanoğlunun üstüne (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan, İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş" (KT D 1)
[näŋ y]ılsıg bodunta üzä olormadım "(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım" (BK D 21)
içrä aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üzä olortum "Karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil bir halk üzerine hükümdar oldum" (KT D 26, BK D 21)
ol törödä üzä eçim kagan olortı "O töreye göre amcam hükümdar olarak tahta oturdu" (KT D 16, BK D 14)

363. *adın* "başka" (< **ad-* farklı olmak, değişik olmak"):
kagan eki ärmiş; anta adın ödkünç kagan ärmiş "Hakan iki (tane) imiş; ondan başka (biri) sahte hakan imiş" (Tes 13)

364. *öŋi* "ayrı, başka" (< **öŋ-* "farklı olmak, değişik olmak"):
idişimtä ayakımta öŋi kança barır män "Kaplarımdan kacaklarımdan ayrı nereye gidiyorum (böyle)?" (IB 42)

365. *ıngaru* "itibaren, sonra, öte" (< **ın+garu*):
türük bodun anta ıngaru yok boltı "Türk halkı o tarihten sonra yok oldu" (MÇ K 10)
anta [ın]garu basmıl karluk yok boltı "Ondan sonra Basmıllar ve Karluklar yok oldu" (MÇ B 2)

Ad Kökenli Sontakı

366. *yan* sözcüğü Tunyukuk yazıtında hiçbir ek almaksızın bulunma-çıkma durumundaki adlardan sonra uyuma giren bir ek-sontakı olarak da kullanılmıştır:
tabgaç birdin-yän täg, kıtañ öŋdün-yän täg, bän yırdınta-yan tägäyin "(Siz) Çinliler (Türklere) güney tarafından saldırın, (siz) Kıtaylar doğu tarafından saldırın, ben (de) kuzey tarafından saldırayım" (T 11)

kanta yan sabıg yana käl<ür>ti "Han tarafından (şu) yanıtı getirdiler" (T 33-34)

Bağlaçlar

Sıradaş Bağlaçlar

367. Orhon Türkçesinde sıradaş bağlaçlar ya da bağlaç görevinde kullanılan sözcükler şunlardır: *azu, artukı, takı, udu, ulayu* ve *yämä.*

368. *azu* "veya, yoksa, yahut" (= Tuva *azı* ay. < **āz-* "azmak, yoldan sapmak ya da çıkmak":

azu bu sabımda igid bar gu "(Yoksul halkı zengin ettim, az halkı çoğalttım); yoksa, bu sözlerimde yalan var mı?" (KT G 10)

Yinelemeli olarak:

azu turuk sub ärsär opayın, azu itmiş yaratmış tatıglıg aş ärsär aşayın "Ya duru su olsun içip yutayım ya da yapılmış edilmiş tatlı yemek olsun yiyeyim" (Toyok 1 ön 1-8)

369. *artukı* "fazlası, artı" (< *artuk+ı* < **art-* "artmak, çoğalmak"):
ay artukı tört kün [ol]orup... "otuz dört gün oturup..." (BK GB)
otuz artukı bir "otuz bir" (BK G 9), vb.

Bk. **Asıl Sayılar**.

370. *takı* "ve, dahi" (< **tak-*):

y[ag]uk el ärsär, anç(a) takı erig yertä irsär, ança erig yertä bäŋgü taş tokıtdım "(Burası) yakın bir mevki olduğundan, ve de (kolay) erişilir yer olduğundan, böyle (kolay) erişilir yerde ebedi taş hakkettirdim"(KT G 13)

371. *udu* "ve" (< *ud-* "takip etmek, izlemek"):

ilteriş kagan kazganmasar udu bän özüm kazganmasar "İlteriş Hakan kazanmasa (idi) ve ben kendim kazanmasa (idim)" (54-55)

kazgantokin üçün udu özüm kazgantokum üçün... "(İlteriş Hakan) kazandığı için ve (ben) kendim kazandığım için..." (T 55)

taŋ taŋlardı udu yir yarudı udu kün tugdı "Tan ağardı ve yer aydınlandı ve gün doğdu" (IB 26, etc.

372. *ulayu* "ve" (< **ula-* "birleştirmek"):

1. Tek başına:

ögüm katun ulayu öglärim äkälärim käliŋünüm kunçuylarım "Annem Hatun ve (üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim" (KT K 9)

eki şad ulayu iniygünüm oglanım bäglärim bodunum közi kaşi "İki Şadın ve erkek kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri kaşları..." (KT K 11)

ataman tarkan...tunyukuk buyla baga tarkan ulayu buyruk... "Ataman Tarkan... Tunyukuk Buyla Baga Tarkan ve kumandanlar..." (BK G 14)

2. *başlayu* ile biten bir zarf-eylem öbeğinden sonra:

kisrä tarduş bäglär, kül çor başlayu, ulayu şadapıt bäglär... "Batıda, Tarduş beyleri, Kül Çor önderliğinde, ve Şadapıt beyler..." (BK G 13)

öŋrä töliş bäglär, apa tarkan başlayu, ulayu şad[apıt] bäglär... "Doğuda, Töliş beyleri, Apa Tarkan önderliğinde, ve Şadapıt beyler..." (BK G 13)

[...] *iç buyruk, säbig kül irkin başlayu, ulayu buyruk...* "...Saray kumandanları, Sebig Kül İrkin önderliğinde, ve (diğer) kumandanlar..." (BK G 14)

373. *yämä* "ve, dahi, ... da" (< **yäm-* ilave etmek, eklemek"; krş. Mo. *neme-* ay.; bk. Poppe 1960, s. 38):

1. Tek başına:

bilgä kagan ärmiş, alp kagan ärmiş; buyrukı yämä bilgä ärmiş ärinç, alp ärmiş ärinç "Akıllı hakanlar imiş, yiğit hakanlar imiş; kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, yiğit imişler şüphesiz" (KT D 3)

kagani ölti, buyrukı bägläri yämä ölti "Hakanları öldü, kumandanları ve beyleri de öldü" (KT D 19, BK D 16)

türük bo[dun ti]rip il tutsıkıŋın bunta urtum, yaŋılıp ölsikiŋin yämä bunta urtum "(Ey) Türk halkı, (nasıl) hayatta kalıp devlet sahibi olacağını burada (taş üzerine) kaydettim; yanılıp (nasıl) öleceğini de burada (taş üzerine) kaydettim" (KT G 10-11)

ügüzkä tüşdi, yañdok yolta yämä öltik-ök "Irmağa düştüler; bozguna uğrayıp etrafa dağılanlar da yollarda ölüp gittiler" (T 16)

kızıl kanım töküti kara tärim yügürti (i)şig küçüg bertim ök, uzun yälmäg yämä ı(t)tım ok "... kızıl kanımı akıtarak, kara terimi dökerek (hakanıma ve

halkıma) hizmet ettim, uzak mesafelere keşif devriyeleri de gönderdim" (T 52)

2. Yinelemeli olarak:
bägläri yämä boduni yämä tüz ärmiş "beyleri de halkı da barışık ve uyum içinde imiş" (KT D 3)
kün yämä tün yämä yälü bardımız "Gece gündüz dört nala gittik" (T 27)
anta ayguçı[si] yämä bän ök ärtim, yagıçı[si] yämä bän ök ärtim "Bu sırada onun sözcüsü de ben idim, düşmanla savaşan kumandanı da ben idim" (T 49-50)
il yämä bodun yämä yok ärtäçi ärti "(İlteriş Hakan kazanmasa idi ve ben kazanmasa idim) devlet de halk da olmayacak idi" (T 55)
kazgantokin üçün udu bän özüm kazgantokum üçün il yämä il boltı, bodun yämä bodun boltı "(Hakan) kazandığı için ve ben kendim kazandığım için, devlet de devlet oldu, halk da halk oldu" (T 55-56)
ol sabın eşidip tün yämä udısıkım kälmäz ärti < kün yämä> olorsıkım kälmäz ärti "O sözleri işittikten (sonra) geceleri uyuyasım gelmiyordu, gündüzleri oturasım gelmiyordu" (T 22), vb.

3. *yämä* bağlacı üç kez de yinelenebilir:
kapgan kagan türk sir bodun yerintä bod yämä bodun yämä kişi yämä yok ärtäçi ärti "(İlteriş Hakan kazanmamış olsaydı ya da hiç olmasaydı, ben kendim Bilge Tunyukuk kazanmamış olsaydım ya da hiç olmasaydım), Kapgan Hakanın Türk Sir halkı ülkesinde boy da halk da bir kişi de hiç olmayacak idi" (T 60)

Yan Cümle Bağlaçları

374. Orhon Türkçesinde yan cümle bağlaçları ya da bu görevle kullanılan sözcükler şunlardır: *üçün, tiyin* ve *tip.*

375. *üçün* "için" (bk. **Sontakılar**):
kutum bar üçün, ülügüm bar üçün öltäçi bodunug tirgürü igi(t)tim "İlahi lutfum olduğu için, talihim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum" (KT D 29)
bägläri boduni tüzsüz üçün... türük bodun illädök ilin ıçgınu ıdmiş kaganladok kaganin yitürü ıdmiş "Beyleri ve halkı barışık olmadığı için...

Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş" (BK D 6-7)

täŋri yarlıkadok üçün, män kazgandok üçün türük bodun kazg[anmiş äri]nç "Tanrı öyle buyurduğu için, ben (çalışıp) kazandığımı için Türk halkı (da öylece) kazanmış oldu, şüphesiz" (BK D 33)

män özüm kagan olortokum üçün türük bodunug... kılmadım "Ben kendim hakan olarak tahta oturduğum için Türk halkını... yapmadım" (BK D 36)

376. _tiyin_ "diye, için, amacıyla" < _*tē-yin:_

arkış ıdmaz tiyin süllädim "Kervan göndermiyor diye sefer ettim" (BK D 25)

sogdak bodun itäyin tiyin yinçü ügüzüg käçä tämir kapıgka tägi süllädimiz "Soğdak halkını örgütlemek amacıyla İnci ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettik" (KT D 39)

bodunug igidäyin tiyin... ulug sü eki yegir[mi süllädim] "Halkı doyurmak için... büyük ordular(la) on iki kez sefer ettim" (KT D 28)

377. _tip_ "diye, için, amacıyla" < _*tē-p:_

anı ayıtayin tip süllädim "(Kervanları gelmedi); onu sorayım diye sefer ettim" (BK D 41)

Edatlar

Pekiştirme Edatı _ok/ök_

378. Pekiştirme edatı _ok/ök_ bir zamiri, bir zarfı ya da bir eylemi pekiştirir.

1. Pekiştirilen sözcük bir zamir:

bilgäsi çabışi bän ök ärtim "Onun başdanışmanı ve başkumandanı ben idim" (T 7)

anta ayguçı[si] yämä bän ök ärtim yagıçı[si] yämä bän ök ärtim "Bu sırada onun sözcüsü de ben idim, düşmanla savaşan kumandanı da ben idim" (T 49-50)

ol ok tün bodunin sayu ı(t)tımız "(Elli kadar adam yakaladık), hemen o gece hepsinin halkına onlarla (haber) gönderdik" (T 42)

özüm ök kagan kışdım "Onu ben kendim hakan yaptım" (T 6), vb.

2. Pekiştirilen sözcük bir zarf:
biryä tabgaçıg öŋrä kıtañıg yırya oguzug üküş ök ölürti "Güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde (de) Oğuzları pek çok öldürdü" (T 7)

3. Pekiştirilen sözcük bir son eylem:
kızıl kanım töküti kara tärim yügürti işig küçüg bertim ök "Kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek (ona) hizmet ettim" (T 52)
uzun yälmäg yämä ı(t)tım ok, arkuy kargug olgurtdum ok "Uzak mesafelere keşif devriyeleri gönderdim, gözetleme kulelerini de (yerli yerince) yerleştirdim" (T 52-53)
otuz yaşımda, äsizim ä, kit(t)im ök "Otuz yaşımda, ne yazık, gittim (işte)!" (Çaa-Höl III 1-2)

Pekiştirme edatı *ok/ök* ünlü ile biten bir sözcüğe eklendiğinde ünlüsünü yitirir:
bini oguzug ölürtäçi-k tir män "Beni, Oğuz'u mutlak öldürecektir diyorum" (T 10-11)

Bu gibi pekiştirmeli son biçimler *ok/ök* edatını bir kez daha alabilir:
yañdok yolta yämä ölti-k ök "Bozguna uğrayıp dağılanlar da yollarda ölüp kaldılar" (T 16)
ol bizni... kaçan (n)äŋ ärsär ölürtäçi-k ök "o bizi... er veya geç mutlak öldürecektir" (T 20-21)
kaça(n) näŋ ärsär bizni ölürtäçi-k ök "er ya da geç o bizi mutlak öldürecektir" (T 20)

ärinç Edatı

379. Kuvvetli bir olasılık bildiren bu edat bugünkü Türkçeye "büyük bir olasılıkla, herhalde, muhakkak ki, şüphesiz ki" diye çevrilebilir. Genellikle {-mIş} ekli tanık olunmamış geçmiş zamanla, seyrek olarak da {-DI} ve {-DOk} ekli geçmiş zamanlarla kullanılır. *ärinç* edatının ad yüklemleri ile de kullanıldığı olur.

1. {-mIş} ekli geçmiş zamanla:
buyrukı yämä bilgä ärmiş ärinç alp ärmiş ärinç "Kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, yiğit imişler şüphesiz" (KT D 3)
anta kisrä inisi kagan bolmiş ärinç oglıtı kagan bolmiş ärinç "Ondan

sonra erkek kardeşleri hakan olmuşlar şüphesiz, oğulları hakan olmuşlar şüphesiz" (KT D 4-5)

biligsiz kagan olormiş ärinç yablak kagan olormiş ärinç "Akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz" (KT D 5)

buyrukı yämä biligsiz [ärmiş] ärinç yablak ärmiş ärinç "Kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz" (KT D 5), vb.

2. {-DI} ekli kesin geçmiş zamanla:

[özümin ol täŋri] kagan olortdı ärinç "beni o Tanrı hakan olarak tahta oturttu şüphesiz" (KT D 26)

üzä täŋri ıduk yer sub [eçim] kagan kutı taplamadı ärinç "(Bu hareketi) yukarıda Tanrı, (aşağıda da) kutsal Yer-Su (ruhları) ve amcam hakanın ruhu beğenmedi şüphesiz" (BK D 35)

kaŋım ilteriş kaganıg ögüm ilbilgä katunug täŋri töpösintä tutup yüg(g)ärü kötürti ärinç "(Yukarıdaki Türk Tanrısı ve Türk kutsal Yer-Su ruhları) babam İlteriş Hakanı ve annem İlbilge Hatunu gökyüzünün tepesinde tutup yukarı kaldırdılar şüphesiz ki" (BK D 9-1)

täŋri umay ıduk yer sub basa berti ärinç "Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler muhakkak ki" (T 38)

3. {-DOk} ekli geçmiş zamanla:

anta kisrä inisi eçisin täg kılınmadok ärinç oglı kaŋin täg kılınmadok ärinç "Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamışlar şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamışlar şüphesiz" (KT D 5)

4. Ad yüklemi ile:

bardok yirdä ädgüg ol ärinç "Gittiğin yerlerde kazancın şu (oldu) şüphesiz ki" (KT D 24, BK D 20)

Ünlemler

Seslenme Ünlemi

380. Asıl Orhon yazıtlarında kullanılan tek ünlem sona yerleştirilen *alä* seslenme ünlemidir:

bäglärim ä ter ärmiş biz az biz teyin kork[maŋ] "Ey beylerim! der imiş, biz azız diye korkmayın" (O ön 7)

/a/ ünlemi şu örnekte yüklemi pekiştirme görevindedir:
anta sakıntım a "O zaman düşündüm işte!" (T 22)

Bu ünlem Yenisey yazıtlarında sık sık kullanılır:
kadaşıma kenümä adrıltım a yıta "Akrabalarımdan ve halkımdan ayrıldım, hey! Heyhat!" (Elegest I 12), vb.

a/ä seslenme ünlemi Yenisey yazıtlarında daha çok acınma ünlemleri *äsiz* ve *äsizim* ile ünlem olarak kullanılan *açıg* ve *buŋ* sözcüklerine de eklenir (bk. *äsiz, äsizim, açıg, buŋ*).

Acınma Ünlemleri

381. Yenisey yazıtlarında yaygın olarak kullanılan acınma ünlemleri de şunlardır: *äsiz, äsiz ä, äsizim, äsizim ä, yata/yıta.*

382. *äsiz* (krş. MK *äsiz, ässiz* "yazık!": *ässiz anıŋ yigitliki!* "Yazık onun gençliğine!"):
äsiz elim ä kunçuyum a oglanım a bodunum a "Yazık! ey ülkem, ey prensesim, ey oğullarım ve ey halkım!" (Uyuk-Tarlak 1)
kara bodunum katıglanıŋ el tör(ö) sü ıdmaŋ yıta äsiz elim kanım "(Ey) avam halkım! (Sıkıntılara) katlanın! Ülkeyi, töreleri ve orduyu elden çıkarmayın! Heyhat! Ne yazık! Ülkem ve Han'ım!" (Elegest I 7), vb.

383. *äsiz ä:*
öz yerim ıduk yerim äsiz ä "Öz ülkem, kutsal ülkem, ne yazık!" (Minusinsk a 1)
är atım öz tugdı oglanım äsiz ä äbçim adrıltımız "Erkeklik adım Öz Doğdu. Oğullarım, ne yazık! (Ey) kadınım! Ayrıldık!" (Minusinsk d 1)
alp kolum ärdäm yüräkim äsiz ä yıta "Cesur kolum, mert yüreğim, Ne yazık! Heyhat!" (Kızıl Çıra II 1)
elim kanım äsiz ä bökmädim "(Ey) ülkem ve Han'ım, ne yazık! (Size) doymadım!" (Kızıl Çıra II 3), vb.

384. *äsizim* (krş. Kutadgu Bilig: *esizim* "Eyvah! Ne yazık!"):
är ärdämim okuz äsizim elg(ü)n kagadaşım äsizim "(Ey) erkeklik erdemim, ne felaket! Ne yazık! Halkım ve akrabalarım, ne yazık! (Hem.-Çır. 3)

yabız ıg kümülümin bädük kıltım äsizim bökmädim "Ne kötü! Ne acı! Kümül'ümü yücelttim. Ne yazık! Doymadım" (K. Hovu 10)

385. *äsizim ä:*
kuyda kunçuyum özdä oglum yata äsizim ä bökmädim "Haremde(ki) prenseslerim, vadide(ki) oğullarım, eyvah, ne yazık! (Size) doymadım" (Uyuk-Turan 1)
täŋri elimkä bökmädim äsizim ä yata "Kutsal ülkeme doymadım. Ne yazık! Heyhat!" (Uyuk-Turan 2)
kara bodun külüg kadaşım äsizim ä "(Ey) avam halkım ve ünlü akrabalarım! Ne yazık!" (Uyuk-Turan 6)
bir yetmiş yaşımda kök täŋridä kün ay azdım äsizim ä "Altmış bir yaşımda mavi göklerde(ki) güneş(ten) ve ay(dan) ayrıldım. Ne yazık!" (K.-Hovu 5), vb.

386. *yata, yıta* "Eyvah! Ne yazık!" (krş. Yak. *sata* "düş kırıklığı, incinme" < **yata*):
kuyda kunçuyum (ö)zdä oglum yata äsizim ä yata bökmädim adrıltım kinim kadaşım yata adrıltım "Haremde(ki) prenseslerim, vadide(ki) oğullarım, eyvah, ne yazık! (Size) doymadım, ayrıldım. Akrabalarım, eyvah! (Sizlerden) ayrıldım." (Uyuk-Turan 1)
kuyda kunçuyum a äsizim ä yıta özdä oglum äsizim ä adrıltım a yıta "(Ey) haremde(ki) prenseslerim, eyvah, ne yazık! Vadide(ki) oğullarım, ne yazık! (Sizden) ayrıldım, eyvah!" (Elegest I 1)
kara bodunuma adrıltım yıta "Avam halkımdan ayrıldım. Eyvah!" (Elegest I 12), vb.

387. Yazıtlarda seyrek olarak kullanılan acınma ünlemleri de şunlardır: *ıg, ıyu, kı, yıtu.*

388. *ıg* (krş. Uyg. *ıgla-* "ağlamak" < *ıg+la-*):
yabız ıg kömülümin bädük kıltım äsizim bökmädim "Ne kötü! Ah! Kömül'ümü yücelttim. Ne yazık, doymadım!" (K. Hovu 10)

389. *ıyu* "heyhat!":
kadaşım adrıldım ıyu kuyda kunçuyum adrıldım säkiz oglum adrıldım ıyu "Akrabalarımdan ayrıldım, heyhat! Haremdeki prensesimden ayrıldım. Sekiz oğlumdan ayrıldım. heyhat!" (Çaa-Höl ön 1)

390. *kı* "hey!" (krş. MK *kī* ay., *kıkır-* "bağırmak, haykırmak"):
äsizim kı katlan bodunum ädgü kan "Yazık! Heyhat! Çalış çabala (ey) halkım ve iyi Han!" (Bay Bulun I ön 2)

391. *yıtu* "heyhat!" (krş. *yıta*):
inilig bört oça bars adrılm(a) yıtu "(Ey) kardeşli yavru kurt ve küçük pars! (Bizden) ayrılma! Heyhat!" (Altınköl I ön 4)

Ünlem görevinde adlar

392. Yenisey yazıtlarında ünlem görevinde kullanılmış olan sözcükler şunlardır: *açıg, bagır, buŋ, köñig, okuz, yabız.*

393. *açıg, açıg a* "ne acı!":
... yigit ärkän äsiz yıta açıg... "Genç iken (öldü). Heyhat! Ne yazık! Ne acı!" (Abakan sağ 2)
kunçuyum kadaşım adrıltım buŋ a açıg a "Prenseslerimden ve akrabalarımdan ayrıldım. Ne dert! Ne acı!" (Ozn. I 1)

394. *bagır* "ne acı! ne yazık!":
äsiz bagır közüŋin... körmäz ärtiŋiz "Ne yazık! Ne acı! Gözlerinizle... görmüyor idiniz" (Açura sağ 3)

395. *buŋ a* "ne dert! ne acı!":
beş yegirmi yaşda alınmışım kunçuyuma buŋ a adrıldım a "On beş yaşımda alınmış prensesimden ayrıldım. Ne dert, ne acı!" (Begre ön 1)
yerimä yıta subuma adrıldım buŋ a äsizim ä yıta "Yerimden yurdumdan ayrıldım. Ne acı! Ne yazık! Eyvah!" (Begre arka 1)
kunçuyum kadaşım adrıltım buŋ a "Prensesimden ve akrabalarımdan ayrıldım. Ne acı!" (Ozn. I 1)
bodunuma ogluma yutuzuma adrıltım säçlintim yıta buŋ a "Halkımdan, oğullarımdan ve kadınlarımdan ayrıldım. Eyvah! Ne acı!" (Kızıl-Çıraa I 1-2)

Bu ünlem, *äsiz* gibi, tekil 1. kişi iyelik ekini de alabilir:
äsizim ä buŋum a kuyda kuncuyuma böküşmädim "Ne yazık! Ne acı! Haremde(ki) prensesime doymadım" (Herbis Barı, kuzey-batı yüzü 1)

396. *köñig* "ne acı!" (< **köñ-* "yanmak"):

... *äsiz ä köñig ärdämim yaşı üçün...* "Ne yazık! Ne acı! Erkeklik yaşım için..." (Minusinsk d 1)

397. *okuz* "kötü talih, kaza, kader": (krş. Kırg. *okus* ay.):

är ärdämim äbim okuz "(Ey) benim erkeklik erdemim ve yurdum! Ne kötü talih!" (Uyuk-Arcan 3)

är ärdämim okuz äsizim elg(ü)n kagadaşım äsizim "(Ey) erkeklik erdemim! Ne kötü talih! Ne yazık! Halkım ve akrabalarım, ne yazık!" (Hem.-Çır. 3), vb.

398. *yabız* "ne kötü!":

yabız ıg kümülümin bädük kıltım "Ne kötü! Ah! Kümül'ümü yücelttim" (K. Hovu 10)

Eylem Çekimi

399. Eylem şekillerinin kabaca üç türü vardır: Eylem adları, eylem zarfları ve son eylemler.

Eylem Adları

400. Eylem adları adların tüm özelliklerine sahiptir, başka bir deyişle, onlar da adlar gibi çekimlenir. Öte yandan, onlar, adları üstünde, eylem biçimleridir; başka bir deyişle, onlar ya eylem (hareket) sürecini (eylem adları) ya da eylemi yapanı (eyleyici adları) ifade eder. Eylem adlarının çoğu niteleyici (sıfat-eylem) olarak da kullanılır. Bazı eylem adları yüklem görevini de görür.

Eylem adları {-gUlUK}, {-gUçI}, {-mAkçI} ve {-sIk} ekleri ile kurulur.

{-gUlUk} Ekli Eylem Adı

401. Bu eylem adı, adı üstünde, iş, oluş ve eylem bildirir (krş. Harezm Türkçesi *-maklık/-mäklik*, Eckmann, *Fund.* s. 126).

yuyka kalın bolsar topul-guluk alp ärmiş, yinçgä yogan bolsar üz-gülük alp ärmiş "Yufka kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş" (T 13-14)

{-gUçI} Ekli Eylem Adı

402. {-gU} ekli eylem adından {+çI} eki ile türetilmiş bu eylem adı eyleyici adı olarak görev yapar, örneğin *ay-guçı* "hakan adına buyruk veren, hakanın sözcüsü ya da başdanışmanı":

kagani alp ärmiş ay-guçı+si bilgä ärmiş "Hakanları yiğit imiş, onun sözcüsü ve başdanışmanı da akıllı imiş" (T 29)

anta ay-guçı[si] yämä bän ök ärtim yagıçı[si] yämä bän ök ärtim "O sırada, onun sözcüsü ve başdanışmanı da ben idim, düşmanla savaşları yöneteni de ben idim" (T 49-50)

bark it-güçi "bina yapımcısı, mimar" (KT K 13)

bitig taş it-güçi "yazıt yapımcısı" (KT K 13)

{-mAkçI} Ekli Eylem Adı

403. {-mAk} ekli eylem adından {+çI} eki ile türetilmiş bu eylem adı da eyleyici adı olarak kullanılır: *ar-makçı* "aldatan, aldatıcı".

tabgaç bodun täbligin kürlüg<in> üçün, ar-makçı+sin üçün... "Çin halkı hilekar ve sahtekar olduğu için, aldatıcı-kandırıcı olduğu için..." (KT G 6, BK K 7)

{-sIk} Ekli Eylem Adı

404. {-sIk} ekli eylem adında gelecek zaman-gereklilik anlamı vardır. Bu ek Ongin yazıtında {-sIg} olarak geçer.

{-sIk} ekli eylem adları ad ve niteleyici olarak kullanılır.

1. Ad olarak:

türük bodun tokurkak sän, āç-sık to-sık ömäz sän "(Ey) Türk halkı sen çok tokgözlüsün; açlığı (acıkacağını) tokluğu (doyacağını) düşünmezsin" (KT G 8)

türük bodun tokurkak sän āçsar to-sık ömäz sän bir todsar āç-sık ömäz sän "(Ey) Türk halkı! Sen kendini hep tok sayarsın, acıkırsan doyacağını düşünmezsin; bir (de) doyarsan acıkacağını düşünmezsin" (BK K 6)

ol sabıg eşidip tün udı-sık+ım kälmädi küntüz olor-sık+ım kälmädi "O haberi işitince, gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım (dinlenesim) gelmedi" (T 12)

türük bodun tirip il tut-sık+ıŋın bunta urtum yaŋılıp öl-sik+iŋin yämä

bunta urtum "(Ey) Türk halkı! Hayatta kalıp (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya kaydettim, yanılıp (nasıl) öleceğini (de) buraya kaydettim" (KT G 10-11)

kün tug-sık "gün doğusu, gün doğar tarafı" (KT G 2, vb.), *kün tug-sık+ı* ay. (O ön 2)

kün bat-sık "gün batısı, gün batar tarafı" (KT K 12), *kün bat-sık+ı* ay. (KT G 2, vb.)

2. Niteleyici olarak:

il tut-sık yir ötükän yış ärmiş "Devlet kurulacak yer (devlet sahibi olunacak) yer Ötüken dağları imiş" (KT G 4)

{-sIk} ekli eylem adlı yüklem olarak da kullanılır (bk. **Son Eylem Biçimleri**).

{-(I)gmA} Ekli Eylem Sıfatı

405. {-(I)gmA} ekli eylem sıfatı eyleyici adı olarak kullanılır, yani "bir eylemi ya da işi yapan, eden" anlamındadır. Bu eylem sıfatı hem niteleyici hem de ad olarak kullanılır.

1. Niteleyici olarak:

kaŋım kaganıg ögüm katunug kötür-ügmä täŋri "Babam hakanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı" (BK D 20-21)

il ber-igmä täŋri "(onlara) devlet vermiş olan Tanrı" (KT D 25, BK D 21)

bödkä kör-ügmä bäglär gü yaŋıltaçı siz "Bu dönemde (tahta) sadık olan beyler, (siz) mi yanılacaksınız?" (KT G 11)

öltäçiçä sakın-ıgma türük bäglär bodun "ölecekmiş gibi düşünüp duran Türk halkı ve beyleri" (BK D 2)

tensi oglı ayt-ıgma tag "Tensi oğlu denilen dağ" (T 47)

yeti yüz kişig uduz-ugma ulugı şad ärti "Yedi yüz kişiyi sevkeden büyükleri Şad idi" (T 4-5)

2. Ad olarak:

ilgärü [bar-ıgma] bardıg kurgaru bar-ıgma bardıg "Doğuya gidenleriniz (doğuya) gittiniz, batıya gidenleriniz (batıya) gittiniz" (BK D 19-20)

içik-igmä içikdi bodun boltı "Bağımlı olmak isteyenler bağımlı oldu, halk oldu" (BK D 37)

bädiz yarat-ıgma "süsleme sanatçıları (ressam ve heykeltraşlar)" (KT K 13)

bu bitig biti-gmä atısi yol(l)ug tigin "Bu yazıları yazan (Prens Kül'ün) yeğeni Prens Yollug" (KT G 13)

udı-gma+g odguru "uyuyanları uyandırarak" (IB 20), vb.

{-(X)r} ve {-Ar} Ekli Eylem Sıfatı

406. "Yapar, eder" anlamındaki bu eylem sıfatı seyrek olarak niteleyici göreviyle, genellikle de yüklem göreviyle kullanılır.

1. Niteleyici göreviyle:

kör-ür közüm körmäz täg bil-ir biligim bilmäz täg boltı "Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım (da) ermez gibi oldu" (KT K 10)

2. *er-* "erişmek, gelmek" eylemi ile *bar-* "varmak, gitmek" eyleminin {-Ur} ekli sıfatları zıt anlamlı bir öbek oluşturur: *er-ür bar-ur* (< *er-ür bar-ır*). Bu söz öbeğinin sonuna "olan" anlamındaki *ärkli* (< **är-igli*) sıfatı da getirilerek "(serbestçe) gelir gider, (serbestçe) hareket eder" anlamında kalıplaşmış bir söz öbeği oluşturulur:

kül tigin yiti otuz yaşıŋa karluk bodun er-ür bar-ur ärkli yagı boltı "Prens Kül yirmi yedi yaşında (iken) Karluk halkı (serbestçe) gelir gider (hareket eder) bir düşman oldu" (KT K 1)

otuz artukı bir yaşıma karluk bodun buŋsız [er]-ür bar-ur ärkli yagı boltı "Otuz bir yaşımda Karluk halkı serbestçe ve fütursuzca gelir gider bir düşman oldu" (BK K 29)

3. Bu eylem sıfatı {+çA} ekini de alabilir:

üzä täŋri köbürg(ä)si ät-är+çä "yukarıdaki gök davulu gümbürder gibi" (BK B 3-4)

*öŋräki är yugurça (< *yugur-ur+ça) ıdıp* "Öncü askerleri (karları) yoğururcasına yürütüp" (T 25-26)

bar Yüklem Adı

407. "Var, vardır" anlamındaki *bar* yüklem adı da büyük bir olasılıkla *-r*

ekli bir şimdiki zaman eylem sıfatıdır: *bar* < **bā-r* (krş. Mo. *bayi-* "olmak, mevcut olmak, var olmak" < **ba-yi-*):

ı bar baş "ormanlı zirve, ormanlı doruk" (T 26)

{-mAz} Ekli Eylem Sıfatı

408. {-mAz} ekli eylem sıfatı {-(X)r} ve {-Ar} ekli eylem sıfatının olumsuzudur. Niteleyici ve yüklem olarak kullanılır.

1. Niteleyici olarak:

bilig bil-mäz kişi "cahil kişiler" (KT G 7)

körür közüm kör-mäz täg bilir biligim bil-mäz täg boltı "gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu" (KT K 10)

bil-mäz biligin "cehalet ile" (KÇ G 3)

2. Yüklem olarak kullanılışı için bk. **Son Eylem Biçimleri**.

{-DOk} Ekli Eylem Adı

409. {-DOk} eki /l/, /n/ ve /r/den sonra *-tok/-tök* biçimini alır. Tek istisna *bar-* "gitmek" eylemidir (bk. **Başkalaşma**).

{-DOk} ekli eylem adı genellikle ad ve geçmiş zaman eylem sıfatı olarak kullanılır. Yüklem görevi ile kullanıldığı kanıtlayan örnekler de vardır.

1. Eylem adı olarak:

biltökümin ödökümin bunça bitig bitidim "Bildiklerimle ve hatırladıklarımla bunca yazıyı yazdım" (KÇ G 3)

täŋri yarlıkadokin üçün "Tanrı luftettiği için" (KT G 9)

ol bilmädökügin üçün "o bilgisizliğin yüzünden" (BK D 20)

kazgantokin üçün udu özüm kazgantokum üçün... "(İlteriş Hakan) kazandığı için ve ben kazandığım için..." (T 55)

olortokuma "tahta oturduğumda..." (BK D 2)

[kaŋım] kagan uçdokda "Babam Hakan vefat ettiğinde..." (BK D 13-14)

bunça işig küçüg birtökgärü sakınmatı "(Kendilerine) bunca hizmet ettiği gerçeğini (hiç) düşünmeden..." (KT D 10)

2. Geçmiş zaman eylem sıfatı olarak:

bardok yirdä ädgüg ol ärinç "Gittiğin yerlerde (biricik) kazancın şu oldu şüphesiz" (KT D 24, BK D 20)

türük bodun illädök ilin ıçgınu ıdmiş kaganladok kaganin yitürü ıdmiş "Türk halkı kurduğu devletini elinden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş" (KT D 6-7)

közün körmädök kulkakın eşidmädök bodunumın... "Gözle görülmemiş kulakla işitilmemiş (kadar çok) halkımı..." (BK K 11)

sançdok yer "(düşmanı) mızrakladığımız yer" (MÇ B 7)

3. Yüklem olarak (bk. **Son Eylem Biçimleri**).

{-mIş} Ekli Eylem Adı

410. {-mIş} ekli geçmiş zaman eylem adı şu görevlerle kullanılır: ad, eylem sıfatı ve yüklem.

1. Ad olarak:

türk bodun kı[lıng]alı türk kagan olorgalı şantuŋ balık(k)a taloy ügüzkä tägmiş yok ärmiş "Türk halkı yaratılalı, Türk hakanı tahta oturalı Şantung (ovası) şehirlerine ve büyük denize (kadar) ulaştığı (hiç) yok imiş" (T 18)

türük bodun tämir kapıgka tinsi oglı aytıgma tagka tägmiş idi yok ärmiş "Türk halkının (daha önce) Demir Kapı'ya ve Tensi oğlu denilen dağa (kadar) ulaştığı hiç yok imiş" (T 46-47)

anta kalmişi yir sayu kop toru ölü yorıyur ärtig "Oralarda (nasılsa) sağ kalmış olanlarınız her yönde bitkin ve mecalsiz bir halde yürüyor idiniz" (KT G 9)

ıda taşda kalmişi kubranıp yeti yüz boltı "Dağda bayırda kalmış olanları toplanıp yedi yüz (kişi) oldu" (T 4)

2. Eylem sıfatı olarak:

elsirämiş kagansıramiş bodun "devletsiz ve hakansız kalmış halk" (KT D 13)

yir sayu barmiş bo[dun] "her yere gitmiş halk" (BK D 22)

igidmiş kaganıŋın sabin almatin "(seni) doyurmuş olan hakanının sözünü dinlemeden" (KT G 9)

äçümüz apamız tutmiş yir sub "atalarımızın dedelerimizin elde ettiği topraklar" (KT D 19)

ermiş barmiş ädgü eliŋä käntü yaŋıltıg "gelişmiş, ilerlemiş iyi devletine kendin ihanet ettin" (KT D 23)

Yüklem olarak kullanılışı için bk. **Son Eylem Biçimleri.**

{-DAçI} Ekli Eylem Sıfatı

411. {-DAçI} ekli gelecek zaman eylem sıfatı, yüklem dışında, eyleyici adı ve niteleyici olarak da kullanılır.

1. Niteleyici olarak:

öltäçi bodunug tirgürü igi(t)tim "(aksi halde) ölecek olan halkı dirilttim ve doyurdum" (KT D 29)

2. Eyleyici adı olarak:

üküş öltäçi anta tirildi "(Aksi halde) ölecek olan birçok kişi orada hayatta kaldı" (BK D 31)

eki üç biŋ sümüz kältäçimiz bar mu nä "iki üç bin (kadar) gelecek askerimiz var mı ne?" (T 14)

öltäçiçä sakınıgma türük bäglär bodun "ölecekmiş gibi kaygılanan Türk beyleri ve halkı" (BK D 2)

{-gAn} Ekli Eylem Sıfatı

412. {-gAn} ekli eylem sıfatı hem şimdiki zaman hem de geçmiş zaman anlamlıdır:

äsnägän bars män "Esneyen parsım (ben)" (IB 10)

Bögü Hakanın taht adı olan *kapgan* sözcüğü de, büyük bir olasılıkla, *kap-* "kapmak, yakalamak" eyleminden {-gAn} eki ile türetilmiş bir eylem sıfatıdır, *kap-gan*, yani "(düşmanı) kapan, yakalayan":

kapgan kagan "Kapgan Hakan" (T 51, 60, O ön 4)

{-(X)gII} Ekli Eylem Sıfatı

413. {-(X)gII} ekli eylem sıfatı bu biçimiyle yazıtlarda geçmez, fakat Irk Bitig'de bulunur: *yatıglı* "yatan".

udıgma+g odguru yatıglı+g turguru yorıyur män "Uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırıp yürürüm" (IB 20)

ärkli

414. {-(X)lI} eki yazıtlarda yalnız *ärkli* eylem sıfatında bulunur: *ärkli* < **är-igli*. Bu sözcük hem eylem sıfatı hem de zarf olarak kullanılır:

1. Eylem sıfatı olarak "olan":

yuyka ärkli topulgalı uçuz ärmiş yinçgä ärkli+g üzgäli uçuz "Yufka olanı delmek kolay imiş, ince olanı kırmak kolay" (T 13)

2. Zarf olarak "iken":

kiçä yar(u)k batar ärkli süŋüşdüm "Akşamleyin güneş batar iken savaştım" (MÇ D 1)

tug taşıkar ärkli yälmä äri kälti "Sancak dışarı çıkar iken öncü askerlerden biri geldi" (MÇ D 5), vb.

Bk. **Eylem Zarfları.**

Eylem Zarfları

415. Eylem zarfları yalnız zarf ve zarf tümleci olarak kullanılan eylem biçimleridir. Orhon Türkçesinde eylem zarflarının şü türleri vardır: ünlülü eylem zarfları, {-yU} ekli zarflar, {-(X)p}, {-(X)pAn}, {-(X)yIn}, {-mAtI(n)}, {-gAlI}, {-sAr}, {-çA} ve {-gInçA} ekli eylem zarfları.

Ünlülü Eylem Zarfları

416. Ünlülü eylem zarfları {-A}, {-I} ve {-U} ekleri ile türetilir. Bu eylem zarfları asıl eylem ile aynı zamanda meydana gelen bir eylemi ifade eder.

1. {-A}. Bu eki alan eylemler şunlardır: *aç-, aş-, bas-* "basmak, baskına uğratmak", *bıç- ~biç-* "biçmek", *bintür-* "bindirmek", *ägir-* "çevirmek, kuşatmak", *käç-* "geçmek", *oz-* "ileri gitmek, geçmek, kaçmak; kazanmak, kurtulmak", *sanç-* "mızraklamak", *sık-* "sıkmak", *sür-, tıd-* "engel olmak", *tik-* "dikmek", *tog-* "aşmak, üzerinden geçmek", *tut-, uç-, yan-* "dönmek", *yañ-* "hezimete uğratmak, dağıtmak, yaymak", vb.

2. {-I}. Bu eki alan eylemler şunlardır: *artat-* "bozmak", *ıçgın-* "elden çıkarmak, yitirmek" (~ *ıçgın-u*), *it-* "düzenlemek, düzene sokmak", *tököt-* "döktürmek", *yügürt-* "akıtmak", *yapıt-* "yaptırmak", *yüzüt-* "(birini) yüzdürmek", vb.

3. {-U}. Bu eki alan eylemler şunlardır: *adrıl-* "ayrılmak", *ay-* "söylemek", *başad-* "baş olmak, önder olmak", *bol-* "olmak", *äbir-* "çevirmek", *ärt-* "geçmek", *eşid-* "işitmek", *ıçgın-* "elden çıkarmak, yitirmek" (~ *ıçgın-ı*), *itin-* "kendine çeki düzen vermek", *kazgan-* "kazanmak, başarmak", *kıl-* "yapmak", *käz-* "gezmek, dolaşmak", *kör-* "görmek, bakmak", *küzäd-* "korumak", *opul-* "birden atılmak", *tor-* "zayıflamak", *ud-* "izlemek, takip etmek", *yantur-* "döndürmek", *yaratın-* "kendine çeki düzen vermek", *yat-*, *yäl-* "(atı) dört nala sürmek", *yügür-* "koşmak", vb.

Örnekler:

altun yışıg aş-a, [är]tiş ügüzüg käç-ä yorıdım "Altay dağlarını aşarak, İrtiş ırmağını geçerek yürüdüm" (BK D 27)

kızıl kanım töküt-i kara tärim yügürt-i işig küçüg bertim ök "Kızıl kanımı döktürerek, kara terimi akıtarak hizmet ettim" (T 52)

anta kalmişi kop tor-u öl-ü yorıyur ärtig "Orada kalmış olanlarınız hep bitkin ve mecalsiz bir halde, yürüyor idiniz" (KT G 9)

inim kül tigin birlä eki şad birlä öl-ü yit-ü kazgantım "Kardeşim Prens Kül ile, iki Şad ile birlikte öle yite başardım" (KT D 27)

közdä yaş kälsär tid-a köŋültä sıgıt kälsär yantur-u sakıntım "gözlerinmden yaş gelse (onların akmasına) engel olarak, gönlümden de feryat etmek isteği gelse onu geri çevirerek yas tuttum" (KT K 11)

yok(k)aru at yet-ä yadagın ıgaç tutun-u agturtum "(Askerleri) atları yedeklerine alarak, yayan olarak ve ağaçlara tutunarak yukarı tırmandırttım" (T 25)

kuş oglı uç-a āztı kiyik oglı yügür-ü āztı "Kuş yavrusu uçarak yolu kaybetti, geyik yavrusu da koşarak yolu kaybetti" (IB 15)

Birçok yardımcı eylemin tümleyicileri {-A}, {-I} ve {-U} ekleri ile türetimiş eylem zarflarıdır: *al-ı bir-* "alıvermek", *uç-a bar-* "uçup gitmek", vb. (bk. **Birleşik Eylemler**).

Sontakıların ve bağlaçların çoğu aslında ünlülü eylem zarflarıdır: *tapa* "-a doğru" < *tap-* "bulmak", *tägi* "-a kadar" < *täg-i* "erişmek, varmak", *azu* "veya, yoksa" < *āz-* "yoldan çıkmak, sapmak", vb. (bk. **Sontakılar** ve **Bağlaçlar**).

{-yU} Ekli Eylem Zarfları

417. {-yU} eki ünlü ile biten eylem kök ve gövdelerine eklenir. Bu eylem zarfı da asıl eylemle aynı zamanda işlenen bir eylemi ifade eder:

keyik yi-yü tabışgan ye-yü olorur ärtimiz "Dağ hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk" (T 8)

kül tigin yadagın opla-yu tägdi "Prens Kül yayan olarak atılıp saldırdı" (KT D 32)

kül tigin az yagızin binip opla-yu tägip bir ärig sançdı "Prens Kül Azların yağız atına binip atılarak saldırdı, bir askeri mızrakladı" (KT K 5)

ol tägdökdä bayırkunıŋ ak adgırıg udlukin sı-yu urtı "O hücumda (düşman) Bayırkuların kır aygırını kalçasından yaralayıp vurdu" (BK D 36)

kugu kuş... anın kalı-yu barıpan ögiŋä kaŋına tägürmiş "Kuğu kuşu onunla birlikte yükselerek (onu) annesine ve babasına götürmüş" (IB 35), vb.

{-(X)p} Ekli Eylem Zarfı

418. Bu eylem zarfı asıl eylemden önce işlenmiş bir eylemi ifade eder.

tokuz oguz bodun yerin subin ıd-ıp tabgaçgaru bardı "Dokuz Oğuz halkı yerini yurdunu bırakıp Çin'e doğru gitti" (BK D 35)

süçig sabın yimşak agın ar-ıp ırak bodunug ança yagutır ärmiş "(Çinliler) uzaklarda oturan halkları tatlı sözlerle ve yumuşak ipekli kumaşlarla aldatıp öylece (Çin'e) yaklaştırır imiş" (KT G 5)

bilig bilmäz kişi ol sabıg al-ıp yagru bar-ıp üküş kişi öltüg "Cahil kişiler, (Çinlilerin) bu sözlerine kapılıp (Çin'e) yakın gidip çoğunuz telef oldunuz" (KT G 7)

kaŋ yorı-p elteriş kaganka adrılmadok yaŋılmadok "Babam (onun ardı sıra) yürüyüp Elteriş Hakan'dan ayrılmamış, (ona) ihanet etmemiş" (O sağ 3)

ulug oglum agrı-p yok bolça kug säŋünüg balbal tikä birtim "Büyük oğlum hastalanıp ölünce General Ku'yu (öldürüp onun kabrine) taş heykelini dikiverdim" (BK G 9)

{-(X)pAn} Ekli Eylem Zarfı

419. Bu eylem zarfı {-(X)p} eylem zarfının genişletilmiş biçimidir.

bunça bodun käl-ipän sıgtamiş yoglamiş "bunca halklar gelerek ağlamış, yas tutmuş" (BK D 5)

sü sülä-pän tört buluŋdakı bodunug kop almiş kop baz kılmiş "Ordular sevkederek dört taraftaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar" (KT D 2)

süŋüglüg kantan käl-ipän sürä eltdi "Mızraklı (düşman) nereden gelip (seni yerinden yurdundan) sürdü?" (KT D 23)

süŋüg batımi karıg sök-üpän... "Mızrak boyu karları sökerek..." BK D 26)

tabgaçgı bäglär tabgaç ātin tut-upan tabgaç kaganka körmiş "Çinlilerin (hizmetine giren Türk) beyleri Çin unvanları alarak Çin imparatoruna tabi olmuşlar" (KT D 7-8)

säläŋä kudı yorı-pan... "Selenga ırmağı boyunca aşağı yürüyüp..." (BK D 37)

kara kanka bar-ıpan yalabaç bar-ıpan kälmädiŋiz bägimiz "Kara Han'a gidip, elçi (olarak) gidip, (bir daha geri) gelmediniz (ey) beyimiz" (Uybat I sağ 1-2)

toruk at... yiliŋä kudursugıŋa tägi yagrı-pan... "Zayıf at... yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalıp..."(IB 16)

utru talım kara kuş kop-upañ barmiş "Karşıda bir kartal havalanıp gitmiş" (IB 43), vb.

{-(X)yIn} Ekli Eylem Zarfı

420. Görevi ünlülü eylem zarfı ile aynı olan bu eylem zarfı için pek az örnek vardır (krş. Kıpçakça eylem zarfı eki {-y} ve Çağatayca {-mAy} ve {-mAyIn} ekli olumsuz eylem zarfları).

türk bodun kanin bulma-yin tabgaçda adrıltı kanlantı "Türk halkı hanını bulamayarak Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu" (T 2)

bilgä tuñukuk buyla baga tarkan birlä ilteriş kagan bol-uyın... "İlteriş, Bilge Tunyukuk Buyla Baga Tarkan ile (onun sayesinde) hakan olup..." (T 6-7)

ötükän yerig konmiş te-yin eşidip... "(Türk hakanı) Ötüken ülkesine yerleşmiş diye işitip..." (T 17), vb.

Bk. **Doğru Aktarım.**

{-mAtI(n)} Ekli Eylem Zarfı

421. Bu eylem zarfı ünlülü eylem zarfları ile {-yU}, {-(X)p}, {-(X)pAn} ekli eylem zarflarının olumsuzu olarak kullanılır,

tün udı-matı küntüz olor-matı... "Geceleri uyumadan, gündüzleri (de) oturmadan (dinlenmeden)..." (T 51-52)

bunça işig küçüg birtökgärü sakın-matı... "(Türk halkının kendilerine) bunca hizmet ettiğini (hiç) düşünmeden..." (KT D 10)

säkiz oguz tokuz tatar kal-matı kälti "Sekiz Oğuzlar ve Dokuz Tatarlar eksiksiz (geride hiç kimse kalmadan) geldiler" (MÇ D 3)

antagıŋın üçün igidmiş kaganıŋın sabin al-matin... "Öyle olduğun için (seni) doyurmuş olan hakanının sözünü dinlemeden (rızasını almadan) her yere gittin" (KT D 8-9)

yämä yıra-matın yagıd[ur är]miş "Yine çok geçmeden düşman olurmuş" (MÇ D 10)

kalın yagıka kay-matın tägipän... "Kalabalık düşmana geri dönmeden saldırarak..." (Altınköl I 2)

kamşayu u-matın turur "hareket edemeden duruyor" (IB 16), vb.

{-gAlI} Ekli Eylem Zarfı

422. Bu eylem zarfının iki farklı görevi vardır: 1. Asıl eylemin amacını ifade etmek; 2. asıl eylemin başlangıç noktası olan bir eylemi ifade etmek.

1. Asıl eylemin amacı:

yadag yabız boltı tip al-galı kälti "(Oğuzlar) Türklerin piyadesi bozuldu deyip (bizi tutsak) almak için geldiler" (BK D 32)

[sıŋ]ar süsi äbig barkıg yul-galı bardı, sıŋar süsi süŋüş-gäli kälti "(Onların) yarı ordusu (bizim) yerimizi yurdumuzu yağmalamak için gitti, yarı ordusu (da bizimle) savaşmak için geldi" (BK D 32)

asın-galı tüşürtümüz "(Dağa) tırmanmak için (askerleri atlarından) indirdik" (T 27)

yuyka ärkli topul-galı uçuz ärmiş, yinçgä ärklig üz-gäli uçuz "Yufka olanı delmek kolay imiş, ince olanı kırmak kolay" (T 13)

2. Asıl eylemin başlangıç noktası:

türk bodun kılın-galı türk kagan olor-galı şantuŋ balık(k)a taloy ügüzkä tägmiş yok ärmiş "Türk halkı yaratılalı, Türk hakanı tahta oturalı Şantung

(ovası) şehirlerine ve büyük denize kadar gittiği (hiç) olmamış" (T 18)

{-sAr} Ekli Eylem Zarfı

423. {-sAr} ekli eylem zarfı şart eylem zarfıdır. İki görevi vardır: 1. Asıl eylemin hangi şart ya da şartlar altında işlendiğini belirtmek; 2. asıl eylemin hangi durumlarda ve ne zaman işlendiğini belirtmek.

1. Asıl eylemin hangi şart altında işlendiğini belirtmek:

ötükän yir olorup arkış tirkiş ı-sar näŋ buŋug yok "Ötüken ülkesinde oturup (oradan) kervanlar gönderirsen (hiç) derdin ve sıkıntın olmaz" (KT G 8)

āç-sar tosık ömäz sän, bir tod-sar āçsık ömäz sän "(Ey Türk halkı...), acıkırsan doyacağını düşünmezsin, bir de doyarsan (tekrar) acıkacağını düşünmezsin" (BK K 6)

ol yirgärü bar-sar, türük bodun, öltäçi sän "O yere gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin!" (KT G 8)

ırak är-sär yablak agı birür, yaguk är-sär ädgü agı birür "(Bir halk (onlara) uzak ise (Çinliler onlara) kötü hediye verir, yakın ise iyi hediye verir" (KT G 7)

ötükän yış olor-sar bäŋgü il tuta olortaçı sän "Ötüken dağlarında oturursan, sonsuza kadar devlet sahibi olarak oturacaksın" (KT G 8)

tabgaç oguz kıtañ buçägü kabış-(s)ar kaltaçı biz "Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirlerse biz naçar kalırız" (T 12-13)

2. Asıl eylemin hangi durumlarda ve ne zaman işlendiğini belirtmek:

közdä yaş käl-sär tida, köŋültä sıgıt käl-sär yanturu sakıntım "Göz(lerim)den yaş gelince (onlara) engel olarak, gönl(üm)den feryat etmek gelince (onu) geri çevirterek yas tuttum" (KT K 11)

süŋüş bol-sar çärig itär ärti, ab abla-sar ärmäli täg ärti "Savaş olunca orduyu düzenler idi, av avlasa yarış atı (?) gibi idi" (KÇ B 9)

yay bol-sar üzä täŋri köbürg(ä)si ätärçä... tagda sıgun ät-sär [ança] sakınur män "Yaz gelince yukarıda gök davulu nasıl gümbürderse... dağlarda geyikler nasıl böğürürse (işte öyle) yas tutuyorum" (BK B 3-6)

öd täŋri ay-sar kişi oglı kop ölgäli törümiş "Zaman tanrısı buyurunca insanoğulları hep ölümlü yaratılmış" (KT K 10)

at-sar alp ärtiŋiz i, tut-sar küç ärtiŋiz ä "Ok attığınızda (ne) yiğit idiniz, hey, düşmanı tuttuğunuzda (ne) güçlü idiniz, ey!" (Altınköl I 1)

kolı äs tut-sar küç üç eçim ä "Ey, elleri kakım tutacak kadar güçlü üç ağabeyim! (Uybat III 1)

{-çA} Ekli Eylem Zarfı

424. Bu eylem zarfı asıl eylemden önce işlenen ya da oluşan bir eylemi belirtir:

ulug oglum agrıp yok bol-ça kug säŋünüg balbal tikä birtim "Büyük oğlum hastalanıp yok olunca, General Ku'yu (onun kabrine) taş heykel olarak dikiverdim" (BK G 9)

{-gInçA} Ekli Eylem Zarfı

425. Bu eylem zarfı asıl eylemin işlenmesi için geçecek zaman sınırını belirtir.

tokuz kat üçürgüŋ topul-gınça täritzün "Dokuz kat keçen delininceye kadar terlesin" (IB 50)

{-kAn} Ekli Eylem Zarfı

426. Bu eylem zarfı asıl eylemin işlenme zamanını belirtir.

... *yigit är-kän äsiz yıta açıg a* "Genç iken, yazık, eyvah, ne acı (öldü)" (Abakan 8)

ärkän zarfındaki {-kAn} eki, yakıştırmalı olarak, {-mAz} ekli olumsuz şimdiki zaman biçimlerine de eklenir:

tanım tüsi takı tükämäz+kän "Tenimin tüyleri henüz bitmemişken..." (IB 3)

karı üpgük yıl yarumaz+kan ätdi "Yaşlı ibibik kuşu (yeni) yıl henüz aydınlanmadan öttü" (IB 21)

ärkli "iken"

427. Donmuş eylem sıfatı *ärkli* "iken" {-(X)r}, {-Ar} ekli eylem adları ile bir zarf öbeği oluşturur. Böyle bir söz öbeği, asıl eylem işlendiğinde yürürlükte olan bir eylemi belirtir.

ançа olor-ur ärkli oguzduntan küräg kälti "Öylece oturur iken Oğuzlardan bir kaçak geldi" (T 8)

kiçä yar(u)k bat-ar ärkli süŋüşdüm "Akşamleyin güneş batar iken savaştım" (MÇ D 1)

tug taşık-ar ärkli yälmä äri kälti "Sancak çıkar iken öncü birliklerinden bir adam geldi" (MÇ D 5-6)

Son Eylem Biçimleri

428. İki türlü son eylem biçimi vardır: 1. Birincil son biçimler, 2. ikincil son biçimler.

Asıl son biçimler yalnız yüklem olabilen eylem biçimleridir. Bunlar da buyurma, dilek ya da gönüllülük biçimleri ile geçmiş zaman biçimleridir.

Birincil Son Biçimler

Buyurma Kipi

429. Buyurma kipi bir ya da daha çok kişiye verilmiş kesin bir buyruğu belirtir. Buyurma kipinin iki türü vardır: 1. Normal buyurma, 2. pekiştirmeli buyurma. Normal buyurma kipinin özel bir eki yoktur, eylem kök ve gövdesiyle bir ve aynıdır. Pekiştirmeli buyurma ise {-gIl} eki ile kurulur.

1. Normal buyurma:

bu süg elt "Bu orduyu sevket!" (T 32)

tılıg sabıg alı olor "Habercileri ve mesajlarını alıp otur!" (T 32)

täŋri öl temiş ärinç "Tanrı 'Öl!' " demiş herhalde" (T 2)

tabgaç birdin-yän täg, kıtañ öŋdün-yän täg "(Siz) Çinliler güney tarafından saldırın, (siz) Kıtaylar doğu tarafından saldırın!" (T 11)

sabımın tükäti eşid "Sözlerimi sonuna kadar işitin!" (BK K 1)

korkma ädgüti ökün ayınma ädgüti yalbar "Korkma, iyice nedamet getir, ürkme iyice yalvar!" (IB 19), vb.

2. Pekiştirmeli buyruk:

sabımın tükäti eşid-gil "Sözlerimi sonuna kadar iyice işitin!" (KT G 1)

yälmä kargug ädgüti ur-gıl "Atlı muhafızları ve gözetleme kulelerini iyice yerleştir!" (T 34)

yiçä işig küçüg bir-gil "Yine (bana) hizmet et!" (MÇ D 5), vb.

430. Buyurma kipinin çoğul 2. kişi biçimi {-(X)ŋ} eki ile kurulur:

sü bar-ıŋ... altun yışda olor-uŋ "(Siz), askerler, gidin... Altay dağlarında oturun!" (T 31)

türük oguz bägläri eşid-iŋ "(Siz), Türk ve Oğuz beyleri, işitin!" (KT D 22)

bunı körü bil-iŋ "Bu (yazıtları) görün ve (iyi) öğrenin!" (KT G 12)

anı körüp ança bil-iŋ "Onu görün ve öylece öğrenin!" (BK D 33)

sü yorılım tedäçi, unama-ŋ "(O), "Orduyu sevk edelim" diyecektir, onaylamayın!" (T 35)

käntü bodunum tidim udu käl-iŋ tidim "'(Ey) benim kendi halkım!' dedim, 'Ardım sıra gelin!' dedim" (MÇ D 2)

siz taşık-ıŋ çikig taşgar-ıŋ timiş "'Siz sefere çıkın, Çik'leri (de) çıkarın!' demiş" (MÇ D 10)

karı üpgük yıl yarumazkan ätdi ödmä-ŋ körmä-ŋ ürküt<m>ä-ŋ "Yaşlı ibibik kuşu (yeni) yıl (sabahı ortalık ağrmadan öttü; heyecanlamayın, bakmayın (ve de) onu ürkütmeyin!" (IB 21)

Buyurma kipinin çoğul 2. kişisi Irk Bitig'de daha çok {-(X)ŋlAr} eki ile kurulur:

ança bil-iŋlär ädgü ol "Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir" (IB 1)

ança bil-iŋlär añıg ädgü ol "Öylece biliniz: (Bu fal) çok iyidir 5IB 18)

ança bil-iŋlär yablak ol "Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür" (IB 6)

ança bil-iŋlär añıg yablak ol "Öylece biliniz: (Bu fal) çok kötüdür" (IB 36), vb.

431. Buyurma kipinin 3. kişisi {-zUn} eki ile kurulur. Bir örnekte bu ek /-çun/ olarak geçer:

1. {-zU(n)}:

sü başı inäl kagan tarduş şad bar-zun "Ordu kumandanı olarak veliaht hakan ile Tarduş Şad gitsin" (T 31)

täŋri yarlıka-zu "Tanrı lutfetsin!" (T 53)

türk sir bodun yerintä idi yorıma-zun "Türk Sir halkı ülkesinde hiç ilerleme kaydetmesin!" (T 11)

abınçu katun bol-zun "Köle kız hatun olsun!" (IB 38)

agılınta yılkıŋ bol-zun özüŋ uzun bol-zun "Ağılında atların olsun, ömrün uzun olsun!" (IB 47)

2. /-çun/:
türük bodun yok bolma-zun bodun bol-çun tiyin... "Türk halkı yok olmasın, (yeniden) halk olsun diye..." (KT D 11, BK D 10)

Gönüllülük Kipi

432. Gönüllülük kipi 1. kişi ve kişilerin bir eylemi işlemek isteğinde olduklarını belirtir. Tekil 1. kişi eki {-(A)yIn}, çoğul 1. kişi eki de {-(A)lIm}dır. Bu ekler ünlü ile biten eylem kök ya da gövdelerine eklendiğinde önses ünlüleri düşer.

1. Tekil 1. kişi:
bän äbgärü tüş-äyin "Ben karargâha ineyim!" (T 30)
anı yoglat-ayin "Onun cenaze törenini yaptırayım!" (T 31)
türük bodun ölür-äyin urugsırat-ayin "Türk halkını öldüreyim, dölsüz bırakayım!" KT D 10)
sü yorı-yın "Ordu (ile) yürüyeyim!" (MÇ D 5)
män taşık-ayın "Ben (ordum ile) yola çıkayım!" (MÇ D 10)

2. Çoğul 1. kişi:
altun yış üzä kabış-alım "Altay dağları üzerinde buluşalım!" (T 20)
bäglär kop[ın] yan-alım tedi "Beylerin hepsi 'Dönelim!' dediler" (T 36-37)
usar idi yok kış-alım "Mümkünse tamamiyle yok edelim!" (T 11)
öŋdün kagangaru sü yorı-lım "Doğuya, (Türk) hakanına karşı sefer edelim!" (T 29)
täŋri bilgä kaganta adrılma-lım azma-lım "(Biz de) kutlu Bilge Hakan'dan ayrılmayalım!" (O sağ 3)

Kesin Geçmiş Zaman

433. Kesin geçmiş zaman geçmişte başlamış ve bitmiş bir eylemi belirtmek için kullanılır. Kesin geçmiş zaman eylemin özne tarafından işlendiğini ya da ona tanık olunduğunu anlatır.

Kesin geçmiş zaman eki iyelik ekleri almış {-D} ekidir. Başka bir deyişle, ekler tekil 1. kişi için {-DXm}, çoğul 1. kişi için {-DXmXz}, tekil 2. kişi için {-DXŋ} ya da {-DXg}, çoğul 2. kişi için {-DXŋXz) ya da {-DXgXz}, tekil ve çoğul 3. kişi için de {-DI}dır.

Bu eklerin önsesi olan ötümlü /d/ dişsili /l/, /n/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra ötümsüzleşerek /t/ olur. Başlıca istisnalar asıl Orhon yazıtları için *bar-* eylemi, bazı Yenisey yazıtları için de *adrıl-* ve *adrın-* eylemleridir.

Bu eklerdeki kişi eklerinden (iyelik eklerinden) anlaşılacağı üzere kesin geçmiş zaman biçimi aslında eylem kök ve gövdelerinden {-d} ya da {-δ} eki ile türetilmiş bir eylem adıdır: *bardım* < **barıd+ım*, *bardıŋ* < **barıd+ıŋ*, *bardı* < *barıd+i*, vb.

1. Tekil 1. kişi eki {-DXm}:

otuz yaşıma biş balık tapa sülä-dim "Otuz yaşımda Beşbalık (şehrine) doğru sefer ettim" (BK D 28)

süsin sanç-dım yabrıt-dım "(Orada) askerlerini mızrakladım ve bozguna uğrattım" (BK D 31)

yerçi tilä-dim çölgi az äri bul-tum "Kılavuz istedim, bozkırlı (bir) Az eri buldum" (T 23)

türük bodun üçün tün udıma-dım küntüz olorma-dım "Türk halkı için geceleri uyumadım, gündüzleri oturmadım (dinlenmedim)" (BK D 22)

anta ötrü kaganıma ötün-tüm "Ondan sonra Hakanıma (dileğimi) arzettim" (T 12)

Pekiştirme eki *ok/ök* ile:

otuz yaşımda, äsizim ä, kit-(t)im ök "Otuz yaşımda, ne yazık, gittim işte!" (Çaa-Höl III 1-2)

kızıl kanım töküti kara tärim yügürti işig küçüg ber-tim ök "... kızıl kanımı döktürerek, kara terimi akıtarak çok hizmet ettim" (T 52)

2. Çoğul 1. kişi eki {-DXmXz}:

kırkız bodunug uda bas-dımız "Kırgız halkını uykuda bastırdık" (KT D 35)

kırkızıg uka bas-dımız [usı]n süŋügün aç-dımız "Kırgız halkını uykuda bastırdık, uykularını mızraklarımızla açtık" (T 27-28)

kırkız kaganin ölür-tümüz ilin al-tımız "Kırgız hakanını öldürdük, devletini zapt ettik" (KT D 36)

tizligig sökür-tümüz başlıgıg yüküntür-tümüz "Dizliyi (güçlüyü) çökerttik, başlıya (mağrura) baş eğdirdik" (KT D 18, BK D 15-16)

bir yılka beş yolı süŋüş-dümüz "Bir yılda beş kez savaştık" (KT K 4)

kagan at bunta biz bir-timiz "Hakan unvanını burada (ona) biz verdik" (KT D 20)

siŋlim kunçuyug bir-timiz "Kız kardeşim prensesi verdik" (KT D 20)
üküş teyin korkma-dımız süŋüş-dümüz "(Düşman) kalabalık diye korkmadık, savaştık" (T 40-41)

3. Tekil 2. kişi eki Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında {-DXg} biçiminde, öbür yazıtlarda ve metinlerde de {-DXŋ} biçimindedir:
kanıŋin kodup içik-diŋ "Hanını bırakıp (Çin'e) bağımlı oldun" (T 2)
ädgü eliŋä käntü yanıl-tıg yablak kigür-tüg "İyi devletine kendin ihanet ettin ve nifak soktun" (KT D 23, BK D 19)
ilgärü barıgma bar-dıg kurıgaru barıgma bar-dıg "Doğuya gidenleriniz (doğuya) gittiniz, batıya gidenleriniz (batıya) gittiniz" (KT 23-24)
kop anta alkın-tıg arıl-tıg "Oralarda hep mahvoldun ve tükendin" (KT G 9)
üküş türük bodun öl-tüg "(Ey) Türk halkı, çok zayiat verdin!" (KT G 6, BK K 5)
bäglik urı ogluŋın kul kıl-tıg eşilik [kız ogluŋın küŋ] kıl-tıg "Bey olacak erkek evladını köle yaptın, hanım olacak kız evladını (da) cariye yaptın" (BK D 20)

4. Çoğul 2. kişi eki Kül Tigin ve Bilge kağan yazıtlarında {-DXgXz}, öbür metinlerde ise {-DXŋXz} biçimindedir:
ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı är-tigiz "Ölenleriniz harabolmuş yurtta ve yollarda yatıp kalacak idiniz" ((KT K 9)
kül tigin yok ärsar kop öltäçi är-tigiz "Prens Kül olmasaydı hepiniz ölecek idiniz" (KT K 10)
ogulları turgul yälgäk lakzın yıl bar-dıŋız "Oğulları Turgul (Tugrul?) ve Yelgek Domuz yılı(nda ölüp) gittiniz" (İhe-Ashete b 2-3)

Çoğul 2. kişi eki, saygınlık ifadesi olarak, tek kişiler için de kullanılır:
ıgar oglanıŋızda taygunuŋuzda yegdi igidür är-tigiz uça bar-dıgız "(Siz halkınızı) sevgili oğullarınızdan, tay (gibi olan oğullar)ınızdan daha iyi besler idiniz, (şimdi) uçup gittiniz" (KT GD)
koñ yılka yetinç ay küçlüg alp kaganımda adrılu bar-dıŋız "Koyun yılının yedinci ayında güçlü ve yiğit hakanımdan ayrılıp gittiniz" (O sağ 4)

5. Tekil ve çoğul 3. kişi eki {-DI}:
bilgä tuñukuk(k)a baŋa ay-dı "Bilge Tunyukuk'a, bana, (şöyle) söyledi" (T 31)

yerçi yer yaŋılıp boguzlan-tı "Kılavuz yanıldı ve boğazlandı" (T 26)
altı ärig sanç-dı, sü tägişintä yitinç ärig kılıçla-dı "(Prens Kül) altı eri mızrakladı, (ordular) kapıştığında (da) yedinci eri kılıçla öldürdü" (KT K 5)
kül tigin... tokuz ärän sanç-dı ordug birmä-di "Prens Kül... dokuz kişiyi mızrakladı, karargâhı vermedi" (KT K 8-9)
türk bodun öl-ti alkın-tı yok bol-tı "Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu" (T 3)
oguz yagı ordug bas-dı "Düşman Oğuz karargâhı bastı" (KT K 8)
ol sabıg eşidip on ok bägläri boduni kop käl-ti yükün-ti "O haberi işitince On Ok beyleri ve halkı hep geldiler, boyun eğdiler" (T 42-43)

Pekiştirme edatı *ok/ök* ile:
yañdok yolta yämä ölti-k ök "Bozguna uğrayıp dağılanlar da yollarda ölüp kaldılar" (T 16)

İkincil Son Biçimler

434. İkincil son biçimler aslında eylem adları ve eylem sıfatlarıdır. Buna göre iki türlü ikincil biçim vardır: 1. eylem adı + iyelik eki, 2. eylem sıfatı + kişi zamiri.

Eylem Adı + İyelik Eki

{-DOk} Ekli Geçmiş Zaman

435. {-DOk} ekli eylem adları tekil ve çoğul 3. kişi için yüklem olarak da görev yapar. {-DOk} ekli geçmiş zaman yalnız bir örnekte tekil 1. kişi için kullanılmıştır:
äbkä täg-dök+üm "Karargâha vardım" (O sağ 2)

{-DOk} eki genellikle olumsuz eylem gövdelerine eklenir. Böylece oluşan {-mAdOk} eki {-mIş} ekli geçmiş zamanın olumsuz karşılığı görevini yüklenir:
yagı bolup itinü yaratunu u-madok yana içikmiş "(Türk boyları Çin hakanına) düşman olup kendilerini düzene sokup iyi örgütlenememiş, yine (Çin'e) bağımlı olmuş" (KT D 10, BK D 9)
anta kisrä inisi eçisin täg kılın-madok ärinç, oglı kaŋin täg kılın-madok

ärinç "Ondan sonra erkek kardeşler ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğullar babaları gibi yaratılmamış şüphesiz" (KT D 5)

kan yorıp ilteriş kaganka adrıl-madok "Han (ardı sıra) yürüyüp İlteriş Hakan'dan ayrılmamış" (O sağ 3)

[büküg]ükdä säkiz oguz tokuz tatar kal-madok "Bükegük'te Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar(dan kimse) kalmamış" (MÇ D 1)

karluk işiŋä käl-mädök "Karluklar müttefiklerine (buluşacaklarını söyledikleri yere) gelmemişler" (MÇ G 1)

kamış ara kalmiş, täŋri una-madok "(Bir kız köle) kamışlar arasında kalmış; fakat Tanrı bunu doğru bulmamış" (IB 38)

{-sIk} Ekli Gelecek Zaman

436. {-sIk} ekli gelecek zaman eylem adı yüklem olarak da kullanılır. Bu yüklem gelecekte mutlak olarak işlenecek bir eylemi belirtir. Yalnız 2. kişi biçimi için örnekler vardır:

türük bodun öl-sik+ig "(Ey) Türk halkı, mutlak öleceksin!" (KT G 6)

biryä çogay yış tögültün yazı konayin tisär türük bodun öl-sik+ig "Güneyde Çogay dağları ve Tögültün ovasına yerleşeyim der isen, (ey) Türk halkı, mutlak öleceksin!" (KT G 6-7)

türük bodun öl-sik+iŋ "(Ey) Türk halkı, mutlak öleceksin!" (BK K 5)

Eylem Sıfatı + Kişi Zamiri

Geniş Zaman-Şimdiki Zaman

437. /-r/, /-Ir/, /-Ur/, /-Ar/ ve /-yUr/ ekli geniş zaman-şimdiki zaman eylem sıfatı sona alınmış kişi zamirleri ile geniş zaman-şimdiki zaman kipini kurar.

Geniş zaman-şimdiki zaman kipinin olumsuz biçimi {-mAz} ekli eylem sıfatı ile onu izleyen bir kişi zamirinden oluşur. 3. kişi zamirsizdir.

1. Tekil 1. kişi:

ol yerimin subumın kon-ar köç-är bän "Bu topraklarım ve sularım boyunca konar göçerim" (Tar. B 4)

bän ança te-r män "Ben şöyle diyorum" (T 37)

sini tabgaçıg ölürtäçi ti-r män "Seni, (Çinliyi) öldürecektir derim" (T 10)

kämkä ilig kazgan-ur män "Kimin için ülkeler fethediyorum?" (KT D 9)

nä kaganka işig küçüg bir-ür män "Hangi hakana hizmet ediyorum?" (KT D 9, BK D 9)

idişimtä ayakımta öŋi kança bar-ır män "Kabımdan kacağımdan ayrı nereye gidiyorum?" (IB 42)

2. Çoğul 1. kişi:

näkä täz-är biz "Niye kaçıyoruz?" (T 38)

üküş teyin näkä kork-ur biz "(Onlar) kalabalık diye niçin korkuyoruz? (T 38)

3. Çoğul 2. kişi:

... *tägdökin türük bäglär kop bil-ir siz* "(Prens Kül'ün...-ına ok) değdiğini, Türk beyleri, hep bilirsiniz" (KT D 34)

4. 3. kişi:

türük bilgä kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olor-ur "Türk Bilge Hakan, Türk Sir halkını, Oğuz halkını doyurarak tahtta oturuyor" (T 62)

bäniŋ bodunum anta är-ür "Benim halkım orada olacaktır" (T 21)

uça umatın olor-ur "Uçamadan oturuyor" (IB 61)

kop ögir-är säbin-ür "Çok memnun olur ve sevinir" (IB 15)

är tärkläyü käl-ir, ädgü söz sab elti käl-ir "Adam çabucak geliyor, iyi söz ve iyi haber getirerek geliyor" (IB 7)

Not: 3. kişi şimdiki zaman yüklemine *ol* zamiri de eklenebilir:

könäki nälök toŋgay, künäşkä olor-ur ol "Kovası niçin donacak(mış)? Güneşte duruyor" (IB 57)

bar Yüklemi

438. "Var, mevcut" anlamındaki *bar* sözcüğü /-r/ ekli çok eski bir eylem sıfatı olmalıdır. Genellikle yüklem olarak kullanılır.

azu bu sabımda igid bar gu "Yoksa bu sözlerimde yalan var mı?" (KT G 8, BK K 8)

eki üç biŋ sümüz kältäçimiz bar mu nä "iki üç bin (kadar) askerimiz, gelecek olanımız, var mı ne? (T 14)

ança biliŋlär asıgı bar ädgü ol "Öylece biliniz: faydası var, (bu fal) iyidir" (IB 32)

bu ırk başınta az ämgäki bar "Bu falın başında biraz sıkıntı var" (IB 57)

Not: *bar* yüklemine de *ol* zamiri eklenebilir:
bagışı nä täg bar ol tir "İpleri nasıl? "Vardır" diyor" (IB 18)

{-mAz} Ekli Olumsuz Biçimler

439. Şimdiki zamanın olumsuzu {-mAz} eki ile kurulur:
1. Tekil 2. kişi:
äçsar tosık ö-mäz sän bir todsar äçsık ö-mäz sän "Acıkırsan doyacağını düşünmezsin, bir (de) doyarsan acıkacağını düşünmezsin" (BK K 6)

3. kişi:
ädgü bilgä kişig ädgü alp kişig yorıt-maz ärmiş "(Çinliler) iyi ve akıllı kişileri, iyi ve yiğit kişileri ilerletmez imiş" (KT G 6)
bir kişi yaŋılsar uguşi boduni bişükiŋä tägi kıd-maz ärmiş "(Öte yandan), bir kişi suç işlese onun soyuna sopuna ve akrabalarına kadar (herkesi) öldürmez imiş" (KT G 6)

{-DAçI} Ekli Gelecek Zaman

440. {-DAçI} ekli gelecek zaman eylem sıfatı sona alınmış kişi zamirleri ile birlikte gelecek zaman kipini oluşturur. 3. kişi biçiminde zamir yoktur.
1. Çoğul 1. kişi:
tabgaç oguz kıtañ buçägü kabış(s)ar kal-taçı biz "Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirlerse (biz) naçar kalırız" (T 12-13)

2. Tekil 2. kişi:
ol yergärü barsar türük bodun öl-täçi sän "O yere gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin!" (KT G 8)
ötükän yış olorsar bäŋgü il tuta olor-taçı sän "Ötüken dağlarında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olarak yaşayacaksın" (KT G 8)
tü[rük bodun] özüŋ ädgü kör-täçi sän äbiŋä kir-täçi sän buŋsız bol-taçı sän "(Ey) Türk halkı! Kendin (hep) iyilik göreceksin, yerine yurduna gireceksin ve dertsiz olacaksın!" (BK K 13-14)

3. Çoğul 2. kişi:

bödkä körügmä bäglär gü yaŋıl-taçı siz "Bu dönemde (tahta) sadık olan beyler, (sizler) mi ihanet edeceksiniz?" (KT G 11)

4. 3. kişi:

sü yorılım te-däçi "'Sefere çıkalım!' diyecektir" (T 35)

sini tabgaçıg ölür-täçi tir män "Seni, Çinliyi, öldürecektir derim" (T 10)

öŋrä kıtañıg ölür-täçi tir män "Doğuda Kıtayları öldürecektir derim" (T 10)

Not: {-DAçI} ekli gelecek zaman yüklemine *ok/ök* pekiştirme edatı bir ya da iki kez eklenebilir:

bini oguzug ölür-täçi-k "Beni, Oğuz'u, öldürecektir" (T 10-11)

kaça(n) näŋ ärsär bizni ölür-täçi-k ök "Ne zaman olsa bizi mutlak öldürecektir" (T 29-30)

{-mIş} Ekli Geçmiş Zaman

441. {-mIş} ekli geçmiş zaman eylem sıfatı daha çok yüklem olarak kullanılır. Bu geçmiş zaman öznece tanık olunmamış bir eylemi belirtir. Özne hemen daima 3. kişidir.

1. Özne zamirsiz 3. kişi:

üzä kök täŋri asra yagız yer kılıntokda ekin ara kişi oglı kılın-miş "Yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış" (KT D 1)

kaŋım kagan yeti yegirmi ärin taşık-miş "Babam hakan on yedi er ile isyan etmiş (dağa çıkmış)" (KT D 11)

terilip yetmiş är bol-miş "Toplanıp yetmiş er olmuş" (KT D 12, BK D 11)

kişi oglı kop ölgäli törü-miş "İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış" (KT K 10)

bunça bodun kälipän yogla-miş sıgta-miş "... bunca (yabancı) halk (temsilcileri) gelerek yas tutmuşlar, ağlamışlar" (KT D 4, BK D 5)

kani süsi teril-miş "Han'ları ve askerleri toplanmış" (T 28)

2. Şu örnekte özne, büyük bir olasılıkla, tekil 1. kişidir:

beş yegirmi är ölür-miş m[än] "On beş (düşman) askeri öldürmüşüm ben" (Uyuk-Oorzak I 2)

{-çI} Ekli Gelecek Zaman

442. Runik harfli metinlerde pek seyrek olarak geçen {-çI} ekli son biçim eylemin gelecekte olacağını belirtir. Bu ek daha çok olumsuz eylem gövdelerine eklenir.

tägmä-çi män "Hücum etmeyeceğim" (O sağ 2)

yana içik ölmä-çi yitmä-çi sän "Yine (bana) bağımlı ol, (o zaman) ölmeyecek yitmeyeceksin" (MÇ D 5)

bu yolun yorısar yarama-çı "Bu yoldan gidersek (bizim için) iyi olmayacak" (T 23)

ürüŋ äsri ingäk buzagula-çı bolmiş "Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş" (IB 41)

{-gAy} Ekli Gelecek Zaman

443. {-gAy} ekli gelecek zaman yalnız Irk Bitig'de ve öbür Tun-huang yazmalarında geçer.

kün orto yütürüp tün ọrto kanta nägüdä bul-gay ol "Gün ortasında yitirip geceyarısı nerede bulacak?" IB 24)

kan(ı)gı nälök öl-gäy ol "(Onun) gözde sevgilisi niçin ölecekmiş?" (IB 57)

könäki nälök toŋ-gay "Kovası niçin donacakmış?" (IB 57)

ol taşıg özi üzä t: sar kopka ut-gay "O (değerli) taşı kendi üzerinde tutarsa her şeyden kazançlı çıkar" (Toyok 16-18)

Birleşik Eylem Biçimleri

444. Birleşik eylem biçimleri yüklem görevinde bir eylem sıfatı ile onu izleyen çekimli *är-* yardımcı eyleminden oluşur.

Sürekli Geçmiş Zaman I

445. Sürekli geçmiş zaman şimdiki zaman eylem sıfatları ile *är-* yardımcı eyleminin {-DI} ekli geçmiş zaman biçiminden oluşur. Bu kipin olumsuzu da {-mAz} ekli eylem sıfatı ile kurulur.

Bu biçim, genellikle geçmişte bir zaman noktasında oluşmakta olan bir eylemi belirtmek için kullanılır. Aynı biçim, geçmişte uzunca bir süre mevcut

olan bir durum ya da eylemi belirtmek için de kullanılır.

1. Olumlu:

kül tigin bir kırk yaşa-yur är-ti "Prens Kül (o zaman) otuz bir yaşında idi" KT K 3)

anta kalmişi yir sayu kop toru ölü yorı-yur är-tig "Oralarda (nasılsa) sağ kalmış olanlarınız da her yöne doğru bitkin ve mecalsiz (bir halde) yürüyordunuz" (KT G 9)

çogay kuzin kara kumug olor-ur är-timiz "Çogay (dağlarının) kuzeyinde, Kara Kum (denilen) yerde oturuyorduk" (T 7)

buzkunça käl-ir är-timiz "Şiddetli bir fırtına gibi geliyorduk" (O sağ 2)

atıg ıka ba-yur är-timiz "Atları ormanda (ağaçlara) bağlıyorduk" (T 27)

[y]anıgma yagıg [kälür-ür] är-tim "Dönen (kaçan) düşmanı (onunla savaşmak için üzerimize) getirirdim" (T 53)

ıgar oglanıŋızda taygunuŋuzda yegdi igid-ür är-tigiz "(Halkınızı) sevgili oğullarınızdan, tay (gibi oğul)larınızdan daha iyi doyuruyordunuz" (KT GD)

2. Olumsuz:

inisi eçisin bil-mäz är-ti, oglı kaŋin bil-mäz är-ti "Erkek kardeşler ağabeylerini bilmez idi, oğullar babalarını bilmez idi"

tün yämä udısıkım käl-mäz är-ti, [kün yämä] olorsıkım käl-mäz är-ti "Geceleri uyuyasım gelmez idi, gündüzleri oturasım (dinlenesim) gelmez idi" (T 22)

Sürekli Geçmiş Zaman II

446. Bu kip şimdiki zaman eylem sıfatına *är-* yardımcı eyleminin {-miş} ekli geçmiş zaman biçiminin eklenmesi ile kurulur. Bu kip geçmişte tanık olunmamış sürekli eylemlerle adet haline gelmiş eylemleri anlatmak için kullanılır.

1. Olumlu:

türük bodun ölüräyin urugsıratayin ti-r är-miş "(Çinliler) Türk halkını öldürelim, dölsüz bırakalım diyorlarmış" (KT D 10)

azkıña türük bodun yorı-yur är-miş "Azıcık Türk halkı ilerliyor, gelişiyormuş" (T 9-10)

ekin ara idi oksız kök türük iti ança olor-ur ärmiş "(Bu hakanlar bu) iki sınır arasında hiç boy örgütü bulunmayan Doğu Türklerini düzenleyerek öylece hüküm sürerlermiş" (BK D 14)

nä kaganka işig küçüg birür män ti-r är-miş "Hangi hakana hizmet ediyorum ben? diyormuş" (KT D 9)

añıg bilig anta ö-yür är-miş "(Çinliler) fesatlıklarını (ancak) o zaman düşünürlermiş" (KT G 5)

anta añıg kişi ança boşgur-ur är-miş "O zaman kötü niyetli kişiler şöyle akıl verirlermiş" (KT G 7)

ırak bodunug ança yagut-ır är-miş "(Çinliler) uzakta yaşayan halkları öylece kendilerine yaklaştırırlarmış" (KT G 5, BK K 4)

2. Olumsuz:

ädgü bilgä kişig ädgü alp kişig yorıt-maz är-miş "Gerçek akıllı kişileri, gerçek yiğit kişileri ilerletmez imiş" (BK K 4)

bir kişi yaŋılsar uguşi boduni bişükiŋä tägi kıd-maz är-miş "(Çinliler) bir kişi suç işlese, onun boyuna, halkına ve hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş" (KT G 6)

Uzak Geçmiş Zaman

447. Uzak geçmiş zaman {-miş} ekli geçmiş zaman biçimine *är-* yardımcı eyleminin geçmiş zaman biçimlerinin eklenmesi ile kurulur.

Bu kip geçmişte meydana gelen bir eylemden önceki eylemi anlatmak için kullanılır.

1. *-miş + ärti*, vb.:

katun yok bol-miş är-ti anı yoglatayin tedi "Hatun (geçen yıl) vefat etmişti. "Onun cenaze törenini yaptırayım" dedi" (T 31)

azça bodun täz-miş är-ti on ok süsin sülätdim "Bir kısım halk kaçıp gitmişti; On Ok ordusunu sefere çıkarttım" (T 43)

alp är biziŋä täg-miş är-ti "Yiğit askerler bize saldırmıştı" (KT D 40)

ol ödkä kul kullug küŋ küŋlüg bol-miş är-ti "O dönemde köleler köle sahibi, cariyeler hizmetçi sahibi olmuşlardı" (BK D 18)

türk bodun ati yok bolu bar-miş är-ti "Türk halkının adı yok olup gidivermişti" (O ön 3)

2. *-miş + ärmiş:*

adıglı toŋuzlı ārt üzä sokuş-miş är-miş "Bir ayı ile bir domuz bir dağ geçidinde karşılaşmışlar imiş" (IB 6)

Bu sonbiçim, cümlede bir eylem sıfatı öbeğine dönüştüğünde yardımcı *är-* eylemi de yerini *bol-* "olmak" eylemine bırakır:

şad atıg anta ber-miş bol-tokda tokuz oguz atig yagı ärmiş bädük ärmiş "(Hakan) Şad unvanını (ona) orada verdiğinde (*harf.* vermiş olduğunda) Dokuz Oğuzlar ve Atigler (bize) düşman imiş, bir büyük (tehlike) imiş" (O ön 6)

Gerçekleşmeyen Gelecek Zaman

448. Gerçekleşmeyen gelecek zaman {-DAçI} ekli eylem sıfatına *är-* yardımcı eyleminin geçmiş zaman biçiminin eklenmesi ile oluşur. Bu kip gelecekte gerçekleşmesi beklenen, fakat gerçekleşmeyen bir eylemi anlatır.

türük bodun adak kamşat(t)ı yablak bol-taçı är-ti "Türk halkının ayakları dolaştı, kötü olacak idi" (BK D 30-31)

anta içräki nä kişi [..............] yok [bol-t]açı är-[ti] "Orada ne kadar insan varsa ..... (hepsi) yok olacak idi" (BK D 28)

Gerçeğe Aykırı Şartlar

449. Gerçeğe aykırı şartlar asla doğru ya da gerçek olmayan ya da gerçekleşmeyecek olan varsayımlı eylemler ve durumlardır. Varsayımlı ya da gerçeğe aykırı şart içeren yan cümle şart eki {-sAr} ile kurulur. Varsayımlı şartın ana cümlesinin yüklemi ise {-DAçI} ekli gelecek zaman eylem sıfatına *är-* yardımcı eyleminin geçmiş zaman biçimlerinin eklenmesi ile oluşturulur.

kül tigin yok är-sär kop öl-täçi ärtigiz "Prens Kül olmasaydı hepiniz ölecek idiniz" (KT K 10)

män iniligü bunça başlayu kazganm[a-sar] türük bodun öl-täçi är-ti "Ben erkek kardeşimle birlikte (Türk halkının) başına geçip bunca başarılı olmasaydım Türk halkı ölecek idi" (BK D 33)

ilteriş kagan kazganma-sar udu bän özüm kazganma-sar il yämä bodun yämä yok är-täçi är-ti "İlteriş Hakan başarılı olmasaydı ve ben kendim başarılı olmasaydım, (ortada) devlet de halk da olmayacak idi" (T 54-55)

ilteriş kagan kazganma-sar, yok ärti är-sär, bän özüm bilgä tuñukuk kazganma-sar, bän yok ärtim är-sär, kapgan kagan türk sir bodun yerintä bod yämä bodun yämä kişi yämä idi yok är-täçi är-ti "İlteriş Hakan kazanmasaydı (ya da hiç) olmasaydı, ben kendim Bilge Tunyukuk kazanmasaydım (ya da) ben (hiç) olmasaydım, Kapgan Hakan'ın Türk Sir

halkı ülkesinde boy da, halk da, insan da hiç olmayacaktı" (T 59-60)

üzä täŋri basma-sar, asra yer tälinmä-sär, türük bodun, iliŋin törögin käm artatı u-daçı ärti "Üstteki gök çökmese, alttaki yer delinmese, (ey) Türk halkı, (senin) devletini ve yasalarını kim yıkıp bozabilir idi?" (BK D 18-19)

näŋ yerdäki kaganlıg bodunka büntägi bar är-sär nä buŋi bar är-täçi är-miş "Herhangi bir ülkedeki hakanlı bir halkın böylesi (bir başdanışmanı) var ise onun ne derdi ve sıkıntısı olacak imiş?" (T 56-57)

Aşağıdaki cümlede *kül tigin yok ärsär* ya da *kül tigin yok ärti ärsär* bağımlı şart yan cümlesi nasılsa unutulmuştur:

ögüm katun ulayu öglärim äkälärim käliŋünüm kunçuylarım bunça yämä tirigi küŋ bol-taçı ärti, ölügi yurtda yolta yatu kal-taçı är-tigiz "(Prens Kül olmasaydı), başta annem Hatun olmak üzere, (tüm üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim ve prenseslerim, (sizin) hayatta olanlarınız cariye olacak idi, ölmüş olanlarınız (da) yazıda yabanda yata kalacak idiniz" (KT K 9)

SÖZDİZİMİ

Söz Öbekleri

450. Söz öbeği öznesiz ve yüklemsiz bir sözcük kümesidir. Söz öbeklerinin üç türü vardır: Sıralama öbekleri, niteleme öbekleri ve sontakı öbekleri.

Sıralama Öbekleri

451. Sıralama öbeklerinin de üç türü vardır: katmalı öbekler, yaklaşıklık öbekleri, açıklamalı öbekler.

Katmalı Öbekler

452. Katmalı öbeklerin de iki türü vardır: bağlaçsız öbekler, bağlaçlı öbekler.

Bağlaçsız Katmalı Öbekler

453. Bağlaçsız katmalı öbeklerin de iki türü vardır: ad öbekleri, eylem öbekleri.

Ad Öbekleri (İkilemeler)

454. Bağlaçsız ad öbekleri iki ya da daha çok ad ve sıfattan oluşur:
altun kümüş "altın ve gümüş" (KT K 11, BK K12)
arkış tirkiş "kervanlar" (KT G 8)
at kü "ad ve ün, ad ve san" (KT D 25)
bag bodun "boylar ve kabileler federasyonu" (Uyuk-Tarlak 2)
bäglär bodun "beyler ve halk" (KT G 10, BK K 8)
äb bark "ev bark" (BK D 32)
kız koduz "kızlar ve kadınlar" (T 48)
küŋ kul "cariye ve erkek köle" (KT D 20)
kurt koŋuz "börtü böcek" (Toyok 28-29)
yabız yablak "sefil ve perişan" (KT D 26)
yok çıgañ "yok yoksul" (KT G 10), vb.
İki ya da daha çok addan oluşan ad öbeklerinde iyelik ve durum ekleri

genellikle öbeği oluşturan adların her birine eklenir:

bilgä-si çabış-i bän ök ärtim "Onun danışmanı ve kumandanı bizzat ben idim" (T 7)

äb-ig bark-ıg yulgalı bardı "(Ordularının yarısı) evi barkı yağmalamak için gitti" (BK D 32)

ot-ça bor-ça kälti "(Türgiş Hakanının ordusu) ateş ve fırtına gibi geldi" (KT D 37), vb.

bunça bark-ıg bädiz-ig uz-ug "Bunca binaları, süsleri ve dekorları ..." (BK GB)

Aşağıdaki örneklerde ise yalnız ikinci sözcük çekimlenmiştir:

arkuy kargu-g olgurtdum ok "İstihkamları ve gözetleme kulelerini yerleştirdim" (T 53)

yoguŋ koragıŋ-nı "(Senin) cenaze törenini" (O sağ 4)

Eylem Öbekleri (İkilemeler)

455. Kalıplaşmış eylem öbekleri ya da eylem ikilemeleri ya eş ya da yakın anlamlı iki eylemden oluşur:

adrıl- az- "ayrılmak ve doğru yoldan sapmak" (O sağ 3)
adrıl- yaŋıl- "ayrılmak ve ihanet etmek" (O sağ 3)
adrıl- säçlin- "ayrılmak ve seçilmek (ölmek)" (Kızıl Çıra I 2)
alkın- arıl- "tükenmek ve harabolmak" (KT G 9)
biti- bädzät- "yazmak ve süslemek" (BK GB)
ämgät- tolgat- "acı çektirmek ve ıstırap vermek" (BK K 13)
içik- yükün- "bağımlı olmak ve baş eğmek" (T 28)
it- yarat- "düzenlemek ve yaratmak" (BK K 9)
küŋäd- kulad- "cariye olmak ve köle olmak" (KT D 13)
ögir- säbin- "mutlu olmak ve sevinmek" (BK K 13)
öl- alkın- "ölmek ve tükenmek" (T 3)
öl- yit- "ölmek ve kaybolup gitmek" (KT D 27)
tir- kubrat- "dermek ve toplamak" (KT D 12)
tor- öl- "bitap düşmek ve ölmek" (KT G 9)
yaŋıl- yazın- "yanılmak ve yoldan çıkmak" (BK D 16), vb.

Bağlaçlı Katmalı Öbekler

456. Bağlaçlı katmalı öbeklerin de üç türü vardır: 1. *ulayu* ile kurulan tek bağlaçlı öbekler, 2. *başlayu ulayu* ile kurulan öbekler; 3. bağlacı iki ya da üç kez yinelenen öbekler.

1. *ulayu* (< **ula-* "birleştirmek") bağlacı ile kurulan tek bağlaçlı öbekler:

ögüm katun ulayu öglärim äkälärim käliŋünüm kunçuylarım "Annem Hatun ve (üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim" (KT K 9)

tunyukuk buyla baga tarkan ulayu buyruk... "Tunyukuk Buyla Baga Tarkan ve kumandanlar..." (BK G 14)

2. *başlayu* (< *başla-* "başta olmak") ve *ulayu* ile kurulan öbekler:

kisrä tarduş bäglär, kül çor başlayu, ulayu şadapıt bäglär "Batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler... " (BK G 13)

öŋrä töliş bäglär, apa tark[an] başlayu, ulayu şadapıt bäglär... "Doğudaki Töliş beyleri, Apa Tarkan başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler..." (BK G 13-14

... iç buyruk, säbig kül irkin başlayu, ulayu buyruk "...Hassa kumandanları, Sebig Kül İrkin başta olmak üzere, (tüm) kumandanlar..." (BK G 14)

3. Bağlacın iki ya da üç kez yinelenmesi ile kurulan öbekler:

bägläri yämä boduni yämä "Beyleri de halkı da" (KT D 3)

bod yämä bodun yämä kişi yämä "ne boy ne halk ne (de) insan" (*harf.* boy da halk da insan da) (T 60)

Bk. **Bağlaçlar**.

Yaklaşıklık Öbekleri

457. Yaklaşıklık öbekleri ard arda gelen ve bir adı ya da bir sayıyı niteleyen iki sayıdan oluşur, örn. *eki üç* "iki üç, iki ya da üç":

eki üç biŋ "iki üç bin" (T 14)

eki üç kişiligü "iki üç kişi ile birlikte" (BK D 41)

Açıklamalı Öbekler

458. Açıklamalı öbeklerde her iki üye hem baş hem de niteleyicidir.

bini, oguzug, ölürtäçi-k "Beni, Oğuz'u, mutlak öldürecek" (T 10-11)

yol(l)ug tigin, män ,bitidim "Prens Yollug, ben, yazdım"

bilgä tuñukuk(k)a, baŋa, aydı "Bilge Tunyukuk'a, bana, (şöyle) emir verdi" (T 31)

bänança ter män, bän, bilgä tuñukuk "Ben şöyle diyorum, ben, Bilge Tunyukuk:" (T 37)

tadıkıŋ, çorıŋ, boz [atıg] binip tägdi "(Prens Kül) Tadık'ın, Çor'un, boz atına binip hücum etti" (KT D 32)

eki üç biŋ sümüz, kältäçimiz bar mu nä "... iki üç bin askerimiz, gelecek olanımız, var mı ne?" (T 14)

ol yerkä bän, bilgä tuñukuk, tägürdök üçün "(Bütün) bu yerlere ben, Bilge Tunyukuk, ulaştırdığım için" (T 47)

udu bän, özüm, kazganmasar "... ve ben, kendim, başarılı olmasaydım" (T 55)

inim kül tigin, özi, ança kärgäk boltı "Erkek kardeşim Prens Kül, kendisi, öylece vefat etti" (KT D 30)

Zamirle oluşan bir açıklama öbeği başka bir açıklama öbeğinin üyesi olabilir:

bilgä tuñukuk, bän özüm, tabgaç iliŋä kılıntım "Bilge Tunyukuk, ben kendim, Çin egemenliği döneminde doğdum" (T 1)

türk bodunug ötükän yerkä, bän özüm, bilgä tuñukuk, <kälürtüm> "Türk halkını Ötüken ülkesine ben kendim, Bilge Tunyukuk, <getirdim>" (T 17)

bän özüm, bilgä tuñukuk, kazganmasar "ben kendim, Bilge Tunyukuk, başarılı olmasaydım..." (T 59)

Niteleme Öbekleri

459. Niteleme öbekleri bir ad ile bir ya da daha çok niteleyiciden oluşur. Niteleme öbeklerinin iki türü vardır: Ad öbekleri, sıfat öbekleri.

Ad Öbekleri

460. Ad öbeklerinin asıl üyesi bir ad ya da ad görevinde bir sözcüktür. Ad öbeklerinin iki türü vardır: Betimleme ve belirtme öbekleri, iyelik öbekleri.

Betimleme ve Belirtme Öbekleri

461. Bir betimleme ve belirtme öbeğinin niteleyicisi nitelik bildiren bir sıfat, bir sayı, bir zarf, bir eylem sıfatı, bir sontakı öbeği, bir özel ad, vb. olabileceği gibi baş üye de bir niteleme öbeği olabilir

1. Niteleyici bir sıfat:
adınç(ç)ıg bark "şaşılası bir anıt-mezar" (KT G 12, BK K 14)
azıglıg toŋuz "azı dişli domuz" (Uybat VI 3), vb.
bäŋgü taş "yazıt (*harf.* "ebedi taş")" (BK K 15)
kızıl kan "kızıl kan" (T 52)
kara tär "kara ter" (T 52)
süçig sab "tatlı sözler" (KT G 5)
urı ogul "erkek evlat" (KT D 7)
kız ogul "kız evlat" (KT D 7)
sarıg altun "sarı altın" (T 48)
ürüŋ kümüş "beyaz gümüş" (T 48)
yimşak agı "yumuşak ipekli kumaş" (KT G 5)
ägri täbi "hörgüçlü deve" (*harf.* "eğri deve") (T 48)
tämir kapıg "Demir Kapı" (KT D 2, vb.)
yaşıl ügüz "Yeşil ırmak" (KT D 17),vb. vb.

2. Niteleyici bir zamir:
bu taş+ka "bu taşa" (KT GD)
bu tām+ka "bu duvarlara" (KT GD)
ol tägdök+dä "o hücumda" (KT D 36)
ol ok tün "hemen o gece" (T 42), vb.

3. Niteleyici bir sayı:
eki şad "iki Şad" (BK D 21)
ekinti kün "ikinci gün" (BK G 1)
tokuz oguz "Dokuz Oğuz", yani "dokuz boydan oluşan Oğuz halkı" (BK D 1)

bişinç ay "beşinci ay" (BK G 10)
eki bıŋ "iki bin" (T 18)
säkiz on "seksen", yani "sekiz kez on" (KÇ B 3)
altı yolı "altı kez" (BK D 28), vb.

4. Niteyici bir zarf:
içrä sab "gizli mesaj" (T 34), vb. Bk. **Yer Zarfları**.

5. Niteleyici bir eylem adı:
bardok yer+dä "gittiğ(in) yerlerde" (KT D 24, BK D 20)

6. Niteleyici bir eylem sıfatı ya da eylem sıfatı öbeği:
körür köz+üm "görür gözüm" (KT K 10)
bilir bilig+im "eren aklım" (KT K 10)
uyur kadın+ım "muktedir dünürüm" (Çaa-Höl V 2)
uyur kadaş+ım "muktedir akrabalarım" (Çaa-Höl V 3)
käligmä bäglär+in bodun+in "gelen beylerini (ve) halkını" (T 43)
bödkä körügmä / bäglär "bu dönemde (tahta) sadık beyler" (KT G 11)
täŋridä bolmiş / türük bilgä kagan "Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan" (KT G 1)
igidmiş kagan "doyurmuş hakan" (KT G 9)
öltäçi bodun "ölecek halk" (KT D 29), vb.

7. Niteleyici bir sontakı öbeği:
tänri täg... türük bilgä kagan "Kutsal (harf. "tanrı gibi") Türk Bilgä Hakan" (KT G 1)
umay täg / ögüm katun "Umay gibi annem Hatun" (KT D 31), vb.

8. Öbeğin baş üyesi bir niteleme öbeği:
ol / eki kişi "o iki kiş" (T 10)
bu / türük bodun "bu Türk halkı" (T 54)
bäglik / urı ogul "bey olmaya layık erkek evlat" (KT D 7)
eşilik / kız ogul "hanım olmaya layık kız evlat" (KT D 7)
kädimlig / torug at "giyimli doru at" (KT D 33), vb.

9. Niteleyici bir özel ad:
şantuŋ yazı "Şantung ovası" (BK D 15)

ärtiş ügüz "İrtiş ırmağı" (T 35, 37)
kögmän / yir sub "Kögmen ülkesi" (KT D 20)
bukarak uluş "Buhara şehri" (KT K 12)
kül tigin "Prens Kül" (KT K 1, vb.)
ozmiş tigin "Prens Ozmış" (MÇ K 9)
ku säŋün "General Ku" (BK G 9)
oŋ totok "Vali Ong" (KT D 32)
türük bodun "Türk halkı" (KT D 6)
kırkız bodun "Kırgız halkı" KT D 20)
oguz yagı "düşman Oğuz" (*harf.* Oğuz düşman) (KT K 8)
bükli kagan "Bükli (ovası) hakanı" (KT D 8, BK D 8)

Aşağıdaki örneklerde niteleyici de bir niteleme öbeğidir:
bukarak uluş / bodun "Buhara şehri halkı" (KT D 12)
bükli çöl(l)lüg / el "Bükli ovası halkı" (KT D 4, BK D 5), vb.

10. Niteleyici iyelik ekli bir ad ya da bir iyelik öbeği:
kaŋım kagan "babam Hakan" (KT D 11)
ögüm katun "annem Hatun" (KT K 9)
siŋlim kunçuy "kız kardeşim prenses" (KT D 20)
inim / kül tigin "erkek kardeşim Prens Kül" (KT K 10)
kül tigin atı+si / yol(l)ug tigin "Prens Kül'ün yeğeni Prens Yollug" (KT GD)
tabgaç kagan çıkani / çaŋ säŋün "Çin Hakanının yeğeni General Çang" (KT K 13)
sir irkin oglı / yigän çor "Sir İrkin oğlu Yigen Çor" (KÇ D 9)

11. Niteleyici yüklem adı *bar* "var" ile oluşmuş bir cümleciktir:
ı bar / baş "ormanlı doruk", (*harf.* "Orman(ı) var doruk") (T 26)

İyelik Öbekleri

462. İyelik öbekleri üç türlüdür: 1. Niteleyici ilgi durumu eksiz bir ad, baş üye de 3. kişi iyelik ekli bir addır; 2. niteleyici ilgi durumu ekli bir ad, baş üye de 3. kişi iyelik ekli ya da eksiz bir addır; 3. niteleyici ilgi durumu eki almış birinci ya da ikinci kişi zamiri, baş üye de birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış bir addır.

1. Niteleyici ilgi durumu eksiz bir ad:

kül tigin atı+si "Prens Kül'ün yeğeni" (KT GD)

türük bodun at+i kü+si "Türk halkının adı sanı" (KT D 25)

türgiş kagan+i "Türgiş hakanı" (T 30)

kırkız bodun+i "Kırgız halkı" (T 28)

oŋ totok yurç+i+n "Vali Totok'un kayın biraderini" (KT D 32)

sir irkin ogl+ı "Sir İrkin'in oğlu" (KÇ D 9)

ötükän ir+in "Ötüken'in kuzeyini" (MÇ D 7)

kögmän ir+in+tä "Kögmen (dağlarının) kuzeyinde" (MÇ D 11)

täŋri köbürg(ä)+si "gök davulu" (BK B 3-4)

yagın baş+ı "düşmanın başı" (MÇ D 6)

bıŋ baş+ı "binbaşı" (Tar. B 7)

yüz baş+ı "yüzbaşı" (Tar. K 2)

2. Niteleyici ilgi durumu ekli bir ad. Bu öbeğin de iki türü vardır: a) Baş üye 3. kişi iyelik ekli, b) baş üye 3. kişi iyelik eksiz.

a. Baş üye 3. kişi iyelik ekli:

bilgä kagan+ıŋ bodun+ı "Bilge Hakanın halkı" (O sağ 3)

kül tigin+iŋ altun+ı+n kümüş+i+n agış+ı+n barım+ı+n "Prens Kül'ün altınlarını, gümüşlerini, malını ve mülkünü" (KT GB)

türük bodun+ıŋ il+i+n törö+si+n "Türk halkının devletini ve törelerini" (KT D 1, BK D 3)

adıg+ıŋ karn+ı "ayının karnı" (IB 6)

toŋuz+uŋ azıg+ı "domuzun azı (dişler)i" (IB 6)

b. Baş üye 3. kişi iyelik eksiz:

bayırku+niŋ ak adgır "Bayırku'ların ak aygırı" (KT D 36)

yigän silig bäg+iŋ kädimlig torug at "Yigen Silig Bey'in giyimli doru atı" (KT D 33)

tabgaç kagan+ıŋ içräki bädizçi "Çin hakanının saray süslemecileri" (KT G 12)

siz+iŋ är at "sizin ergenlik adınız" (Açura 13)

Niteleyici bir açıklamalı öbek ise öbeğin her iki üyesi de çekimlenir:

tadık+ıŋ çor+ıŋ boz at "Tadık'ın, Çor'un, boz atı" (KT D 32), vb.

3. Niteleyici ilgi durumunda 1. kişi zamiri, baş üye de 1. kişi iyelik ekli ad:

bän+iŋ bodun+um "benim halkım" (T 21)
män+iŋ bodun+um "benim halkım" (BK D 29)
män+iŋ sab+ım+ın "benim sözlerimi" (KT G 11), vb.

Niteleyici aslında ikinci tür bir iyelik öbeği ise hiç değişmeden kalır:
biz+iŋ sü / at+ı "bizim ordumuzun atları" (KT D 39)
biz+iŋ sü... azuk+ı "bizim ordumuzun azığı" (KT D 39), vb.

Sayı Öbekleri

463. Çok özel bir sayı öbeği yapısı asıl Orhon yazıtlarında 11-19 arası sayılarla 21-39 arası sayılarda görülür. Bu sayılar bir sonraki onluğa giden adımlar olarak anlaşılır ve öyle adlandırılır, örneğin "11" için "yirmi(ye) bir", vb. gibi. Bazı Yenisey yazıtlarında 39'dan daha yüksek olan ara sayılar da aynı şekilde adlandırılır.

üç yegirmi "on üç" (KT D 18)
bir otuz "yirmi bir" (BK D 25)
üç otuz "yirmi üç" (T 19)
bir kırk "otuz bir" (KT K 2)
eki älig "kırk iki" (Tuva I ön 3), vb.

Bk. **Sayılar**.

Sıfat Öbekleri

464. Sıfat öbeğinin baş üyesi bir sıfat ya da sıfat görevinde bir sözcüktür.
1. Niteleyici bir zarf ya da zarf görevinde bir sözcük:
ärtiŋü ulug "çok büyük" (BK K 10)
antag külüg "onca ünlü" (KT D 4)
öltäçiçä sakınıgma "ölecekmişçesine düşünüp duran" (BK D 2), vb.

2. Niteleyici bir yer zarfı:
içrä aşsız **"karnı aç"**, (*harf.* "içerisi aşsız") (KT D 26)
taşra tonsuz **"sırtı çıplak"**, (*harf.* "dışarısı giyimsiz") (KT D 26), vb.

3. Baş üyesi *yeg* "daha iyi" ve niteleyicisi de bulunma-çıkma durumunda bir ad (sıfatların karşılaştırma derecesi):

ıgar elligdä [ı]gar kaganlıgda yeg "güçlü (?) bir devleti, güçlü bir hakanı olanlardan daha iyi" (BK D 24)

Zarf Öbekleri

465. Bir zarf öbeği niteleyici görevinde olan bir zarf ile onun nitelediği bir sıfattan oluşur. Niteleyici görevinde olan zarflar *ärtiŋü* "çok, aşırı derece", *añıg* "kötü, fena" ve *äŋ* "en" gibi derece zarflarıdır.

ärtiŋü ti "pek fazla, pek uzun süre" (BK G 15)
añıg ädgü "çok iyi" (IB 5, vb.)
añıg yablak "çok kötü" (IB 36, vb.)
äŋ ilk "ilk önce" (KT K 4)
äŋ ilki "ilk önce" (KT D 32, BK D 30), vb.

Sontakı Öbekleri

466. Sontakı öbeklerinde öbeği yöneten bir sontakıdır. Sontakının nesnesi ise bir ad, bir zamir ya da bir sayı öbeği olabilir.

Sontakı öbekleri çoğu kez zarf tümleci olarak görev yapar.

tabgaç tapa "Çin'e doğru" (KT D 28)
türük bodun üçün "Türk halkı için" (KT D 27)
inim kül tigin birlä "erkek kardeşim Prens Kül ile" (KT D 26)
şantuŋ yazıka tägi "Şantung ovasına kadar" (KT G 3)

Bk. **Sontakılar**.

Eylem Tümleçleri

467. Eylem tümleçlerinin üç türü vardır: eşitleme tümleçleri, belirli nesne tümleçleri, zarf tümleçleri.

Eşitleme Tümleçleri

468. Eşitleme tümleçleri özne görevinde olan bir ad, zamir, sayı ya da bir eşitleme öbeği ile bir yüklem bağlayıcısından oluşur. Yüklem bağlayıcısı, kişi

bakımından, özne ile uyuşur. Yüklem bağlayıcısız eşitleme tümleçleri de vardır.

1. Bağlayıcılı yüklem:

a. Bağlayıcı bir yardımcı eylem:

özüm / ... şad ärtim "Ben ... (Tarduş halkı üzerinde) Şad idim" (KT D 17)

biz / eki bıŋ ärtimiz "Biz iki bin idik" (T 16)

türük bodun / äç ärti "Türk halkı aç idi" (BK D 38)

ulugı / şad ärti "büyükleri Şad idi" (T 5)

bodun boguzi / tok ärti "Halkın boğazı tok idi" (T 8)

b. Bağlayıcı sona alınmış bir zamir:

biz / az biz "Biz azız" (O ön 7)

bilgä tuñukuk / añıg ol "Bilge Tunyukuk kötüdür" (T 34)

oguzi yämä / tarkınç ol "Oğuzları da huzursuzdur" (T 22)

türük bodun / tokurkak sän "Türk halkı (sen) tokgözlüsün" (KT G 8, BK K 6)

2. Bağlayıcısız yüklem:

ol amtı / añıg yok "Onlar şimdi fena değil" (KT G 3, BK K 2)

iltä buŋ / yok "(Türk hakanı Ötüken dağlarında oturursa) ülkede sıkıntı olmaz" (KT G 3)

kapgan kagan türük sir bodun yorıdokı / bu "Kapgan Hakan Türk Sir halkının yaptığı (büyük) ilerleme (işte) bu" (T 61)

Belirli Nesne Tümleçleri

469. Bk. **Yalın Durum**, **Belirli Nesne Durumu**.

Zarf Tümleçleri

470. Bir zarf tümleci bir zarf ya da zarf öbeği, durum ekli bir ad, zaman birimi anlamlı bir ad, bir asıl sayı, bir sıra sayısı, zaman süresi bildiren bir niteleme öbeği, bir eylem zarfı ya da eylem zarfı öbeği olabilir.

1. Bir zarf ya da zarf öbeği:

bu sabımin ädgüti eşid "Bu sözlerimi iyice işit!" (KT G 2)

kiçä yar(u)k batar ärkli süŋüşdüm "Akşam üzeri, güneş batarken, savaştım" (MÇ D 1)

kaŋım kaganka ärtiŋü ti mag kıltı "(Bunca sadık beyler) **babam hakanı** uzun uzun alkışladılar" (BK G 14-15)

[kaŋım kagan t]ürük bäglärin bodunin ärtiŋü ti mag itdi ögd[i] "**Babam** hakan Türk beylerini ve halkını uzun uzun alkışladı ve övdü" (BK G 15)

2. Durum ekli bir ad:
oguz täzip tabgaçka kirti "Oğuzlar kaçıp Çin'e girdiler" (BK D 38)
kara költä süŋüşdümüz "Kara gölde savaştık" (KT K 2)

Bk. **Verme-Bulunma, Bulunma-çıkma, Yönelme, Eşitlik, Araç ve Birliktelik durumları.**

3. Bir zaman birimini gösteren ad:
türük bodun üçün tün udımadım "Türk halkı için geceleri uyumadım" (BK D 22)
kün yämä tün yämä yälü bardımız "Gece gündüz dört nala gittik" (T 27)
tün akıtdımız "Gece akın ettik" (T 35)
bir tümän artukı yeti biŋ süg ilki kün ölürtüm "On yedi bin askeri birinci gün öldürdüm" (BK G 1), vb.

4. Bir asıl sayı ya da sayı öbeği:
kıtañka yeti süŋüşdi "Kıtaylılarla yedi (kez) savaştı" (T 49)
oguzka beş süŋüşdi "Oğuzlarla beş (kez) savaştı" (T 45)
tabgaçka yeti yegirmi süŋüşdi "Çinlilerle on yedi (kez) savaştı" (T 49)

5. Bir sıra sayısı:
ekinti ışbara yamtar boz atıg binip... "İkinci olarak Işbara Yamtar'ın boz atına binip..." (KT D 33)
üçünç yigän silig bägiŋ kädimlig torug at binip... "Üçüncü olarak Yigen Silig Bey'in doru atına binip..." (KT D 33)
törtünç äzginti kadızda süŋüşdüm "Dördüncü olarak Ezginti Kadız'da savaştım" (BK D 31), vb.

6. Bir zaman süresi gösteren niteleme öbeği:
yigirmi kün olorup... "Yirmi gün oturup..." (KT GD)
ay artukı tört kün olorup... "Bir ay artı dört gün oturup..." (BK GB), vb.

7. Bir sontakı öbeği: (bk. **Sontakılar**).

8. Bir eylem zarfı ya da öbeği:

ulug oglum agrıp yok bolça... "Büyük oğlum hastalanıp ölünce..." (BK G 9)

sıŋar süsi süŋüşgäli kälti "Yarı ordusu (da) savaşmak için (üzerimize) geldi" (BK D 32), vb.

Bk. **Eylem Zarfları**.

Cümle Yapısı

471. Bir cümlenin asıl üyeleri özne ve yüklemdir. Özne zamir ise ve yüklemden anlaşılıyorsa anılmayabilir. Yüklem ise bir cümlenin vazgeçilmez temel üyesidir.

Yüklem

472. Yüklem ya eylem ya da eylem asıllı olur. Ad asıllı yüklem bir ad ya da bir zamirden oluşur.

Eylem Asıllı Yüklem

473. Eylem asıllı yüklem çekimli bir eylem, bir eylem öbeği ya da eylem temelli bir söz öbeğidir.

özüm sakıntım "Kendim yas tuttum" (KT K 10)

türük bäglär türük ātin ı(t)tı "Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktılar" (KT D 7)

oguz yagı ordug basdı "Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar" (KT K 9)

ulug küli çor säkiz on yaşap yok bolt[ı] "Büyük Küli Çor seksen (yıl) yaşayıp öldü" (KÇ B 3)

eçim kagan uça bardı "Amcam hakan (bu dünyadan) uçup gitti" (BK D 20)

türük bodun āti yok bolu barmiş ärti "Türk halkının adı yok olup gidivermiş idi" (O ön 3)

kül tigin yok ärsär kop öltäçi ärtigiz "Prens Kül olmasaydı hepiniz ölecek idiniz" (KT K 10), vb.

Ad Asıllı Yüklem

474. Ad asıllı yüklemin temelinde yalın durumda bir ad, bir sıfat, bir zamir, bir eylem adı, bir eylem sıfatı ya da benzeri bir sözcük bulunur. Yüklem bağlayıcısı ise bir yardımcı eylem ya da sona alınmış bir zamirdir. Bu sonuncusu anılmayabilir.

1. Yüklem bağlayıcısı bir eylem:

ayıgmasi bän ärtim "Sözcüsü ben idim" (T 5)

türük bodun āç ärti "Türk halkı aç idi" (BK D 38)

özüm karı boltum "Ben yaşlandım" T 56)

bäglik urı ogluŋ kul boltı "Bey olmaya layık erkek evladın köle oldu" (KT D 24)

eşilik kız ogluŋ küŋ boltı "hanım olmaya layık kız evladın cariye oldu" (KT D 24)

kaŋım kagan süsi böri täg ärmiş "Babam hakanın askerleri kurt gibi imiş" (KT D 12)

kagani alp ärmiş "Hakanları yiğit imiş" (T 10)

2. Yüklem bağlayıcısı sona alınmış bir zamir:

biz az biz "Biz azız" (O ön 7)

yaş bän "(Ben) gencim" (Uyuk-Oorzak I 3)

tör apa içräki bän "(Ben) saraya mensup Tör Apa'yım" (Begre 1)

türük bodun tokurkak sän "Türk halkı, (sen) tokgözlüsün" (KT G 7)

bilgä tuñukuk añıg ol, üz ol "Bilge Tunyukuk fenadır, kötü niyetlidir" (T 34)

ädgü ol "(Bu fal) iyidir" (IB 18)

añıg ädgü ol "(Bu fal) çok iyidir" (IB 5)

yablak ol "(Bu fal) kötüdür" (IB 6)

añıg yablak ol "(Bu fal) çok kötüdür" (IB 36), vb.

3. Bağlayıcısız yüklem:

küräg sabi antag "Kaçağın sözleri şöyle (idi)" (T 9)

üç küräg ki[şi] kälti, sabi bir "Üç kaçak kişi geldi, sözleri aynı (idi)" (T 33)

tılıg kälürti, sabi antag "(Bir) tutsak haberci getirdiler, sözleri şöyle:" (T 36)

yaylagım ötükän kuzi "Yaylam Ötüken dağlarının kuzeyi(dir)" (Tar. B 5)

ötükän eli sizdä "Ötüken ülkesi sizde" (Tar. G 5)
kamuş ara başım "Kamışlar arasında başım" (IB 10), vb.

Yüklem Adları *bar* ve *yok*

475. Yüklem adları *bar* "var" ve *yok* "yok" genellikle bağlayıcız olarak kullanılır:

äçü apa atı bar "Atalarımın dedelerimin (iyi) adları var" (Tar. G 4-5)
bu ırk başınta az ämgäki bar "Bu falın başında biraz acısı var" (IB 57)
asıgı bar "Faydası var" (IB 32)
üküş atlıg ögrünçüŋ yok "(Sende) çok atları olan bir adamın sevinci yok" (IB 36)
kobı atlıg korkınçıŋ yok "(sende) atları olmayan birinin korkusu yok" (IB 36), vb.

Aşağıdaki örnekte *bar* yüklem adı *ol* bağlayıcısını almıştır:
bagışı nä täg bar ol "İpleri nasıl? Vardır" (IB 18)

Özne

476. Bir cümleciğin öznesi bir ad, bir zamir, bir eylem adı, bir eylem sıfatı, bir söz öbeği ya da bir yüklemli yapı (cümle) olabilir.

1. Özne bir ad:
katun / yok bolmiş ärti "Hatun yok olmuş (ölmüş) idi" (T 31)
eçim / kagan olortı "(Töreye göre) amcam hakan olarak tahta oturdu" (KT D 16)
ozmiş tigin / kan bolmiş "Prens Ozmış han olmuş" MÇ K 9)
tür[ük kı]bçak / älig yıl olormiş "Türk Kıpçaklar elli yıl hüküm sürmüş" (MÇ K 4), vb.

2. Özne bir zamir:
bän / äbgärü tüşäyin "Ben karargaha ineyim" (T 30)
bän / ança ter män "Ben şöyle diyorum" (T 37)
bän / saŋa nä ayayin "Ben sana (daha) ne diyeyim?" (T 32)
bän / yırdınta yan tägäyin "Ben (de) kuzey tarafından saldırayım" (T 11)
ol / bizni... ölürtäçi-k ök "O bizi... mutlak öldürecektir" T 21)
biz / eki bıŋ ärtimiz "Biz iki bin idik" (T 16)
biz / az biz "Biz azız" (O ön 7), vb.

Özne zamir sık sık ihmal edilir, çünkü o zaten sona alınmış zamirden ya da eylem asıllı yüklemden anlaşılır:

kan bertim "(Ben sana) han verdim" (T 2)

kanıŋin kodup içikdiŋ "(Sen) hanını bırakıp (yine Çin'e) bağımlı oldun" (T 3)

karlukug ölürtümüz, altımız "(Biz) Karlukları öldürdük, zapt ettik" (KT K 2)

uça bardıgız "(Siz) vefat ettiniz", (*harf.* "uçup gittiniz") (KT GD), vb.

3. Özne bir eylem adı:

tün udısıkım kälmädi "Geceleri uyuyasım gelmedi" (T 12)

küntüz olorsıkım kälmädi "gündüzleri (de) oturasım (dinlenesim) gelmedi" (T 12)

tün yämä udısıkım kälmäz ärti < kün yämä > olorsıkım kälmäz ärti "... geceleri uyayasım gelmiyordu, gündüzleri oturasım (dinlenesim) gelmiyordu" (T 22), vb.

yañdok yolta yämä ölti-k ök "Bozguna uğrayıp dağılanlar (da) yollarda ölüp gittiler" (T 16)

4. Özne eylem sıfatı:

içikigmä içikdi "Bağımlı olmak isteyenler bağımlı oldular" (BK D 37)

ilgärü barıgma bardıg "Doğuya gitmek isteyenleriniz (doğuya) gittiniz" (KT D 23-24)

kurıgaru barıgma bardıg "batıya gitmek isteyenleriniz (batıya) gittiniz" (KT D 24)

üküş öltäçi anta tirilti "(Aksi halde) ölecek olan çok kişi orada hayatta kaldı" (BK D 31)

anta kalmişi yir sayu kop toru ölü yorıyur ärtig "Orada kalmış olanlarınız her yöne doğru (gitgide) zayıflayarak ve ölerek yürüyor idiniz" (KT G 9), vb.

5. Özne ad öbeği:

bodun boguzi tok ärti "Halkın boğazı tok idi" (T 8)

türük kara kamag bodun / ança timiş "Türk avam tabakası şöyle demiş" (KT D 8-9), vb.

6. Özne yüklemli bir yapı (cümle):

türük bodun tämir kapıgka tinsi oglı aytıgma tagka tägmiş / idi yok ärmiş "Türk halkının Demir Kapı'ya ve Tensi oğlu (Tanrı oğlu) denilen dağlara vardığı hiç olmamış" (T 46-47), vb.

Bk. **{-miş}li Eylem Adı.**

Özne-Yüklem Uyuşması

Kişi Bakımından Uyuşma

477. Özne ile yüklem arasında kişi bakımından uyuşma zorunludur:
bän ança ter män "Ben şöyle diyorum" (T 37)
biz az biz "Biz azız" (O ön 7)
ol at anta ölti "O at orada öldü" (KT D 33), vb.
özi ança kärgäk bolmiş "Kendileri öylece vefat etmiş" (KT D 3-4), vb.

Sayıca Uyuşma

478. Özne tekil ve çoğul birinci ve ikinci kişi ve tekil üçüncü kişi ise özne ile yüklem arasında sayıca uygunluk vardır. Özne çoğul üçüncü kişi ise, özne ile yüklem arasında biçim bakımından böyle bir uygunluk yoktur.

bäglär kopın yanalım tedi "Beyler hep birden "Dönelim!" dedi(ler)" (T 36)

türük bäglär türük ātin ı(t)tı "Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı(lar)" (KT D 7)

tabgaçgı bäglär tabgaç ātin tutupan tabgaç kaganka körmiş "Çin'deki beyler Çin unvanlarını alıp Çin hakanına bağımlı olmuş(lar)" (KT D 7)

anta kisrä oglıti kagan bolmiş äriņç "Ondan sonra oğulları hakan olmuş şüphesiz ki" (KT D 5)

üzä türük täŋrisi türük ıduk yiri subi ança etmiş "Yukarıdaki Türk tanrısı, (aşağıdaki) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmış(lar)" (KT D 10), vb.

Cümlede Sözcük Düzeni

479. Cümlede normal sözcük düzeni şöyledir: özne + yüklem.
katun / yok bolmiş ärti "Hatun yok olmuş idi" (T 31)
özi / yaŋıltı "Kendisi ihanet etti" (KT D 20)

kagani / ölti "Hakanı öldü" KT D 20)
boduni / küŋ kul boltı "Halkı cariye ve köle oldu" (KT D 20), vb.

Tümleç (nesne, vb.), normal olarak yüklemden önce ve özneden sonra gelir:
oguz yagı / ordug / basdı "Düşman Oğuz karargâhı bastı" (T 31)

Bazı durumlarda, özellikle öznenin vurgulanması istendiğinde, cümle devrik olabilir, yani özne tümleçten sonraya alınabilir:
kagan at bunta biz birtimiz "Hakan unvanını (ona) burada biz verdik" (KT D 20)

Devrik Cümleler

480. Aşağıdaki cümlede özne yüklemden sonraya alınmıştır:
kamuş ara / başım "Başım kamış(lar) arasında" (IB 10)

Şu örneklerde de cümlenin tümleci (sontakı öbeği) yüklemden sonraya alınmıştır:
ilimdä tört tägzindim / ärdämim üçün "Ülkemi dört (kez) dolandım (erlik) erdemim için" (Altınköl II 6)
elimdä beş kata tägzintim / är ärdämim üçün "Ülkemi beş kez dolandım, erlik erdemim için" (Elegest III 2)

Olumsuzluk

481. Olumsuz cümlelerde yüklem bir olumsuzluk öğesi taşır. Bu ya bir olumsuz eylem biçimi ya da olumsuzluk içeren bir sözcüktür.
1. Yüklem olumsuz eylem biçimi:
mäniŋ sabımın sımadı "Benim ricamı (sözümü) kırmadı" (KT K 11), vb.

2. Yüklem *yok* "yok, değil" sözcüğü ile izlenen bir ad (sıfat):
ol amtı añıg yok "Onlar şimdi (hiç de) kötü değil" (KT G 3)

3. Yüklem olumsuzluk sözcüğü *yok* "yok, mevcut değil, olmaz":
türük kagan ötükän yir olorsar, iltä buŋ yok "Türk hakanı Ötüken dağlarında oturursa, ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz" (KT G 3)

ötükän yir olorup arkış tirkiş ısar, näŋ buŋug yok "(Ey Türk Halkı), Ötüken ülkesinde oturup (oradan) kervanlar gönderirsen, hiçbir derdin olmaz" (KT G 8)

biziŋ sü ati toruk, azukı yōk ärti "Bizim ordunun atları zayıf (idi), azığı (da) yok idi" (KT D 39)

är ärdämim ägsüki yok "Erlik erdemimin eksiği yok" (Uyuk-Oorzak I 1)

üküş atlıg ögrünçüŋ yok "(Sende) çok atları olan birinin neşesi yok" (IB 36)

kobı atlıg korkınçıŋ yok "(Sende) atları olmayan birinin korkusu (da) yok" (IB 36)

uçruglug kutuŋ yok "(Uçuşan) bayraklarla kutlanacak iyi talihin (de) yok" (IB 36)

Cümlelerin Birleşimi

482. Orhon Türkçesinde cümleler ya sıralama ya da bağımlı kılma yolu ile birleştirilir.

Sıralama

483. Sıralama yolu ile oluşturulan birleşik cümleler de iki türlüdür: 1. Bağlaçsız birleşik cümleler, 2. bağlaçlı birleşik cümleler.

Bağlaçsız Birleşik Cümleler

484. Orhon Türkçesinde en yaygın olarak kullanılan birleşik cümle türü budur:

çıgañ bodunug bay kıltım, az bodunug üküş kıltım "Yoksul halkı zengin ettim, az halkı çoğalttım" (KT G 9)

bilgä kagan ärmiş, alp kagan ärmiş "(Onlar) akıllı hakanlar imiş, yiğit hakanlar imiş" (KT D 3)

anta kisrä inisi kagan bolmiş ärinç, oglıti kagan bolmiş ärinç "Ondan sonra erkek kardeşleri hakan olmuşlar şüphesiz, oğulları hakan olmuşlar şüphesiz" (KT D 4-5)

özi yaŋıltı, kagani ölti, boduni küŋ kul boltı "Kendisi (bize) ihanet etti, hakanı öldü, halkı (da) cariye (ve) köle oldu" (KT D 20)

yuyka kalın bolsar topulguluk alp ärmiş, yinçgä yogan bolsar üzgülük alp ärmiş "Yufka kalın olursa delmek zor imiş, ince yoğun olursa kırmak zor imiş" (T 13), vb.

485. Öznesi zamir olan bu tür birleşiklerde ikinci cümlenin öznesi kaldırılır:

biz az ärtimiz, yabız ärtimiz "Biz az idik, kötü (durumda) idik" (BK D 32), vb.

486. Bu tür birleşik cümlelerde yüklem bağlayıcısı da birinci ya da ikinci cümlede kaldırılabilir:

1. Yüklem bağlayıcısı birinci cümlede kaldırılmış birleşik cümle:

tabgaç bodun sabi süçig, agısi yimşak ärmiş "Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş" (KT G 5)

biziŋ sü ati toruk, azukı yōk ärti "bizim ordunun atları zayıf, azığı (da) yok idi" (KT D 39), vb.

2. Yüklem bağlayıcısı ikinci cümlede kaldırılmış birleşik cümle:

yuyka ärkli topulgalı uçuz ärmiş, yinçgä ärklig üzgäli uçuz "Yufka olanı delmek kolay imiş, ince olanı kırmak kolay" (T 13), vb.

Bağlaçlı Birleşik Cümleler

487. Sıralamalı birleşik cümlelerde cümleler şu bağlaçlarla bağlanır: *udu* ve *yämä.*

1. Cümlecikleri *udu* ile bağlanan birleşik cümleler:

taŋ taŋlardı, udu yir yarudı, udu kün tugdı "Şafak söktü ve dünya aydınlandı ve gün doğdu" (IB 26)

Tunyukuk yazıtında temel cümleye bağımlı cümleciklerin *udu* bağlacı ile bağlandığı örnekler de vardır:

ilteriş kagan kazganmasar, udu bän özüm kazganmasar, ... "İlteriş Hakan başarılı olmasaydı ve (ben) kendim başarılı olmasaydım..." (T 54-55)

kazgantokin üçün, udu özüm kazgantokum üçün, ..."(İlteriş Hakan) başarılı olduğu için ve (ben) kendim başarılı olduğum için..." (T 55)

2. Cümlecikleri *yämä* "ve, dahi, da/de" ile bağlanan birleşik cümleler:

on ok süsin sülätdim, biz yämä sülädimiz "On Ok ordusunu sefere çıkarttım, biz de sefere çıktık" (T 43-44), vb.

Yinelemeli olarak:

Şu örneklerde *yämä* bağlacı yüklemleri değil de özneleri izler:

... *il yämä il boltı, bodun yämä bodun boltı* "Devlet de devlet oldu, halk da halk oldu" (T 56)

Şu örnekte de *yämä* bağlacı ilk cümlenin nesnesini izlemektedir:

uzun yälmäg yämä ı(t)tım ok, arkuy kargug olgurttum ok "Uzak mesafelere keşif kolları da gönderdim, müstahkem mevkileri ve gözetleme kulelerini de yaptırdım" (T 52-53)

Yan Cümleli Birleşik Cümleler

488. Belirli yüklemli yapılar temel cümlenin önüne alınır ve *teyin* / *tiyin*, *tip* ve *üçün* gibi yan cümle bağlaçları ile temel cümleye eklenir:

Aktarma Söz ve *tip, teyin / tiyin*

489. Aktarma söz temel cümlenin önüne alınır ve *tip* "deyip" ve *teyin / tiyin* "diye, diyerek" bağlaçları ile temel cümleye bağlanır:

1. *biryä karluk bodun tapa sülä tip tudun yamtarıg ı(t)tım* "'Güneyde Karluk halkına doğru sefer et!' deyip Tudun Yamtar'ı gönderdim" (BK D 40)

täŋri bilgä kaganta adrılmalım azmalım teyin ança ötlädim "Kutsal Bilge Hakan'dan ayrılmayalım!" diye, öylece öğüt verdim" (O sağ 3), vb.

2. Aktarma söz temel cümlenin içine de yerleştirilebilir:

kara bodun kaganım kälti tip ög[irip säbinti] "Avam halk "Hakanım geldi!" diye sevindi" (BK D 41), vb.

3. Düşünme, işitme, vb. gibi eylemler bu eylemlerin sonucunu belirten yan cümleye *teyin / tiyin* ile bağlanır:

kögmän yolı bir ärmiş, tumiş teyin eşidip... "Kögmen dağlarına giden yol bir tane imiş, (o da) kapanmış diye işitip..." (T 23)

tägmäçi män teyin sakıntım "Saldırmayacağım diye düşündüm" (O sağ 2)

igidäyin tiyin sakıntım "Doyurayım diye düşündüm" (BK D 35), vb.

4. *teyin / tiyin* ve *tip* bağlaçları temel cümle eyleminin amacını belirtmek için de kullanılır:

sogdak bodun itäyin tiyin... tämir kapıgka tägi sülädimiz "Soğdak halkını örgütleyeyim diye Demir kapı'ya kadar sefer ettik" (BK D 39)

arkış ıdmaz teyin sülädim "Kervan göndermiyor diye sefer ettim" (BK D 25)

anı ayıtayin tip sülädim "(Kervanları gelmedi). Onu sorayım diye sefer ettim" (BK D 41), vb.

Yan Cümle Bağlacı olarak *üçün*

490. *üçün* sontakısı da bir ve birden çok yan cümleyi, yüklemi *bar* ya da {-DOk} ekli bir eylem sıfatı olan yan cümleleri temel cümleye bağlamak için kullanılır:

1. Yüklemi *bar* olan bir ya da daha çok yan cümleyi bağlar:

özüm kutum bar üçün, kagan olortum "... benim talihim olduğu için hakan olarak tahta oturdum" (KT G 9)

kutum bar üçün, ülügüm bar üçün, öltäçi bodunug tirgürü igi(t)tim "Talihim olduğu için, şansım olduğu için, ölecek halkı hayatta tutup doyurdum" (KT D 29)

tört oglum bar üçün, bäŋkümin t[ikdi] "Dört oğlum olduğundan mezar taşımı diktiler" (Çaa-Höl VIII 1)

on inisi tokuz oglı bar üçün, çabış tun tarkan bäŋüsi tikä bertim "On erkek kardeşi (ve) dokuz oğlu olduğu için Çabış Tun Tarkan'nın yazıtını dikiverdim" (Uybat I sol 1-2), vb.

2. Yüklemi {-DOk} ekli bir eylem sıfatı olan yan cümleyi bağlar:

täŋri yarlıkadok üçün, män kazgantok üçün, öltäçi bodunug tirgürü igi(t)tim "Tanrı (öyle) buyurduğu için, ben başarılı olduğum için, ölecek halkı diriltip doyurdum" (BK D 33)

üzä täŋri as[ra] yer yarlıkadok üç[ün]... bodunumın... konturtum "Yukarıda gök aşağıda (da) toprak (öyle) buyurduğu için... halkımı... yerleştirdim" (BK K 10-11)

täŋri yarlıkadok üçün, illigig ilsirätmiş, kaganlıgıg kagansıratmiş... "(Babam Hakan), Tanrı (öyle) buyurduğu için devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış..." (KT D 15, BK D 13), vb.

Ara Cümle

491. Bir birleşik cümlenin ya bağımlı yan cümlesi ya da temel cümlesi içine - birleşik cümlenin yapısını bozmadan - ek bilgi vermek için bir ya da iki ara cümle ya da bir söz öbeği sokulabilir:

[anta] kisrä - täŋri yarlıkazu - kutum bar üçün, ülügüm bar üçün, öltäçi bodunug tirgürü igi(t)tim "Ondan sonra - Tanrı bağışlasın - ilahi lutfum olduğu için, talihim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum" (KT D 28-29)

yorımasar bizni - kagani alp ärmiş, ayguçısı bilgä ärmiş - kaça(n) näŋ ärsär bizni ölürtäçi-k ök temiş "Sefer etmezsek bizi - hakanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş - nasıl olsa bizi öldürecektir demiş" (T 29-30)

Aşağıdaki örnekte temel cümlenin zarf öbeği *kaçan näŋ ärsär* "ne zaman olsa, er veya geç, er geç", dikkati bu zaman zarfı öbeğine çekmek için, ara cümleden sonra bir kez daha yinelenmiştir:

aŋaru sülämäsär, kaça(n) näŋ ärsär ol bizni - [kagani alp ärmiş], ayguçısi bilgä ärmiş - kaça(n) näŋ ärsär ölürtäçi-k ök "Ona doğru sefere çıkmazsak, ne zaman olsa o bizi - hakanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş - ne zaman olsa (bizi) mutlak öldürecektir" (T 20-21)

Ara Ünlem

492. Genel olarak cümle başına ya da sonuna yerleştirilen ünlemler ve ünlem olarak kullanılan sözcükler cümle içine de yerleştirilebilir:

y(e)rimä, yıta, subuma adrıldım "Topraklarımdan, heyhat, sularımdan ayrıldım!" (Begre, arka 1)

kuyda kunçuyumka, äsizim ä, oglumka bökmädim "Haremdeki prensesime, ne yazık, oğullarıma doymadım!" (Çaa-Höl II 2)

bir otuz yaşımda, äsizim ä, kit(t)im "Yirmi bir yaşımda, ne yazık, gittim!" (Çaa-Höl III 1-2)

b(e)ş y(e)girmi yaşda alınmışım kunçuyuma, buŋ a, adrıldım "On beş yaşta alınmış prensesimden, ne yazık, ayrıldım!" (Begre, ön 1)

METİN ÖRNEKLERİ

Kül Tigin Yazıtı (732)

Güney Yüzü

(G 1) Täŋri täg, täŋridä bolmiş Türük Bilgä Kagan bu ödkä olortum. Sabımın tükäti eşidgil, ulayu iniygünüm oglanım, birki uguşum bodunum, biryä şadapıt bäglär, yırya tarkat buyruk bäglär, otuz................
(G 2) Tokuz Oguz bägläri bodunı, bu sabımin ädgüti eşid, katıgdı tiŋla!

İlgärü kün tugsıkka, birgärü kün ortosıŋaru, kurıgaru kün batsıkıŋa, yırgaru tün ortosıŋaru, anta içräki bodun ko[p] m[aŋa] körür. Ança bodun (G 3) kop itdim. Ol amtı añıg yok. Türük kagan Ötükän yış olorsar iltä buŋ yok.

İlgärü Şantuŋ yazıka tägi sülädim, taloyka kiçig tägmädim; birgärü Tokuz Ärsinkä tägi sülädim, Töpötkä kiçig tägmädim; kurıgaru Yençü üg[üz] (G 4) käçä Tämir Kapıgka tägi sülädim; yırgaru Yir Bayırku yiriŋä tägi sülädim, bunça yirkä tägi yorıtdım: Ötükän yışda yig idi yok ärmiş! İl tutsık yir Ötükän yış ärmiş. Bu yirdä olorup Tabgaç bodun birlä (G 5) tüzültüm. Altun kümüş, işgiti kotay buŋsız ança birür.

Tabgaç bodun sabı süçig, agısi yimşak ärmiş. Süçig sabın, y(i)mşak agın arıp ırak bodunug ança yagutir ärmiş. Yagru kontokda kisrä añıg bilig anta öyür ärmiş: (G 6) Ädgü bilgä kişig, ädgü alp kişig yorıtmaz ärmiş. Bir kişi yaŋılsar, uguşı bodunı bişükiŋä tägi kıdmaz ärmiş. Süçig sabıŋa, y(i)mşak agısıŋa arturup üküş Türük bodun öltüg! Türk bodun, ölsikig! Biryä Çogay yış, Tögültün (G 7) yazı konayin tisär, Türük bodun, ölsikig!

Anta añıg kişi ança boşgurur ärmiş: "Irak ärsär yablak agı birür, yaguk ärsär ädgü agı birür" tip ança boşgurur ärmiş. Bilig bilmäz kişi ol sabıg alıp, yagru barıp, üküş kişi öltüg. (G 8) Ol yirgärü barsar, Türük bodun, öltäçi sän! Ötükän yir olorup arkış tirkiş ısar, näŋ buŋug yok. Ötükän yış olorsar, bäŋgü il tuta olortaçı sän.

Türk bodun, tokurkak sän. Āçsar tosık ömäz sän; bir todsar, āçsık ömäz sän. Antagıŋın (G 9) üçün, igidmiş kaganıŋın sabin almatin yir sayu bardıg; kop anta alkıntıg arıltıg. Anta kalmişi yir sayu kop toru ölü yorıyur ärtig. Täŋri yarlık(k)adokin üçün, [ö]züm kutum bar üçün, kagan olortum. Kagan olorup (G 10) yok çıgañ bodunug kop kubratdım. Çıgañ bodunug bay kıltım, az

bodunug üküş kıltım. Azu bu sabımda igid bar gu?

Türük bäglär, bodun, bunı eşidiŋ! Türük [bodun ti]rip il tutsıkıŋın bunta urtum; yaŋılıp ölsikiŋin yämä (G 11) bunta urtum. Näŋ näŋ sabım ärsär bäŋgü taşka urtum. Aŋar körü biliŋ! Türük matı bodun, bäglär, bödkä körügmä bäglär gü yaŋıltaçı siz?

Män b[äŋgü taş tikdim. Tabg]aç kaganta bädizçi kälürtüm, bädzät(t)im. Mäniŋ sabımın sımadı, (G 12) Tabgaç kaganıŋ içräki bädizçig ı(t)tı. Aŋar adınç(ç)ıg bark yarat(t)urtum; için taşin adınç(ç)ıg bädiz urturtum; taş tokıtdım; köŋültäki sabımın urturtum... On Ok oglıŋa Tatıŋa tägi bunı körü biliŋ!

Bäŋgü taş (G 13) tokıtdım. Y[ag]uk el ärsär, ança takı erig yertä ärsär, ança erig yertä bäŋgü taş tokıtdım, biti(t)dim. Anı körüp ança biliŋ! Ol [...tokıt]dım.

Bu bitig bitigmä atısi Yol(l)ug Tigin b[itidim].

Bilge Kagan Yazıtı (735)

Doğu Yüzünden

(D 2).... Üzä kök täŋri, as[ra yagız yer kılıntokda ekin ara kişi oglı kılınmış]. (D 3) Kişi oglınta üzä äçüm apam İştämi Kagan, Bumın Kagan olormış. OlorupanTürük [b]odunıŋ ilin törösin tuta birmiş, iti birmiş.

Tört buluŋ kop yagı ärmiş. Sü süläpän tört buluŋdakı bodunug kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş. İlgärü Kadırkan yışka tägi, kirü (D 4) Tämir Kapıgka tägi konturmiş. Ekin ara idi oksuz Kök Türük iti ança olorur ärmiş. Bilgä kagan ärmiş, alp kagan ärmiş. Buyrukı < yämä > bilgä ärmiş ärinç, alp ärmiş ärinç. Bägläri yämä boduni yämä tüz ärmiş. Anı üçün ilig ança tutmış ärinç. İlig tutup törög itmiş.

Özi ança kärgäk bolmış. (D 5) Yogçı sıgıtçı öŋrä kün tugsıkdakı Bükli çöl(l)üg il, Tabgaç, Töpöt, Apar, Purum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtañ, Tatabı... bunça bodun kälipän sıgtamış, yoglamış. Antag külüg kagan ärmiş!

Anta kisrä inisi kagan [bolmış är]inç, oglıtı kagan bolmış ärinç. Anta [kisrä inisi eçisin täg] (D 6) kılınmadok ärinç, oglı kaŋin täg kılınmadok ärinç. Biligsiz kagan olormış ärinç, yablak kagan olormış ärinç. Buyrukı yämä biligsiz ärmiş ärinç, yablak ärmiş ärinç. Bägläri boduni tüzsüz üçün, Tabgaç bodun täb[ligin] kürlügin üçün, armakçısin üçün, inili eçili kikşürtökin üçün, bägli bodunlıg (D 7) yoŋaşurtokin üçün, Türük bodun illädök ilin ıçgınu [ı]dmış, kaganladok kaganin yitürü ıdmış. Tabgaç bodunka bäglik urı oglin kul kıltı, eşilik kız oglin küŋ kıltı. Türük bäglär Türük ātin ı(t)tı; Tabg[açgı] bäglär Tabgaç ātin tutupan Tabgaç kaganka körmiş, älig yıl (D 8) işig küçüg birmiş. İlgärü kün tugsıkka, Bükli kaganka tägi süläyü birmiş, kur(ı)garu Tämir Kapıgka < tägi > süläyü birmiş. Tabgaç kaganka ilin törösin alı birmiş.

Türük kara kamag bodun ança timiş: "İllig bodun [ärtim; ilim amtı kanı? Kämkä ilig kazganur män?" tir ärmiş]. (D 9) "Kaganlıg bodun ärtim; kaganım kanı? Nä kaganka işig küçüg birür män?" tir ärmiş. Ança tip Tabgaç kaganka yagı bolmış. Yagı bolup itinü yaratınu umadok, yana içikmiş. Bunça işig küçüg birtök(k)ärü sakınmatı "Türük bodunug ölüräyin, urugsıratayin!" tir ärmiş.

Tunyukuk Yazıtı (725 ?)

I. Batı Yüzü

(1) Bilgä Tuñukuk, bän özüm, Tabgaç iliŋä kılıntım. Türk bodun Tabgaçka körür ärti.

(2) Türk bodun kanin bulmayin Tabgaçda adrıltı, kanlantı. Kanin kodup Tabgaçka yana içikdi. Täŋri ança temiş ärinç: "Kan bertim; (3) kanıŋin kodup içikdiŋ." İçikdök üçün Täŋri "Öl!" temiş ärinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk Sir bodun yerintä (4) bod kalmadı.

Ida taşda kalmişi kubranıp yeti yüz boltı. Eki ülügi atlıg ärti, bir ülügi yadag ärti. Yeti yüz kişig (5) uduzugma ulugı Şad ärti. "Aygıl!" tedi. Ayıgmasi bän ärtim, Bilgä Tuñukuk. "Kagan mu kışayin?" tedim, sakıntım: "Toruk būkalı sämiz būkalı ırakda (6) bilsär, sämiz būka toruk buka teyin bilmäz ärmiş" teyin, ança sakıntım. Anta kisrä Täŋri bilig bertök üçün özüm ök kagan kışdım.

Bilgä Tuñukuk Buyla Baga Tarkan (7) birlä İlteriş kagan boluyin biryä Tabgaçıg, öŋrä Kıtañıg, yırya Oguzug üküş ök ölürti.

Çogay kuzin, Kara Kumug olorur ärtimiz.

II. Güney Yüzü

(8) Keyik yiyü, tabışgan yeyü olorur ärtimiz. Bodun boguzi tok ärti. Yagımız tägrä oçok täg ärti, biz aş ⟨t⟩äg ärtimiz.

Ança olorur ärkli Oguzduntan küräg kälti. (9) Küräg sabi antag: "Tokuz Oguz bodun üzä kagan olortı" tir. Tabgaçgaru Kunı, Säŋünüg, ıdmiş, Kıtañgaru Toŋra Äşimig ıdmiş. Sab ança ıdmiş: "Azkıña Türk [bodun] (10) yorıyur ärmiş. Kagani alp ärmiş, ayguçısi bilgä ärmiş. Ol eki kişi bar ärsär, sini, Tabgaçıg, ölürtäçi!" tir män. Öŋrä Kıtañıg ölürtäçi!" tir män, "Bini, Oguzug (11) ölürtäçi-k!" tir män. "Tabgaç birdin-yän täg, Kıtañ öŋdün-yän täg, bän yırdınta yan tägäyin, Türk Sir bodun yerintä idi yorımazun! Usar, idi yok kışalım!" (12) tir män.

Ol sabıg eşidip tün udısıkım kälmädi, küntüz olorsıkım kälmädi. Anta ötrü

kaganıma ötüntüm: "Tabgaç, Oguz, Kıtañ, buçägü kabış(s)ar, (13) kaltaçı biz. Öz (i)çi taşın tutmiş täg biz. Yuyka ärkli topulgalı uçuz ärmiş, yinçgä ärklig üzgäli uçuz; yuyka kalın bolsar, topulguluk alp ärmiş; yinçgä (14) yogan bolsar, üzgülük alp ärmiş. Öŋrä Kıtañda, biryä Tabgaçda, kurya kurdınta, yırya Oguzda eki üç biŋ sümüz, kältäçimiz, bar mu nä?" Ança ötüntüm. (15) Kaganım, bän özüm, Bilgä Tuñukuk, ötüntök ötünçümin eşidü berti. "Köŋlüŋçä uduz!" tedi.

Kök Öŋüg yoguru Ötükän yışgaru uduztum. İngäk köläkin Toglada Oguz kälti. (16) [Süsi altı biŋ] ärmiş. Biz eki bıŋ ärtimiz. Süŋüşdümüz. Täŋri yarlı(k)kadı, yañdımız. Ügüzkä tüşdi, yañdok yolta yämä öltik-ök.

Anta ötrü Oguz kopın kälti.

(17) Tü[rk kaganıg], Türk bodunug Ötükän yerkä bän özüm, Bilgä Tuñukuk, < kälürtüm >. Ötükän yerig konmiş teyin eşidip biryäki bodun, kuryakı, yıryakı, öŋräki bodun kälti.

Ongin Yazıtı (732?)

(1) Äçümüz apamız Yamı Kagan tört buluŋug etmiş, yıgmiş, yaymiş, basmiş. Ol kan yōk boltokda k(i)srä [el] yitmiş, ıçgınmiş.........

(2) kaganladok kaganıg ıçgını idmiş. Türk bodun öŋrä kün tugsıkıŋa, k(i)srä kün batsıkıŋa tägi, b(i)ryä Tabgaçka, yıryä yiş[ka tägi.........

(3) Alp ärin balbal kışdı. Türk bodun atı yok bolu barmiş ärti. Türk bodun y(i)tmäz(ü)n teyin üzä Täŋri [ter ärmiş]......

(4) Kapgan El-teriş kagan eliŋä kılıntım. El-etmiş Yabgu oglı, (I)şbara Tamgan Çor Yabgu in(i)si Bilgä Işbara Tamgan Tarkan. Yamaglıg [.... el]-etmiş atam................

(5) b[asa] Tabgaçda yıryä At(i)g, Oguz ara yeti ärän yagı bolmiş. Kaŋım... Täŋrikän eyin anta yor(ı)miş, işig küç(i)n [bermiş ärti]....

(6) Täŋrikänkä işig bertiŋ teyin yarlı(k)kamiş. Şad atıg anta bermiş boltokda Tokuz Oguz, At(i)g, bädük ärmiş. Täŋrikän y[orımiş]....

(7) "Yabız bat biz. Azıg üküşüg körtüg ärti. Sül[äl]im!" ter ärmiş. "Amtı bäglärim ä!" ter ärmiş, "B(i)z az b(i)z teyin kork[malım]..."

(8) Kaŋım Şad ança ötünmiş: Täŋrikän al[kınmaz(u)n, bodu]n anta [kut] ärmäzkä t(u)ş[ulmaz(u)n (?)]........

(9)Kam[ıl] balık(k)a tägdim. Kunladım, altım. Süsi kälti. Kar(a)s(i)n y(ı)gdım. Bägi kaçdı...................... Buzkunça

(10) kälir ärtimiz. Ekin ara At(i)g yagı bolmiş. "Tägmäçi män!" teyin sakıntım. Täŋri Bilgä kaganka [t]akı işig küçüg bersigim bar ärmiş ärinç. Tägd[im].......... sançdım. Äbkä tägdöküm. Uruş kılıp

(11) tägip inimä ogluma ança ötlädim: "Kaŋ yor(ı)p El-teriş Kaganka adrılmadok; Täŋri Bilgä Kaganta adrılmalım, azmalım!" teyin ança ötlädim. Kerü barıgma bardı. Bilgä Kaganıŋ bodunı...... bardı, ülgän atka işig küçüg berti.

(12) Üzä täŋri; koñ yılka yetinç ay külüg alp kaganımda adrılu bardıŋız. Bilgä ataçım! Yoguŋ koragıŋnı ko[radı]m.................

Ek Yazıt

(1) [Ataçım]ka bitig t[aşı]g (2) [tokıt]dım, bäŋigü (3) [taşıg urturtu]m.

At[açı]m, (4) **[bil]gä at[açı]m! [Lü] (5) [yılka]** bit[idim]. (6) [külü]g är, ädgü...

Balbal üzerindeki yazıt: (I)şbara Tarkan **balbalı**

Küli Çor (İhe-Hüşötü) Yazıtı (722-723)

Batı Yüzü

(1)... alpin ärdamin üçün Ap[a Tarkan] Çıkan Tunyukuk ātıg bermiş.

(2) ....tdokda yügä(t)türmiş, Işbara Çıkan Küli Çor bolmiş.... Tunyukuk

(3) [Kap]gan Kagan elintä karıp ädgü bäŋi körti. Ulug Küli Çor sekiz on yaşap yok bol[tı].

(4) ... özlüki boz at ärti. Kädim ..... alpi ärdämi anta tükädi. Türk bodunka....

(5) Sag(ı)r Çulugan yagı(t)tokda [Küli] Çor [oplayu tägi]p, sançıp, ölürüp, oglin kisisin buln[adı].

(6) bulup Az elig tutdı. Kerü Az .... ärti. Küli Çor Türk bodun.....

(7) [k]aganıŋa eli[n törösin...........] Bilgäsin üçün, alpin ärdämin [üçü]n kaz[g]antı......

(8) Tür[k..................] Işbara bilgä Küli Çor kişi [....] äbmädöki yok

(9) ärti. Süŋüş bolsar, çärig itär ärti. Ab ablasar, ärmäli täg ärti.

(10) sançdı. Käçändä tümän sükä süŋüşdi. Küli Çor oplayu tägip süsin

(11) ı(t)tı. Beş Balıkda tört sü[ŋüş s]üŋüşdökdä Küli Çor oplayu tägip bulgayu

(12) [Tab]gaçka bunça süŋüşüp alpin ärdämin üçün kü bunça tutdı.

Doğu Yüzü

(13) Oglin k[is]isin uduztok[ı, ko]ntokı, itdöki, yer aldokı.

(14) [Işbara Bil]gä Küli Çor Tarduş bodunug it[i] ayu olortı.

(15) .... özlükin binip, o[playu tägi]p üç ärig sançdı. Tü[rgiş bodun e]tdökdä Küli Çor özlüki yägrän at binip

(16) .... anta kerü barıp, Yençü ügüzüg käçip, Tämir Kapıgka, Täzikkä

tägi sü[läp anç]a kazgantı. Tokuz Oguzka yeti süŋüş süŋüşdökdä
(17) ..... tükädi. Kıtañ, Tata[bı..... tapa sü]lädökdä, beş süŋüş süŋüşdökdä, Küli Çor ançak bilgäsi, çabışi ärti.
(18) [Kü]li Çor yeti yaşıŋa yägir ölürti, tokuz yaşıŋa azıglıg toŋuz ölürti. Karluk yagı(t)tokda , Täzdä süŋüşdökdä
(19) Küli Çor anta k(i)srä Karlukka yäm[ä] süŋüş[dök]dä İdil akin binip, oplayu tägip, sança ıdıp, topulu ünti. Yana agıtıp
(20) [s]ü sürti. Karlukug içg(i)ntökin (?) sançdı. Karluk tapa [......]galı barıp, azın ärig yana äbiŋä sü[ŋüş] kigürti. Karluk atlantı. Ança sön
(21) [K]arluk yägrän ärmälig arkasin sıyu urtı. Karluk anin turup .... El-täbär özi kälti. Sir İrkin oglı Yigän Çor kälti.
(22) [Kar]lukug s[anç]galı sü kälti. Süsin sançdı, elin altı. Oglin kisisin bulnad[ı] .... Işbara B(i)lgä Küli Çor
(23) [...s]ükä tusu bol[ayi]n tidi. Ülügi ança ärmiş ärinç: Yagıka yalıŋus oplayu tägip, opulu kirip, özi kısga kärgäk boltı.
(24) Kagan inisi El Çor Tigin kälip, ulayu tört tigin kälip, Işbara B(i)lgä Küli Çorug yoglat(t)ı, bädizin bädzät(t)i, olort(t)ı.
(25) .... kazgantı, artuk yılkıg igi(t)ti.

Güney Yüzü

(1) tigin kälti, T[ar]d[uş Işbara Bilgä Küli] Çoruŋ oglı Yigän Çor kälti.
(2) [an]in üçün bunça bodun kuburap yogladı. Bän Tärbän m[än].
(3) Bilmäz biligin, biltökümün, ödökümün bunça bitig bitidim.

Taryat (Terhin) Yazıtı (753)

Batı Yüzü

(1) Täŋridä bolmış, El-etmiş Bilgä kagan, El Bilgä katun kagan atıg katun atıg atanıp Ötükän kedin uçınta, Täz başınta, örgin [anta etitdim, çıt] anta yaratıtdım. Bars yılka, yılan yılka eki yıl (2) yayladım. Ulu yılıka Ötükän ortosınta, As Öŋüz Baş, Kan Iduk Baş kedinintä yayladım. Örgin bunta yaratı(t)dım, çıt bunta tokıtdım. Bıŋ yıllık, tümän künlik bitigimin bälgümin

bunta (3) yası taşka yaratı[t]dım, tulku taşka **tokıtdım. Üzä kök** täŋri yarlı(k)kadok üçün, asra`yagız yer igi(t)tök üçün **elimin törömin etint[im]**. Öŋrä kün tugsıkdakı bodun, k(i)srä ay tugsıkdakı **bodun, (4) tört buluŋdakı** bodun iş küç berür.

Yagım Bülük yok bol[tı. Ötükän eli, Tägräs eli] ekin **ara ılgam tanglagım:** Säkiz Säläŋä, Orkon, Togla, Säbän, Tälädü, Karaga, Burgu. **Ol yerimin** subumın konar köçär bän.

(5) Yaylagım: Ötükän kuzı, kedin uçı, Täz başı; öŋdüni Kañuy, **Künüy** ...... iç ılgam: Ötükän yeri, Oŋı Tarkan süy, yagı bodunkı, kagangı. **Birgärü** uçı Altun yiş, kedin uçı Kögmän, iligärü uçı Költ[i].

(6) Täŋridä bolmış, El-etmiş bilgä kanım içräki bodunı altmış.

İç buyruk başı: Inançu Baga Tarkan;

Ulug buyruk: Tokuz Bolmış Bilgä Tay Säŋün;

Oŋı: beş yüz başı Külüg Oŋı;

Öz ınançu: beş yüz başı Ulug Öz Inançu; (7)

Uruŋu: yüz başı Ulug Uruŋu;

Töliş bäglär oglı: bıŋ başı Töliş Külüg Ärän;

Tarduş bäglär oglı: bıŋ başı Tarduş Külüg Ärän;

Tarduş Işbaras: beş bıŋ är başı Işbara Säŋün Yaglakar .... (8)

Tokuz yüz är başı: Tuykun Ulug Tarkan Bukug Bıŋa;

(9) .... bodunı bıŋa; Kagas Ataçuk, bodunı bıŋa..........

Moyun Çor (Şine Usu) Yazıtı (759-760)

Kuzey Yüzü

(K 1) Täŋri[dä b]olmiş, El-etmiş Bilgä Kagan [bän] ....

(K 2) Ö[tükän eli], Tägräs eli ekintü o[lormış]. Subı Säläŋä ärmiş. Anta eli .... [är]miş barmiş ....

(K 3) ... Anta kalmişi bodun On Uygur, Tokuz Oguz üzä yüz yıl olorup .... Orkon ügüz ....

(K 4) Tür[ük Kı]bçak älig yıl olormiş. Türük iliŋä altı otuz yaşıma ıduk [k]u[t] ....

(K 5) yana ...... Tokuz Oguz bodunumın tirü kubratı altım. Kaŋım Kül [Bil]g[ä Kagan] ......

(K 6) Sü yorıdı. Özümin öŋrä bıŋa başı ıt(t)ı. Käyrädä öŋdün .....

(K 7) İçgärip yana yorıdım. Käyrä başınta Üç Birküdä kan süsi [birlä] katıltım. Anta ....

(K 8) irtim. Kara Kum aşmiş, Kügürdä, Kömür tagda, Yar ügüzdä üç tuglug Türük bodun .....

(K 9) Ozmiş Tigin kan bolmiş. Koñ yılka yorıdım. Ekinti süŋüş [äŋ il]ki ay altı yaŋıka tokıdım .....

(K 10) tutdum. Katunın anta altım. Türük bodun anta ıngaru yok boltı. Anta kisrä takagu yılka .... bodun ....

(K 11) Üç Karluk yablak sakınıp täzä bardı, kur(ı)ya, On Ok(k)a kirti. Lagzın yılka t[okıdım] .... Tay Bilgä Totokug

(K 12) yabgu atadı. Anta kisrä kaŋım kagan uçdı. Kara bodun kılınç ... K[üsg]ü yıl[ka] ....

Doğu Yüzü

(D 1) tutdum................. bir .... [Anta Bükägük](k)ä yetdim. Kiçä yar(u)k batar ärkli süŋüşdüm. Anta sançdım. Kün [kubran]mış, tün tirilmiş. [Bükäg]ükdä Säkiz Oguz, Tokuz Tatar kalmadok. Eki yaŋıka kün tuguru süŋüşdüm. Kulum küŋüm bodunug, täŋri [D 2) yir ayu birti, anta sançdım. Yazuklug atlıg[ıg].... [täŋ]ri tuta birti. Kara İgil bodunug yok kılmadım, äbin barkın yılkısın [y]ul(ı)madım. Kıyın aydım, turguru ko(t)tum. "Käntü bodunum," tidim, "udu käliŋ!" tidim. Kodup bardım. Kälmädi. Yiçä (D 3) irtim. Burguda yetdim. Törtünç ay tokuz yaŋıka süŋüşdüm, sançdım. Yılkısın barımın, kızın koduzın kälürtüm. Bişinç ay udu kälti. Säkiz Oguz, Tokuz Tatar kalmatı kälti. Säläŋä kidin, Yılun Kol birdin sıŋar Şıp başıŋa tägi çärig itdim.

(D 4) Kärgün Sakışın, Şıp başın yürä kälti.... uçı Säläŋäkä tägi çärig itdi. Bişinç ay tokuz otuzka süŋüşdüm. Anta sançdım. Säläŋäkä sıka sançdım, yazı kıltım. Üküşi Säläŋä kudı bardı. Bän Säläŋä käçä udu yorıdım. Süŋüşdä tutup on är ı(t)tım.

(D 5) Tay Bilgä Totok yablakın üçün, bir eki atlıg yablakın üçün, kara bodunum, öltüŋ yitdiŋ. "Yana içik; ölmäçi yitmäçi sän!" tidim. "Yiçä işig

küçüg birgil!" tidim. Eki ay kütdüm, kälmädi.

Säkizinç ay bir yaŋıka sü yorıyın tidim. Tug taşıkar ärkli (D 6) yälmä äri kälti. "Yagı [käli]r!" tidi. Yagın başı yorıyu kälti. Säkizinç ay eki yaŋıka Çıgıltır költä, Kasuy käzü süŋüşdüm. Anta sançdım. Anta udu yorıdım. Ol ay biş yegirmikä Käyrä başı, Üç Birküdä Tatar birlä katı tokıdım. Sıŋarı bodun (D 7) içikdi, sıŋarı bodun [....k]a kirti.

Anta yana tüşdüm. Ötükän irin kışladım. Yagıda boşuna boşnuldum. Eki ogluma yabgu, şad at birtim; Tarduş, Töliş bodunka birtim.

Ançıp bars yılka Çik tapa yorıdım. Ekinti ay tört yegirmikä Kämdä (D 8) tokıdım. Ol y[ıl....................T]äz başı anta, Kasar kurıdın örgin anta ititdim, çıt anta tokıtdım. Yay anta yayladım, yaka anta yakaladım. Bälgümin bitigimin anta yaratıtdım.

Ançıp ol yıl küzün ilgärü yorıdım. Tatarıg ayıtdım.

Tabışgan yıl (D 9) bişinç ayka.......................... yıl]ka Ötükän yış başı, anta, ... başı anta, Iduk baş kidintä, Yabaş Tokuş bältirintä, [anta] yayladım. Örgin anta yaratıtdım, çıt anta tokıtdım. Bıŋ yıllık, tümän künlük bitigimin bälgümin anta yası taşka (D 10) yaratıtdım.

Suci Yazıtı (840?)

1. Uygur yirintä Yaglakar Kan Ata k[ältim].
2. Kırkız oglı män. Buyla Kutlug Yargan
3. män. Kutlug Baga Tarkan Ögä buyrukı män.
4. Küm surugum kün tugsuk(k)a, batsık(k)a
5. tägdi. Bay bar ärtim. Agılım on, yılkım sansız ärti.
6. İnim yiti, urım üç, kızım üç ärti. Äblädim. Oglumin,
7. kızımin kalıŋsız birtim. Manma yüz är turug b[ir]tim.
8. Yegänimin atımin körtüm. Amtı öldüm...
9. Oglanım! Ärdä manımınçä bol! Kanka tap, katıglan!
10. Ulug oglum s[ük]ä bardı;
11. körmädim. Ar[..]m ogul.

Yenisey Yazıtları

Uyuk-Tarlak (Malov E 1)

1. Äsiz, elim ä, oglanım a, bodunum a! Äsizim ä! Altmış yaşımda <adnltım>.

2. Atım El Togan; Totok bän. Täŋri elimkä elçisi ärtim. Altı bag bodunka bägi ärtim.

Uyuk-Turan (Malov E 3)

1. Kuyda kunçuyum, özdä oglum, yıta, äsizim ä, bökmädim, adrıltım! Kinim kadaşım, yıta, adrıltım!

2. Altunlig keşig belimtä bantım. Täŋri elimkä bökmädim. Äsizim ä! Yıta!

3. Öçin Külüg Tirig bän. Täŋri elimtä yämlig bän.

4. Üç yetmiş yaşımka adrıltım. Ägük Katun yerimkä adrıltım...

5. Täŋri elimkä kazgakım: Oglum, öz oglum, altı biŋ yuntum...

6. Kanım Tölböri, kara bodun, külüg kadaşım, äsizim! İçiçim är, üküş är, oglan är küdägülärim, kız kälinlärim bökmädim. Äsizim ä! Yıta!

Barık III (Malov E 7)

1. Bayça Saŋun oglı Külüg Çor.

2. Buŋusuz ulga(t)tım. Buŋ bu ärmiş.

3. Täŋridäki künkä, yerdäki elimkä bökmädim.

4. Kuyda kunçuyumgaka özdä oglumka adrıldım.

I. Elegest (Malov E 10)

1. Kuyda kunçuyum a! Äsizim ä! Yıta! Özdä oglum, äsizim ä! Adrıltım. Yıta!

2. Yüz är kadaşım uyurın [ü]çün yüz ärin, älig öküzin tikd[i].

3. Kōk täŋridä kün ay āzdım. Yıta! Äsizim ä! Adrıltım.

4. Kanım elim ä, äsizim ä, yıt[a], bökmädim! Kanım elimiz, yıta, adrıltım!

5. Körtl[(ä) Kan Alp Uruŋu. Altunlug keş ägnin yü(t)tüm, beldä ban(t)ım. Tokuz säkiz on yaşım.

6. Uruŋu Külüg Tok Bögü Tärkän ä! Kaŋım bäg ärdäm üçün birlä bardı.

7. Kara bodunum! Katıglanıŋ! El tör(ö) sü ıdmaŋ! Yıta! Äsiz! Elim kanım!

8. Elim ugrınta sü bolup är (ö)l(ü)rmädöküm yok. Çäbligdä bir tägimdä säkiz är [öl]ürdüm.

9. Elim utuşıŋa azıp käl[ayın], adrılayın!.. Bars yılta är[ti. Yal]ıkāyın.

10. Buŋ baŋa b(u)nta ärmiş, öldüm. Yıta! Äsizim ä! Yalıkāyın.

11. Tört adak<lıg> yılkım, säkiz adaklıg barımım. Buŋum yok ärdim.

12. Kadaşıma kenimä adrıltım a! Kara bodunuma adrıltım. Yıta! M(ü)n!

Begre (Malov E 11)

1. Tör Apa İçräki bän. Beş yegirmi yaşda alınmışım kunçuyuma, buŋ a, adrıldım a!

2. Üç ogluma adrıldım. Yıta! Bökmädim! Katıglangıl!

3. Beş yegirmi yaşımda Tabgaç kanga bardım. Är ärdämim üçün alpun (?), altun, kümüşüg ägri täbä, eldä kişi kazgandım.

4. Yeti böri ölürdüm. Barsıg, kökmäkig ölürmädim.

5. Yerimä, yıta, subuma adrıldım a! Buŋ a! Äsizim ä! Yıta!

6. Bodunuma, kinimä, kadaşıma adrıldım! Bökmädim!

7. Elimä kanıma bökmädim! Yaşım yeti yetmiş. Azdım.

8. Yatda tüŋürümä adrıldım.

9. Antlıg adaşıma, antsızda ädgü eşimä adrıldım a!

10. Säkiz adaklıg barımıg üçün yılkı tükäti bardım a! Aŋa bökmädim ä! Yıta! Ürünümüg karamıg azdım a!

Çaa-Höl I (Malov E 13)

1. Kadaşım adrıldım, ıyu! Kuyda kunçuyum adrıltım. İkiz urım adrıldım, ıyu!

2. ...um. Ugdaş elimkä tapdım. B(i)lgä ögäm tapdım, kadaşım tapdım. Är ärdämim!

3. Är ärdämim: Elimkä tapdım. Täŋri elimkä, ädgü kadaşım[ka] adrıldım.
4. Kaŋım üçün Bilgä Çigşi Kanıŋa tapdım. Bodunum, äsizim!

Çaa-Höl IV (Malov E 16)

1. Alp Uruŋu Totok bän. Kuyda kunçuyum, eki oglanım, äsizim ä! Yalŋus kızım a!
2. Täŋri elimkä, başda bägimkä bökmädim. Äsizim ä! Tört yaşımda kaŋ...
3. Yış eçi eşim kadaşlarıma adrılu bardım a! Kazaŋ ärimä bökm[ädim].

Çaa-Höl V (Malov E 17)

1. Tüz Bay Küç Bars Külüg.
2. Uyur kadınım üçün öldüm. Yıta! İçim yurçımka [adrıltım].
3. Uyur bägimkä adrıltım. Uyur kadaşımka adrıltım.

Oznaçennoye (Malov E 25)

1. Kunçuyum, kadaşım adrıltım. Buŋ a ! Açıg a! Törünüm!
2. Kü Çäküŋ Totok. Äsizim ä! Adrıltım.
3. Elim kanım, äsizim ä! Adrıldım. Altun keş adrıldım.
4. Beş kırk är ölürtüm...
5. El Inançı...
6. Kanıŋız yoklayur, kadaşlarıŋız karganur. Äsniŋiz!
7. Yagım ança ärmiş. Adrıldımız.

Açura (Malov E 26)

1. İl ögäsi Inançu Bilgä İrig ölügin...
2. Oglı atı küç. Un oglan tugdı.
3. ... İliŋiz üçün kazganu öz kuy, yıta äsiz!
4. ... är, äsiz! Atıŋız Or bäg, äsiz!
5. Yiti yegirmi ärdämi yaşında ärdim. Ölti.
6. Yerdäki tamkalıg yılkı buŋs(ı)[z ärti].

7. ... bakırı buŋsız ärti, kara saçın täg.

8. Yag[ıka] tägmiş sü täŋi yiti biŋ oglan ärti.

9. ...[Y]üz är, yüzi bäglär bäŋzi bäglik kaş[ı] ...

10. [Alt]mış är adaşıŋız, ilig är ädgü eşiŋiz öz eliŋiz ...

11. Äsiz, bagır! Közüŋin unakıña körmäz irtiŋiz. [Ā]çıg!

12. Ökinmädiŋiz, y[ıta], körmädiŋiz, bütmäd[iŋiz].

13. Siziŋ är at Or, eliŋ Öz.

I. Altınköl (Malov E 28)

1. On ay iltdi, ögüm ä, kälürti! İlimkä ärdam üçün m[än] yirildim ä!

2. Elim öküncŋä kalın yagıka kaymatın tägipän adrıldım a! Yıta!

3. İniŋizkä içiŋizkä ingän yüki iläz tüşürtüŋüz.

4. Atsar alp ärtiŋiz, i! Tutsar küç ärtiŋiz ä! (İ)nilig bört, oça bars! Adrılm(a), yıtu!

5. Botomuz, Umay bägimiz! Biz uya alp är özin alıtı kılmadıŋ. Özlük at özin, üç ärig almadıŋ. Yıta! Ezänçüm ä, küzänçüm ä! Adrılma, säçlinm[ä], ögürdim!

6. Yerdäki bars tägim ä! Ärdämligim ä! Bökmädim.

7. Altun, Soŋa yış keyiki, art ogul, taş ogul, tadçına barsım adrılu bard[ı]. Yıta!

8. Tört (i)niligü ärtimiz. B(i)zni Ärklig adırtı. Yıta!

9. Är är<d>äm üçün, inim eçim uyurın üçün bäŋgümin tikä berti.

II. Altınköl (Malov E 29)

1. On ay iltdi ögüm, oglan tugdum. Ärin ulga(d)tım.

2. İlimdä tört tägzindim, ärdämim üçün. İnänçu Alp [S]aŋun [män].

3. Ärdäm b[ols]ar, bodunug, ärk bodunug <...> Atım Ärän Uluga. Ärdäm[l]ig batur m[än].

4. Ärdäml[ig] bolsar bodun isirkäyü ermädi. Erinçim, ikizim ä!

5. Kuyda kadaşıma, kunçuyuma adrılu bardım. Män oglumka, bodunumka bökmädim.

6. Säkiz kırk yaşıma
7. är ärdäm üçün Töpöt kanka yalabaç bardım, kälmädim.
8. Är ärdäm bolsar andag ärmiş. Sinimin altun kapır[çak(k)a kir]tim.

Kızıl-Çıraa II (Malov E 44)

1. Alp kolum, ärdäm yüräkim, äsiz ä, yıta!
2. K[adır] yagıda yagıçı bän. Täzig keyikdä alp bän. Täŋri elimkä tusum: Tokuz är ölürtüm. Adrıltım.
3. Elim kanım, äsiz ä! Bökmädim. Kün ay, äsiz, yıta!
4. Kadaşım kenimä, yıta, adrıltım. Äsizim ä! Yüz Kümül bodunum, yıta!
5. Är ärdämindä ägsüküm yok. Kırk yaşımda adrıldım.
6. Arslan Külüg Tirig oglı bän. Külüg Togan bän.

Kejeelig-Hovu (Malov E 45)

1. Oglan atım Çobuç Inal. ...ka atım Kümül Ögä.
2. Beş yāşımda kaŋsız kalıp tokuz yegirmi yāşımga ögsüz
3. bolup, katıglanıp, otuz yāşımg[a] Ögä boltum. Kırk yıl
4. el tut(t)um, bodun başladım. Taş yagıg yagıladım, el(l)ädim.
5. Bir yetmiş yāşımga kök täŋridä küngä āzdım. Äsizim ä!
6. Kürsi Yāmda elim, äsizim ä! Yerim subum äsizim ä! Kuyda kunçuyum tul kaltı. Äsizim ä!
7. Kinim kadaşım, äsizim ä! Oglanım kızım a! Ürüŋüm karam, äsiz! Yüz elig ärim ä! Äsizim ä!
8. Bıŋ bodrak yunt, äsizim ä!
9. Elim, äsiz, ärinç! Yüz Kümül bodunum, äsiz, ärinç! Āz Kümülüg üküş boltı.
10. Yabız! Ig! Kümülümin bädük kıltım. Äsizim ä! Bökm[ädim...].

Abakan (Malov E 48)

....

7. Töliş Bilgä Totok bäg. Altı yegirmi yaşda almış kunçuyuŋuz bökmädi.

Bägiçim!

8. Ärdämlig elintä bökmädi. Töliş Alp Totok işiŋä bökmädi. Y(i)g(i)t ärkän, äsiz, yıta, açıg a!

9. Yıta! .... y]agın [al]dıŋız, öltüŋüz. Önçüŋüz bar [üçün bäŋkü]ni tikä bertimiz. Kiş[i]dä yig t(i)kär biz.

10. Ärdämi bar üçün kanınta Kü Totok atka tägmiş bägim, äsiz! Är başı, yıta, açıg a!

11. Tokuz älig yaşda tokuz altmış är ölürmiş är başı Saŋun ölürti. Bilgäm, yıta!

12. İç yer äliki artzun: At(d)açı Alp Totok yōk! Yuş Kadıŋ äliki <artzun>..... öküz at yōk! Yıta!

13. Tuğday turña[s]ı artzun: kuşladaçı Bilgä Totok yok! Artzun alp kögşin, oloru kaltı.

14. Yeti urı ogluŋuzka bökmädök kaŋıçım. Alp kuşça buŋı tüşürmäk ärtiŋiz. Buŋka tura bäŋkü tikär män. Yıta!

15. Ärdä artuk ärdämi bar üçün bäŋkü tikä bertim. Yeti urı bar üçün tikä bertimiz.

II. Bay-Bulun (I. Tuva, Malov E 49)

1. Äsizim ä, yüz kadaşıma, altı bodunuma, äsizim ä, adrıltım a!
2. Är atım Ak Baş Atık. Inal Ögä bän. Eki yetmiş yaşımda...
3. Är ärdämim: eki elig tokışım. Yag(ı)da otuz ärig ölürdüm. Ǟsni!
4. Altı bag bodunum küçlügin (ü)çün arkış äldäm taşin b(u)nta t(i)kdi.

Irk Bitig (9. yüzyıl sonları)

1. Tensi män. Yarın kiçä altun örgin üzä olorupan mäŋiläyür män. Ança biliŋlär: Ädgü ol.

2. Āla atlıg yol täŋri män. Yarın kiçä äşür män. Utru eki yalıg kişi oglın sokuşmiş. Kişi korkmiş. "Korkma!" timiş, "Kut birgäy män!" timiş. Ança biliŋ: Ädgü ol.

3. Altun kanatlıg talım kara kuş män. Tanım tüsi takı tükämäzkän taloyda yatıpan tapladokumin tutar män, säbdökümin yiyür män. Antag küçlüg män. Ança biliŋlär: Ädgü ol.

4. Ürüŋ äsri togan kuş män. Çıntan ıgaç üzä olorupan mäŋiläyür män. Ança biliŋlär:

5. Bäg är yuntıŋaru barmiş: Ak bisi kulunlamiş. Altun tuyuglug adgırlık yaragay. Täbäsiŋärü barmiş: Ürüŋ ingäni botolamiş. Altun budlalıg bugralık yaragay. Äbiŋärü kälmiş: Üçünç kunçuyı urılanmiş. Bäglik yaragay tir. Mäŋilig bäg ärmiş. Añıg ädgü ol.

6. Adıglı toŋuzlı ārt üzä sokuşmiş ärmiş. Adıgıŋ karnı yarılmiş, toŋuzuŋ azıgı sınmiş tir. Ança biliŋ: Yablak ol.

....

15. Üzä tuman turdı, asra toz turdı. Kuş oglı uça āztı, kiyik oglı yügürü āztı. Yana täŋri kutınta üçünç yılta kop äsän tükäl körüşmiş. Kop ögirär säbinür tir. Ança bilinlär: Ädgü ol.

16. Toruk at sämrit(t)i. Yirin öpän yügürü barmiş. Utru yirdä ogrı sokuşup, tutupan minmiş. Yiliŋä kudursugıŋa tägi yagrıpan, kamşayu umatın turur tir. Ança biliŋ: Yablak ol.

17. Özlük at öŋ yirdä arıp oŋup turu kalmiş. Täŋri küçiŋä tag üzä yol sub körüpän, yiş üzä yaş ot körüpän, yorıyu barıpan, sub içipän, yaş yipän ölümdä ozmiş tir. Ança bilinlär: Ädgü ol.

18. Käräkü içi nätäg ol? Tügünüki nätäg ol? Közünüki nä täg? Körüklüg ol. Ägni nätäg? Ädgü ol. Bagışı nätäg? Bar ol tir. Ança biliŋlär: Añıg ädgü ol.

S Ö Z L Ü K

a / ä seslenme ünlemi (T 22, vb.)
ab av (KÇ B 9)
Aba etnik ad (Tar. K 3, 4)
abınçu cariye (IB 38)
abla- avlamak (KÇ B 9)
aç- açmak (T 28)
āç aç (BK D 38)
āç- acıkmak, aç olmak (BK K 6)
açıg a ne acı! (Ozn. I [1], vb.)
āçsık acıkacak olma (KT G 8, 8; BK K 6)
adak ayak (KT K 7, BK D 30)
adart- zarar vermek (Toy. 24, 29)
adaş arkadaş, yoldaş (Açura 10, vb.)
adgır aygır (KT D 36, vb.)
adıg ayı (IB 6)
adınçıg şaşılası, olağanüstü (KT G 12, BK K 14)
adrıl- ayrılmak (T 12, vb.)
adrın- ayrılmak (Uybat III 10, 11)
ag bacak arası (Hem.-Çır. 9)
ag- yükselmek, tırmanmak (BK D 37)
agı ipekli kumaş (KT G 5, vb.)
agıl ağıl (Suci 5)
agır ağır; önemli (BK D 2, G 15)
agış servet, mal mülk, değerli eşya (KT GB)
agıt- hezimete uğratmak, kaçırtmak (KT K 7, vb.)
agrı- hastalanmak (BK G 9)
agtur- tırmandırmak (T 25)
Agu yer adı (BK D 34)
agulug zehirli (Toyok 28)
ak ak, kır (at donu) (KT D 36, **vb.**)
Ak Tärmäl ırmak adı (T 25)
akınçu akıncı (unvan) (Tar. **K 1)**
akıt- akın ettirmek (KT **K 8, T** 35)**akız-** akın ettirmek (Tes **9)**
al- almak, yakalamak, işgal etmek (BK D 24, vb.)
āla ala, alaca, benekli (IB 2)
alıt- yakalatmak (Altınköl I 5)
alk- bitirmek, sona erdirmek, tamamlamak (KT KD)
alkın- tükenmek, mahvolmak, yok olmak (KT G 9, vb.)
alku herkes (IB 66)
alp zor, güç; cesur, yiğit savaşçı
Alp Uruŋu Totok kişi adı (Çaa-Höl IV 1)
alpagu yiğit savaşçılar (bk. **yılpagut)**
altı altı
altız- aldırtmak, yakalatmak (KT D 38)
altmış altmış
altun altın
Altun Yış Altay Dağları
Amga Korgan yer adı (KT K 8)
amrak sevgili, aziz (IB 66)
amtı şimdi (KT G 3, vb.)
ança öyle, onca, o kadar; şöyle
ançak öylece (KÇ D 5)
ançıp öylece (IB 66)
ançola- sunmak, takdim etmek (KT D 32)
andag öyle (Altınköl II 7); bk. **antag, antäg**

anı /ol/ zamirinin nesne durumu
Anı ırmak adı (T 24, 27)
anın onunla (/ol/ zamirinin araç durumu) (T 24)
anta orada (/ol/ zamirinin bulunma-çıkma durumu)
antag öyle, şöyle; o kadar, onca (bk. **andag, antäg**)
antäg (T 29); bk. **antag, andag**
Antargu yer adı (BK D 30)
antlıg andlı, and ile bağlı (Begre 8)
ant[s]ız antsız, and ile bağlı olmayan (Begre 8)
aŋar /ol/ zamirinin verme durumu (KT G 11, vb.)
aŋaru /ol/ zamirinin yönelme durumu (T 20)
añıg kötü, fena; çok, pek (KT G 3, vb.; IB 5, vb.)
apa ata, dede, ced; büyük, yüksek, baş (unvanlarda); aş. bk.
apa abla (Barık II 4); yuk. bk.
Apa Tarkan başkumandan (A-şi-tê Yüan-çen'in unvanı (BK G 13, T 34)
Apar etnik ad (Avar'lar) (KT D 4, BK D 5)
ar- aldatmak (KT G 5, BK K 4)
ar- [ār] yorulmak, yorgun düşmek (IB 17)
āra arasında, ortasında (IB 10, 38, 52)
ara [āra] arasında (KT D 1, vb.)
arıl- azalmak, tükenmek, mahvolmak (KT G9, vb.)
arka arka, kıç (KÇ D 9)
arkış kervan (KT G 8, vb.)
arkış alkış, övgü (Tuva I 3)
arkuy kale, müstahkem mevki (T 53)
armakçı aldatıcı, kandırıcı (KT D 6)
Arslan Külüg Tirig kişi adı (Kızıl Çıraa II 6)
ārt dağ geçidi (IB 6); bk. **art**
art [ārt] ard, arka; son (Hem.-Çır. 10, Altınköl I 7); bk. **ārt**
art- artmak, çoğalmak (Abakan 12, 13)
artat- tahrip etmek, yıkmak (KT D 22, BK D 19, TAr. D 5)
artuk fazla, sayıca çok, kalabalık (KT D 33, T 20, 40, vb.)
artur- aldatılmak, kandırılmak (KT G 6, BK K 5)
aruk yorgun (Tar. K 1)
as kakım, ermin (Uybat VI 6); aş. bk.
as cariye, kadın köle (Hem.-Çır. 2); yuk. bk.
As Öŋüz yer adı (Tar. B 2, G 6)
asıg fayda, yarar (IB 32)
asın- tırmanmak (T 27)
asra aşağıda, altta (KT D 1, vb.)
aş [āş] aş, yemek (T 8)
aş- [āş] aşmak (T 26, vb.)
aşa ötesinde (KT D 17, BK D 15)
aşnukı önceki (Hem.-Çır. 2, 4)
Aşok kişi adı (Soğd lideri Aşoka?) (T 46)
āt ad, unvan (BK D 41, KT D 7, B 2; KÇ B 1)
at [āt] ad, unvan (KT D 20, vb.)
at at, beygir (KT D 33, vb.)
at- (ok) atmak; avlanmak (Altınköl I 4)
ata baba (O 4)
ata- [āta] birine unvan vermek (MÇ D 12, Tar. G 5, vb.)
ataç babacık (O Ek 3, 4)
Ataçuk bir lakap (Tar. B 9, K 2)

Ataman Tarkan yüksek bir unvan (BK G 14)
ātan- ünlü olmak, ünlenmek (IB 55); bk. **atan-**
atan- unvan sahibi olmak (Tar. B 1)
atı yeğen, kardeş oğlu (KT G 13, vb.)
Atig (?) etnik ad (Çin kaynaklarındaki **A-tie** etnik adı mı?) (O 5, 6, 10)
atlan- ata binmek (KÇ D 8)
atlat- ata bindirmek (T 25)
atlıg atlı, süvari (BK G 1, vb.)
atlıg [ātlıg] unvanı ya da rütbesi olan (BK D 41)
ay [āy] ay, otuz günlük süre; kamer (BK G 10, Elegest I 3, vb.)
ay- söylemek, demek (T 5, 31, 32)
ayak fincan, tas, kadeh (IB 42)
ayguçı hakan adına emir veren, sözcü (T 10, 29, vb)
ayıgma hakan adına emir veren, sözcü (T 5)
ayın- korkmak (IB 19)
ayıt- sormak (BK D 41, MÇ D 8); bk. **ayt-**
ayt- söylemek, demek (T 24, vb.)
aytıgma denen, denilen (T 44, 47)
Az etnik ad (KT K 2, vb.)
az sarı (at donu?) (KT K 5, 8)
āz, az az, birkaç (IB 57, KT G 10, vb.)
āz-, az- yoldan çıkmak, sapmak, yolunu yitirmek (IB 15, vb.; T 19, vb.)
azça birkaç (T 43)
azıg azı dişi (IB 6)
azıglıg azılı, korkunç (KÇ D 6)
azkıña azıcık (T 9)
azman iğdiş (?) (KT K 5, 6)
azu yoksa, acaba (KT G 10)
azuk azık, yiyecek (KT D 39)

bā- bağlamak (IB 14, vb.); bk. **ba-**
ba- [bā] bağlamak (T 27); bk. **bā-**
bag birleşik boylar, konfederasyon (Bay-Bulun II, 4, vb.)
baga küçük, rütbece aşağı (?); aş. bk.
Baga Tarkan Tunyukuk'un unvanlarından biri (T 1)
bagır ne acı! yazık! (Açura 11)
bagış ip, çadır ipi (IB 18)
bakır bakır (Açura 7)
balbal öldürülen düşmanın taş heykeli; bk. **balbar** (< Mo. **barimal**)
balbar (Tuva III 4); bk. **balbal**
balık şehir
balık balçık, çamur (KT K 8)
ban- beline bağlamak (okluk hak.) (Uyuk-Turan 2, vb.)
baŋa 1. kişi zamirinin verme durumu; bk. **maŋa**
baŋaru 1. kişi zamirinin yönelme durumu (T 34)
bar var, mevcut
bar- varmak, gitmek
barım mal mülk, servet
bark ev, konut; anıt-mezar
bars leopar
Bars kişi adı
bas- baskın yapmak; hükmü altında tutmak
b[asa] sonra, yine (O 5)
b[ası]k- batırmak, içine sokmak (KT K 8)
basın- yenilmek, mağlup olmak
basıt- (düşmana) basılmak
Basmıl etnik ad

baş baş; doruk, zirve; lider, önder
başad- başında olmak, yedmek, liderlik etmek
başgu başında beyaz leke olan (at)
başla- başında olmak, liderlik etmek
başlayu önce, ilk önce
başlıg başı (dik) olan, mağrur; lideri olan
bat kötü, değersiz (O 7)
bat- batmak (güneş)
batım batım, derinlik
batsık batım (güneş)
batur yiğit, bahadır (Altınköl II 5)
bay zengin
Bayça Saŋun kişi adı ve unvanı (Barık III 1)
Bayırku etnik ad
baz bağımlı, tabi
bazlan- bağımlı olmak, tabi olmak (Tes 11)
bädiz süs, resim, heykel
bädizçi ressam, heykeltıraş
bädizlä- süslemek (IB 43)
bädük büyük (O 6)
bädzät- süsletmek
bäg bey, lord
bägiç beycik (Abakan 6)
bäglik bey olmaya layık
bälgü işaret, alamet, nişan
bältir kavşak (yol ya da ırmak)
bän ben (bk. **män**)
bäniŋ benim (bk. **mäniŋ**)
bäŋi sevinç, mutluluk (KÇ B 3); bk. **mäŋi**
bäŋgü sonsuz, ebedi (bk. **bäŋigü, bäŋkü, bäŋü**)
bäŋigü (O Ek 6); yuk. bk.
bäŋiz beniz (Açura sağ 1)
bäŋkü yazıt, kitabe (Abakan 14, 15, vb.); bk. **bäŋgü**
bäŋlig benli, (beyaz) lekesi olan (T 44)
bäŋü yazıt, kitabe (Çaa-Höl I 5, Uybat I 3); bk. **bäŋgü**
Bärçik Pers, İranlı (KT K 12)
bärüki beriki, berideki (T 46)
bel bel (Uyuk-Turan 3); bk. **bil**
ber- vermek; bk. **bir-**
bersig verme arzusu (O 10)
beş beş ; bk. **biş**
Beş Balık yer adı (KÇ B 11)
beşinç beşinci (Tar. G 2); bk. **bişinç**
[b]ıç- biçmek, kesmek (BK G 12); bk. **biç-**
bıŋ 1000 (T 16, 18); bk. **biŋ, miŋ**
bıŋa bin askerden oluşan askeri birlik (MÇ K 6)
bıŋ başı binbaşı (Tar. G 7, 7)
bi kısrak (IB 5)
biç- biçmek. kesmek (IB 37); bk. **bıç-**
biçin maymun (yıl adı) (KT KD)
bidgüçi savaş dansı yapan er (?) (MÇ G 3)
bil bel (IB 37); bk. **bel**
bil- bilmek
bilgä akıllı, hakim; danışman (bk. **biligä**)
Bilgä kişi adı, hakanlık adı
Bilgä Kagan Kutlug'un hakanlık adı
Bilgä Tamgaçı kişi adı ve unvanı
Bilgä Tuñukuk kişi adı ve unvanı
bilig bilgi, akıl, zeka
biligsiz cahil, bilgisiz, akılsız
biligä akıllı; danışman (Tar. K 6, 6); bk. **bilgä**
bin- binmek (T 25); bk. **min-**
bini 1. kişi zamirinin nesne durumu

bintür-. (ata) bindirmek
biŋ 1000; bk. **bıŋ, miŋ**
bir bir; bir kez; aynı
bir- vermek; bk. **ber-**
birdin güney, güneyden
birgärü güneye doğru; bk. **birigärü**
birigärü (Tar. B 5); bk. **birgärü**
birki birleşik, müttehit
Birkü → **Üç Birkü**
birlä ile, birlikte
biryä güneyde
biryäki güneydeki
biş beş; bk. **beş**
biş- pişmek, olgunlaşmak (IB 53)
bişinç beşinci, beşinci olarak; bk. **beşinç**
bişük akraba (KT G 6)
biti- yazmak
bitig yazı; yazıt, kitabe; kitap
bitit- yazdırmak
biz biz
bizintä bizden (T 40)
biziŋ bizim
biziŋä bize (KT D 19, 40; BK D 16)
bizni bizi
bod boy, kabile
bodrak kızılımsı kahverengi (at donu) (K.-Hovu 8)
bodun boylar, kabileler, halk
boguz boğaz, mide
boguzlan- boğazlanmak
bol- olmak
Bolçu yer adı (T 35)
bolug var olma, varlık (IB 19)
bor boran, kar fırtınası, kasırga (KT D 37, BK D 27)
boş serbest
boşgur- öğretmek, akıl vermek; yapmak, düzene sokmak
boşun- serbest kalmak
boşnul- serbest kalmak
boto poduk, deve yavrusu
botola- (deve) doğurmak (IB 5)
boymul beyaz boyunlu (IB 64)
boz boz
Bögü hakanlık ya da hanlık adı (**Bögü Kagan, Bögü Tärkän**)
bök- doymak, doyasıya birlikte olmak
bökä yiğit savaşçı
böküş- doymak, doyasıya birlikte olmak (Herbis-Baarı 2)
bölön bakan, vekil, yüksek görevli (< Tib. **blon**)
böri kurt
bört kurt yavrusu (?) (Altınköl I 4)
bu bu
buçägü bu üçü
budla deve burunduruğu (IB 5)
bugra erkek deve (T 20)
bugralık aygır olmaya layık deve
būka boğa (T 5, 5, 6); bk. **buka**
buka boğa (T 6); bk. **būka**
Bukarak şehir adı, Buhara
Bukug bir unvan (Tar. B 8)
bukursı saban (IB 25)
bul- bulmak (KT D 31, T 23)
bulga- ortalığı karıştırmak, düzeni bozmak
bulgak kışkırtan, tahrik eden, isyankar
bulg[anç] karışık, düzensiz
bulıt bulut (IB 52, 53)
bu[l]na- esir almak, tutsak etmek
bulun esir, tutsak (KÇ B 5)
buluŋ köşe, bucak
Bumın kişi adı (**Bumın Kagan**)
bunça bunca, bu kadar (çok)

bunı bunu
bunta burada
bunt(u)t- (?) (uykusunu) kaçırtmak (?) (T 19)
buŋ ihtiyaç, yokluk; dert, sıkıntı
buŋad- bunalmak, sıkılmak
buŋsız fazlasiyle, bol bol, esirgemeden (T 48); bk. **buŋsuz**
buŋsuz bk. **buŋsız**
buŋusuz (Barık II 3); bk. **buŋsız, buŋsuz**
Burgu yer adı (MÇ D 3, Tar. B 4)
busanç acı, ıstırap (IB 52)
busuşlug kederli, üzgün (IB 52)
buyruk yüksek görevli, kumandan
Buyla yüksek bir unvan (**Tunyukuk Buyla Baga Tarkan**)
buz- bozmak, hezimete uğratmak
buzagula- (inek) doğurmak
buzkun (?) fırtına, kasırga (O sağ 1)
bük köşe, evin köşesi (IB 9)
Bükägük yer adı (MÇ D 1)
Bükli yer adı, ülke adı (Mançurya ovası?)
Bülük kişi adı (Tar. B 4, G 3)
büntägi böylesi (T 57)
büt- (arzusu, dileği) yerine gelmek, kanmak, doymak (Açura 12)

çabış yaver, başdanışman, başkumandan
Çaça Säŋün kişi adı ve unvanı: General Çaça (< Çin. **Şa-ça**)
Çad yüksek bir unvan (Tar. K 4, 4); **bk. Şad**
Çaŋ Säŋün kişi adı ve unvanı: **General** Çang (< Çin. **Çang**)
Çaŋşı bir unvan (Uz Bilgä Çaŋşı) (Uybat II 1, vb.)
çärig ordu
çıgañ yoksul, fakir
Çıgıltır köl yer adı (MÇ D 6)
çıkan teyzezade, kuzen
Çıkan kişi adı (ya da unvan?)
çına genç (hayvan) (Altınköl I 7)
çıntan sandal ağacı (< Skr. **candana**)
çıt çit (KÇ D 8, vb.)
Çigşi yüksek bir unvan (Tar. K 1 vb.)
Çik etnik ad
Çoçı kişi adı (**Çoçı Böri Saŋun**) (Aldı-Bel 1)
Çogay yış yer adı (Yin-Şan dağları)
Çor yüksek bir unvan
çorak çorak, kuru arazi, çöl (< İran.)
çöl step, bozkır
çub bölge (< Çin. **çu** "bölge, mıntıka")
Çulugan bir unvan (?) (KÇ B 5)
Çuş yer adı

äb ev, çadır; kamp yeri, yurt
äb- acele etmek (KÇ 8)
äbçi eş, zevce (Bay-Bulun I 2, vb.)
Äbdi etnik ad (Tar. D 2)
äbir- dolanmak, etrafını çevirmek
äblä- evlendirmek (Suci 6)
äçü ata, dede, ecdat
Ädä etnik ad (Tar. K 2, 3)
ädgü iyi; kazanç, kar, yarar
ädgüti iyice
Ädiz etnik ad (**Eki Ädiz**)
ägin sırt; çadır çatısı (Elegest I 5, IB 18)
ägir- kuşatmak, çevirmek (KT K 6, 7, BK K 6)
ägri eğri

ägri täbi hörgüçlü deve (T 48, vb.)
ägsük eksik (Kızıl Çıraa II 5)
Ägük kişi adı (Uyuk-Turan 4)
Äk tag yer adı (T 44)
äkä abla
äldäm erdem (Tuva I 3); bk. **ärdäm**
älig el
älig elli
älik geyik (IB 63, vb.)
ämgäk acı, ıstırap, eziyet
ämgät-
ämig meme (IB 24)
ämsi- zehirlenmek (IB 27)
äŋ büyük baş av hayvanı
äŋlä- avlamak (IB 49)
är adam, adamlar, halk
är- olmak (bk. **ir-**)
ärdäm erkeklik, yiğitlik, cesaret; yiğit, cesur; bk. **äldäm**
ärdämlig yiğit, cesur, değerli (IB 10, vb.)
ärän adamlar
ärinç şüphesiz, muhakkak ki, gerçekten
ärkän iken (Abakan 8)
Ärkin bir unvan (Tar. K 6)
ärkli olan; iken
ärklig güçlü, kuvvetli, muktedir
Ärklig yeraltı tanrısı (Altınköl I sağ 2)
ärmäli hızlı at (?) (KÇ 9, 21)
Ärsin yer adı (**Tokuz Ärsin**)
ärt- geçmek
ärtin- vazgeçmek, pişman olmak (BK D 19)
ärtiŋü pek, çok, aşırı derecede
Ärtiş ırmak adı (İrtiş ırmağı)
ärtür- yaptırmak
äsän sağ, salim (IB 15, vb.)
äsiz yazık!
äsiz ä eyvah! yazık!
äsizim yazık!
äsizim ä eyvah! yazık!
äsnä- esnemek (IB 10)
ǟsni- hatırlamak, anmak (Tuva I 3)
äsri alacalı (IB 4, 41, vb.)
äş- at eşkin gitmek, atı eşkin sürmek (IB 2)
äşin- (atı) eşkin sürmek (Hem.-Çır. 4)
Äşim kişi adı (**Toŋra Äşim**) (T 9)
ät et (IB 23)
ät- böğürmek; (gök) gürlemek; şarkı söylemek
äzänçü ıstırap, acı
Äzginti Kadız yer adı

eçi amca; ağabey (bk. **içi**)
edi hiç, asla, tamamiyle (T 21); bk. **idi**
eki iki; bk. **ekin, iki**
Eki Ädiz etnik ad (BK D 2)
ekin iki; bk. **eki, iki**
ekinti ikinci, ikinci olarak
ekintü ikinci (MÇ K 2); bk. **ekinti**
el devlet, ülke, halk (bk. **il**)
El Çor Tigin kişi adı
elçi elçi; haberci, kurye
Eletmiş hükümdarlık adı
ellig devleti olan
elsirä- devletsiz kalmak, bağımsızlığı yitirmek (KT D 13)
elsirät- devletsiz bırakmak
elt- götürmek, iletmek, sevketmek (bk. **ilt-**)
Eltäbär yüksek bir unvan, genel vali (bk. **İltäbär**)
Elteriş hükümdarlık adı
er- ermek, erişmek, varmak

erig erişilebilir (KT G 13, 13)
erinçim ne yazık! (Altınköl II 2)
eş eş, arkadaş, yoldaş; bk. **iş**
eşgiti ipekli kumaş (bk. **işgiti)**
eşi hanım, hanımefendi
eşid- işitmek (bk. **eşit-)**
eşilik hanım olacak, hanım olmaya layık
eşit- işitmek (bk. **eşid-**)
et- düzenlemek, düzene sokmak, örgütlemek (bk. **it-**)
etin- sahip olmak, edinmek (Tar. B 3); bk. **itin-**
etit- yaptırmak, yaptırtmak, kurdurtmak (Tar. G 6)
eyin izleyerek, ardı sıra (O ön 5)

gu / gü soru edatı
guru ruhani lider (< Skr.) (IB Hatime)

ı ağaçlık yer, orman; ağaç
ıça abla (Hem.-Çır. 7, 7)
ıçgın- elden kaçırmak, yitirmek
ıd- göndermek (bk. **ıt-, yıd-, id-**)
ıduk kutsal, mübarak
Idukkut yüksek bir unvan
ıg acınma ünlemi (K.-Hovu 10)
ıgaç ağaç
ıgar değerli, sevgili, kıymetli
ılga vadi, ırmak kenarı (Tar. B 4, 5)
Inançu yüksek bir unvan (Tar. B 6, 6); bk. **İnançu, İnänçu**
ıngaru sonra, öte (MÇ K 10)
ırak uzak
ırk fal (IB 57, 66)
Işbara yüksek bir unvan (< Skr. **īśvara** "lord, prens")
Işbaras Işbara'nın çoğul biçimi (Tar. B 7)
ıt, [ı]t köpek (yıl adı) (BK G 10, TAr. G 3)
ıt- göndermek (bk. **ıd-, yıd-, id-**)
ıyu heyhat (Çaa-Höl ön 1)

i ünl. ey! hey! (Altınköl I 4)
iç iç
içgär- bağımlı yapmak, tabi kılmak
içgin- bağımlı olmak (KÇ 20)
içi ağabey (Çaa-Höl V 2); bk. **eçi**
içiç ağabeycik (Uyuk-Turan 6, Uybat III 13)
içik- bağımlı olmak, tabi olmak
içiräki bk. **içräki**
içrä içinde
içräki içteki, içindeki; özel, saraya mensup; bk. **içiräki**
id- göndermek (O 2); bk. **ıd-, yıd-, ıt-**)
idi sahip
idi hiç, asla; bk. **edi**
İdil yer adı (KÇ 19, Tuba II 3)
idiş kap, bardak, kase (IB 42)
İgdir etnik ad (Tar. G 3)
igid yalan, yanlış
igid- beslemek, doyurmak
ikägü iki, iki parça, iki bölük
iki iki; bk. **eki, ekin**
ikiz ikiz (Altınköl II 3)
il devlet, ülke (bk. **el**)
iläz acı (Altınköl I 3)
ilgärü ileriye, ileride, doğuda (bk. **iligärü**)
ilig hükümdar
iligärü (Tar. B 5); bk. **ilgärü**
ilin- yakalanmak (IB 61)
ilk ilk, önce
ilki birinci
illä- devlet kurmak
illig devleti olan, bağımsız

ilsirät- bk. **elsirät-**
ilt- iletmek (Altun Köl I 1); bk. **elt-**
İltäbär bk. **Eltäbär**
İlteriş bk. **Elteriş**
in in, yılan ini (IB 8)
in- inmek
İnäl veliaht (Kapgan Kağan'ın oğlunun unvanı) (T 31, 45)
İnançu (KT K 13); bk. **Inançu, İnänçu**
İnänçu (KT B 2); bk. **Inançu, İnançu**
ingäk inek (IB 41)
İngäk göl adı (T 15)
ingän dişi deve (Altınköl I 3, IB 5)
ini erkek kardeş
iniygün erkek kardeşler topluluğu
ir kuzey (bk. **yır**)
ir- olmak (KT G 13); bk. **är-**
ir- ermek, erişmek (T 45, vb.); bk. **er-**
iril- ayrılmak (Altınköl I 1); bk. **yiril-**
irkäk erkek (IB 24, 41)
İrkin yüksek bir unvan; bk. **Ulug İrkin, Sir İrkin**
irtür- eriştirmek
isig sevgili, aziz (IB 67)
isirkä- birinin ölümüne üzülmek, kederlenmek (Altınköl II 4)
iş iş, hizmet
iş bk. **eş**
işgiti ipekli kumaş; bk. **eşgiti**
İştämi kişi adı (**İştämi kagan**)
it- düzenlemek, tanzim etmek (bk. **et-**)
İtaçuk kişi adı (IB 67)
itgüçi yapan, eden, usta
itin- örgütlemek, teşkilatlanmak; (bk. **etin-**)
İzgil etnik ad

Kabay etnik ad (Hem.-Çır. 10)
kabış- birleşmek, ittifak etmek (T 20, vb.)
kaç- kaçmak
kaçan ne zaman (T 20, 21, 29)
kadaş akraba, arkadaş, yoldaş
kadın kayın, dünür (Çaa-Höl V 2)
kadır sert, çetin, müthiş (Çaa-Höl VII 1, vb.)
Kadırkan Yış yer adı (Kingan dağları)
Kadız yer adı (**Äzginti Kadız**)
kagadaş akraba (Hem.-Çır. 3)
kagan hakan, imparator
kagangı hakana ait (Tar. B 5)
kaganla- hakan yapmak
kaganlıg hakanı olan, bağımsız
kagansıra- hakansız kalmak
kagansırat- hakansız bırakmak
Kagas Ataçuk kişi adı (Tar. B 9, K 2)
kāl-, kal- kalmak; umutsuz durumda olmak
kalı- havaya yükselmek, uçmak (IB 35, 44)
kalın kalın; kalabalık (T 13, Altınköl I 2, vb.)
kalıŋ başlık parası (Suci 7)
kalısız eksiksiz
kalıt- (zaman) kazanmak (T 25)
kalmiş kalmış olanlar (T 4, vb.)
kaltı nasıl (IB 45)
kamag tüm, bütün, hepsi
kamıç kepçe (IB 13)
Kam[ıl] yer adı (Komul ya da Hami şehri) (O 9)
kamıl- düşmek (IB 12)
kamış, kamuş kamış (IB 10, 38)

kamşa- hareket etmek, kımıldamak (IB 16, vb.)
kamşag sarsıntılı, sarsılmış, karışık
kamşat- sarsılmak, sendelemek
kan kan
kan yüksek bir unvan, han
kaŋ baba
kanat kanat (IB 3, 35)
kança nereye (IB 42)
kanı hani, nerede
kaŋıç babacık (Abakan 14)
kanıg (?) gözde aşık (IB 57)
kanlan- (halk) Han sahibi olmak (T 2)
kanlık hanlık, bir han tarafından yönetilen ülke (IB 63)
kanta nerede (IB 24)
kantan nereden (KT D 23, vb.)
Kañuy yer adı (= Hanuy ırmağı ?) (Tar. B 5)
kap- kapmak, yakalamak (IB 44)
Kapgan Bögü Hakanın hükümdarlık adı
kapıg kapı, geçit (**Tämir Kapıg** yer adında)
kapır[çak] tabut (Altınköl II 8)
kar kar
Kara Köl göl adı
Kara Kum yer adı
Kara Sub ırmak adı (Tar. G 5)
kara kara; sıradan (halk), avam
Karaga yer adı (= Mo. **Kharaa gool**?) (Tar. G 4)
Karagan Kısıl yer adı (BK D 37)
kargan- kendini lanetlemek (Ozn. I 6)
kargu gözetleme kulesi (T 34, 53)
karı yaşlı, ihtiyar (T 56)
karı- yaşlanmak (KÇ B 3)
karın karın (IB 6)
Karluk etnik ad
karşı rakip (IB 19)
Kasar etnik ad (Tar. D 2)
Kasuy yer adı (MÇ D 6)
kaş kaş
kat kat, döşeme (IB 9, 50)
kata kez, kere, defa (Uybat II 4, Toyok ön 2-3)
katı sertçe, şiddetli şekilde (MÇ D 6)
katıg katı, sert (IB 65)
katıgdı, katıgtı sıkıca, iyice
katıglan- çalışmak, çabalamak, katlanmak (Suci 9, Begre a 1, Elegest 6)
katıl- katılmak, iltihak etmek (MÇ K 7, G 8)
kātlan- çalışmak, çabalamak (Minusinsk I b); bk. **katıglan-**
katun hatun, hakanın eşi (< Soğd. **khwat'yn**)
Kay etnik ad (Tar. K 3, 4)
kay- geri dönmek (Altun Köl I 2)
kaya kaya, taş (IB 40, vb.)
Kazaŋ etnik ad (Çaa-Höl IV 3)
kazgak kazanç, yarar
kazgan- kazanmak, elde etmek, başarılı olmak
kazganç kazanç, kar
käç- geçmek
käçä öte, ötesinde
Käçän yer adı (KÇ 10)
käçig ırmak geçidi (T 35)
kädim giyim, kuşam
kädimlig kuşamlı
käl- gelmek
käligmä gelen
kälin gelin
käliŋün gelinler
kälmiş gelmiş olanlar

kältäçi gelecek olanlar
kälür- getirmek
Käm ırmak adı (Yenisey ırmağı)
käm kim (KT D 22, vb.)
Käŋäräs yer adı (KT D 39); aş. bk.
Käŋkäräs yer adı (Tes K 4); yuk. bk.
käŋrän- homurdanmak, mırıldanmak (IB 22)
käntü kendi, öz; kendin
Käŋü Tarban yer adı
käräkü çadır, çadır iskeleti (IB 18)
käräkülüg çadırlı, göçebe (BK D 1)
kärgäk gerek, yok, namevcut
kärgäksiz fazlasiyle, eksiksiz, bol bol
Kärgün Sakış yer adı (MÇ D 4)
käs- kesmek (IB 8)
Käyrä yer adı (MÇ D 6, vb.)
käz- gezmek, dolaşmak, dolanmak (MÇ D 6)
kedin bk. **kidin**
ken akraba (Elegest I 12); bk. **kin**
kerü geri, geride (KÇ 16, O 11); bk. **kirü**
kesrä sonra; bk. **kisrä**
keş okluk, sadak (Uyuk-Turan 2, vb.)
keyik yaban hayvanı; bk. **kiyik**
kı ünl. hey! (Bay-Bulun I 2)
[Kı]bçak etnik ad (Kıbçaklar) (MÇ K 4)
kıd- kıymak, öldürmek (KT G 6, BK K 4)
kıl- kılmak, yapmak, etmek
kılıç kılıç (IB 8)
kılıçla- kılıçtan geçirmek
kılın- yaratılmak, doğmak
kılınç (?) iş, amel ((MÇ K 12)
kılınçlıg mizaçlı, yaratılışlı (Toyok I arka 3)
kırgaglıg kenarları işlenmiş, kıyılanmış (kumaş)
kırk kırk
Kırkız etnik ad (Kırgız'lar)
kıs- kısmak, bastırmak, hükmü altına almak
kısga kısa
kısıl dar dağ geçidi (BK D 37)
kış kış
kış- birlikte yapmak, etmek (KT D 32, vb.)
kışın kışın (BK G 2)
kışla- kışlamak, kışı geçirmek
kışlag kış geçirilen yer (IB 51, 56)
Kıtañ etnik ad (Hıtay'lar)
kıyın ceza (T 32)
kız kız
kız- kızmak, öfkelenmek (T 40)
kızıl kızıl
kiçä akşamleyin (MÇ D 1, IB 1, 2, 22)
kiçig az, pek az, hiç; küçük
kidin geri, batı (Tar. B 1, 2, vb.); bk. **kedin**
kidiz keçe (IB 33)
kigür- sokmak
kikşür- kışkırtmak, aleyhe tahrik etmek
kin akraba (Begre 6); bk. **ken**
kin sonra (IB 57)
kinlig misk kokulu (BK K 11)
kir- girmek, atılmak, dalmak; sığınmak, tabi olmak
kirü geri, geride (KT D 2); bk. **kerü**
kisi kadın, zevce (KÇ B 5, vb.; IB 29, etc.)
kisrä geri, geride, batıda; sonra

kiş samur
kişä- (atı) kösteklemek (IB 58)
kişi insan
kit- gitmek, (mec.) ölmek (Çaa-Höl III 2)
kiyik yaban hayvanı, geyik (IB 15); bk. **keyik**
kobı boş, kof
kod- koymak, bırakmak, terketmek (bk. **kot-**)
koduz kadın, cariye
koklık koku
kol kol, el (Kızıl Çıraa II 1, Toyok ön 5)
kol- dilemek, istemek
koñ koyun
kon- konmak, yerleşmek
koñçi çoban (Miran C 5)
kontur- kondurmak, yerleştirmek
koŋuz böcek
kop hep; tümüyle, tamamiyle
kop- havaya yükselmek (IB 43)
kopın hep birlikte, hepsi birden
ko[ra]- cenaze töreni düzenlemek (O 12)
korag cenaze, cenaze töreni (O 12)
korgan kale, müstahkem mevki
korıgu kale muhafızı (BK D 41)
kork- korkmak
korkınç korku (IB 36)
Koşu kişi adı (**Koşu Totok**) (KT K 1)
Koşulgak (**Kuşlagak** ?) yer adı (KT K 5)
kot- koymak, bırakmak (MÇ G 6); bk. **kod-**
kotay bir tür ipekli kumaş
köbürgä davul
köç- göçmek (Tar. B 4)
köçür- göç ettirmek (IB 34)
Kögmän yış yer adı (Tannu Tuva dağları)
kögşin turna (Abakan 13)
kök mavi
kökmäk bir tür geyik (Begre 10)
köküzmäk göğüs zırhı (Miran C 6)
köl göl
köl- (öküzleri) sabana koşmak (IB 25)
köläk küçük göl, gölet (T 15)
Költ[i] yer adı (Tar. B 5)
Kömür tag yer adı (Tar. D 7)
könäk, köŋäk kova (IB 57)
köñig ne acı!
köŋül gönül
köpük köpük (IB 20)
kör- görmek; tabi olmak
Körtlä kişi adı (**Körtlä Kan, Körtlä Saŋun**) (Elegest 5, Elegest II 1)
körüklüg geniş manzaralı (IB 18, 64)
körüş- görüşmek, bir araya gelmek (IB 15)
kötür- kaldırmak, yükseltmek
köz göz
közlä- gözlemek, etrafına bakınmak (IB 64)
közünük çadır penceresi (IB 18)
Ku kişi adı (**Ku Säŋün**)
kubran- toplanmak (bk. **kubura-**)
kubrat- derlemek, toplamak
kubura- toplanmak, bir araya gelmek (KÇ G 2); bk. **kubran-**
kudı aşağı, aşağıya
kudruk kuyruk (IB 50)
kudursug (?) kuyruk sokumu (IB 16)
kugu kuğu (IB 35)
kul erkek köle

kulad- köle olmak
kulkak kulak
kullug kölesi olan
kulun tay (IB 24)
kulunla- (kısrak) doğurmak
kum kum (**Kara Kum** yer adında)
kumursga karınca (IB 56)
kunçuy prenses (< Çin. **kung çu** "imparatorun kızı")
kunla- çalmak, yağmalamak
kurıdın, kurdın batıda, batıdan (KT B 1, T 14)
kurıgaru, kurgaru batıda, batıya doğru (KT G 2, D 24)
Kurıkan etnik ad (**Üç Kurıkan**) (KT D 4, vb.)
kurıya, kurya batıda, batıya (T 14, KT K 12, vb.)
kurıyakı, kuryakı batıdaki (T 17)
kurt kurt, solucan (Toyok 28-29)
kurtga yaşlı kadın (IB 13)
kurugsak kursak, mide (IB 8)
kuş kuş (IB 3, vb.)
kuşla- kuş avlamak (IB 43)
kut kut, talih, tanrının lutfu
kutlug talihli, kutlanmış (IB 23, 25)
kuy harem dairesi (Uyuk-Turan 1. vb.) (< Çin. **kuei**)
kuz bir dağın kuzey yamaçları
kuzgun kuzgun (IB 14, 54)
kü haber; ün, şöhret (KT D 12, KÇ 12, vb.)
küç güç, kuvvet; güçlü
küçlüg güçlü
küdägü güvey (Uyuk-Turan 6)
Kügür ırmak ya da göl adı (Tar. D 7) (= Mo. **Kügür nuur** ?)
Kül özel ad (**Kül Tigin, Kül Çor, Kül İrkin**); bk. **Küli**
Küli özel ad (**Küli Çor**); bk. **Kül**
külüg ünlü, meşhur
Kümül etnik ad (Kızıl **Çıraa II 4**, vb.)
kümüş gümüş
kün gün; güneş; gündüz
küŋ kadın köle, cariye
küŋäd- cariye olmak
künäş güneşli yer
küni kıskançlık
küŋlüg kadın kölesi olan
künlük günlük (MÇ D 9, Tar. B 5)
küntüz gündüz
Künüy ırmak adı (Tar. B 5) (= Mo. **Huni, Hüne, Hüniyn gool**)
küräg kaçak
kürägü itaatsiz olma, kaçak olma, zapturapt altına girmeme
kürlüg hilekar, aldatıcı
küsgü sıçan (yıl adı) (Tar. K 12)
küt- beklemek (MÇ D 5)
küz güz, sonbahar (Hoytu-Tamır X 3)
küzäd- korumak, kollamak, gözetmek
küzänçü koruyucu (Altınköl I 5)
küzŋü ayna (IB 22)
küzün güzün, sonbaharda (MÇ D 8)

lagzın, lakzın domuz (yıl adı) (BK G 10; İhe-Ashete b 2)
Likäŋ kişi adı (KT K 12) (< Çin. **Liü-hiang**)
Lisün kişi adı (BK G 11) (< Çin. **Li-ts'ün**)
lü ejderha (O Ek 4); bk. **ulu**

mag alkış, övgü (BK G 15, vb.) < Mo.
Makaraç unvan (KT K 13) (<

Hind. **mahārāc**)
Mançud etnik ad (T 45)
manıstan manastır (IB 67)
maŋa bana (bk. **baŋa**)
mar öğretmen (Suci 7) (< Süryani **mār**)
matı sadık, itaatkar (KT G 11, vb.) (< Mo. ?)
män ben (bk. **bän**)
mäŋ yiyecek (IB 31)
mäŋi neşe, sevinç (IB 52); bk. **bäŋi**
mäŋilä- sevinmek, mutlu olmak (IB 1, vb.)
mäŋilig neşeli, sevinçli, mutlu (IB 5, 62)
mäniŋ benim
mäŋlä- (vahşi hayvan) ava çıkmak, avlanmak (IB 49)
min- binmek (IB 16); bk. **bin-**
miŋ bin (IB 48, vb.); bk. **bıŋ, biŋ**
möŋrä- böğürmek (IB 60)
mu /mü soru edatı
muŋlug dertli, kederli (IB 22); bk. **buŋ**

nä ne; niçin
näçök nasıl (IB 45)
nägüdä nerede (IB 24)
Näk kişi adı (KT K 12)
näkä niye, niçin (T 38, 39)
nälök niçin (IB 57, 57)
nänçä nice, onca, pek çok
näŋ hiç, hiç de; herhangi
nätäg nasıl (IB 18)

oça genç (hayvan) (Altınköl I 4)
oçok ocak (T 8)
odgur- uyandırmak (IB 20)
ogad- geri kalmak (Tuva III 2)
oglan oğullar
oglıt oğullar
ogrı hırsız (IB 16)
ogul, ogıl oğul, evlat
Ogul kişi adı (**Ogul Tarkan**) (KT K 12)
Oguz etnik ad, **Tokuz Oguz,** vb.
ok ok; boy, kabile, kabile örgütü
okı- çağırmak (BK D 28)
okuz ünl. ne kaza! ne felaket! (Uyuk Arcan 3, 4)
ol o, onlar; -dır
olgurt- oturtmak, diktirtmek (T 53)
olor- oturmak, yerleşmek; (tahta) oturmak
olort- tahta oturtmak (T 1)
on on (T 26, vb.)
On Ok etnik ad (Batı Türkleri)
On Uygur etnik ad
onunç onuncu
Oŋ kişi adı (= Çin. **Wang**?)
Oŋ askeri unvan (Tar. B 6, 6)
oŋ- solmak (IB 17)
op- yutmak (Toyok I ön 3)
opla- kendini tutamayıp atılmak (KT D 6, vb.)
opul- ileri atılmak (KÇ D 11)
ordu hakanın karargahı (KT K 8, 9)
Orkon ırmak adı (Orhon ırmağı)
orto orta
oruk yol, patika
oş karın, iç organlar, bağırsaklar (IB 29)
ot ateş
ot ot (IB 17, vb.)
otaçı hekim (Şan-çi I 3)
otuz otuz
Otuz Tatar etnik ad
oy- oymak (IB 29)
oyma oyma

oz- öne geçmek, ileri gitmek; kaçmak, kurtulmak
Ozmış kişi adı (**Ozmış Tigin**) (MÇ K 9, vb.)

ö- düşünmek, akıl etmek, bilmek (KT G 5, vb.)
öbkälä- öfkelenmek, kızmak (IB 58)
öçäş- çatışmaya girmek, tartışmak (Toyok II ön 2)
Öçin Külüg Tigin kişi adı ve unvanı
öd vakit, zaman (KT K 10, vb.)
öd öd, safra kesesi (?) (BK D 29)
öd- heyecanlanmak (IB 21)
ödkünç sahte (Tes 13)
ödüş tam gün, yirmi dört saat
ög anne
ög- övmek (BK G 15)
Ögä yüksek bir unvan (Açura 1, vb.)
ögir- sevinmek
ögläş- akıl danışmak, birlikte karar vermek (T 20, 20)
ögrünçü neşe, sevinç (IB 36)
ögrünçülüg neşeli, sevinçli (IB 55)
ögsüz öksüz
ögtür- övdürmek (KT B 2)
ök pekiştirme edatı
ökin- pişman olmak, üzülmek (Açura 12); bk. **ökün-**
ökün- pişman olmak, üzülmek; bk. **ökin-**
öklinç pişmanlık, üzülme
öküz öküz (Abakan 12, vb.)
öl- ölmek
ölüg ölü
ölüm ölüm (IB 13, vb.)
ölür- öldürmek
önç öç (?) (Abakan 9)
Öŋ yer adı (**Kök Öŋ**) (T 15)
öŋ meskun olmayan, ıssız yer (IB 17)
öŋdün ön taraf, doğu
öŋi ayrı, ayrılmış (IB 42)
öŋrä önde, doğuda
öŋräki doğudaki
öŋüz → **As Öŋüz**
ör- baş kaldırmak, isyan etmek (?) (KT B 1)
örgi- hakan çadırı ve tahtı kurmak (MÇ G 10)
örgin taht (MÇ G 10, IB 1)
Örpän yer adı
ört ateş, alev (T 40)
örtän- yanmak (IB 9)
öt öğüt, nasihat (IB 58)
ötlä- öğüt vermek (O 11, 11)
ötrü sonra (T 12, 16, vb.)
ötüg rica (IB 19)
Ötükän yer adı (T 17, vb.)
ötün- arz etmek, rica etmek
ötünç rica, maruzat
öz öz, nefs
öz vadi
özlük, özlik has, kişiye mahsus (binek atı)

Purum Doğu Roma, Bizans (KT D 4)

sab söz; haber, mesaj
sabçı haberci (IB 11, 55)
saç saç
saç- saçmak (IB 20)
sagır sürek avı alanı (IB 63)
[Saka] etnik ad (Saka'lar) (T 45)
sakın- düşünmek; yas tutmak
Sakış → **Kergün Sakış**

salla- (ırmağı) sal ile geçmek (MÇ G 1)
san sayı
sanç- mızraklamak
sansız sayısız, pek çok
saŋa sana
saŋun general; bk. **säŋün**
sap- birleştirmek, onarmak, tamir etmek (IB 48)
sarıg sarı (IB 11)
saş- acele etmek, acele ile yolu şaşırmak (MÇ G 9)
satıgçı satıcı (Toyok ön 3)
say çakıl, çakıl taşı (Hem.-Çır. 5)
sayu her
säb- sevmek (IB 3)
säbän
Säbig kişi adı (**Säbig Kül İrkin**)
säbin- sevinmek
säçlin- seçilip ayırılmak, ayrılmak (Altınköl I 5, Kızıl Çıraa I 2)
säkiz sekiz
Säkiz Oguz etnik ad
säkiz on seksen
Säläŋä ırmak adı (Selenga ırmağı)
sämiz semiz
sämrit- semizlemek, semirtmek (IB 16)
sän sen (yüklem bağlayıcısı olarak)
säŋün general (< Çin. **tsiang-kün**); bk. **saŋun**
sı- kırmak, tahrip etmek
sıgıt feryat, figan
sıgıtçı yasçı, ağlayıcı
sıgta- ağlamak, yas tutmak
sıgun geyik (BK B 5, IB 60)
sık- sıkmak (MÇ D 4)
sın- kırılmak (IB 6)
sınuk kırık (IB 48)
sıŋar yarı, yarım
Silig kişi adı (**Yigän Silig Bäg**)
sin vücut, ceset (Altınköl II 8)
sin mezar (< Çin. **ts'in**) (Tar. G 5; vb.)
sinläg mezarlık (Tar. G 5)
sini seni
siŋil kız kardeş
siŋök kemik (KT D 24); bk. **süŋök**
Sir etnik ad (BK D 1, vb.)
Sir İrkin kişi adı (KÇ D 9)
siz -sınız/-siniz (yüklem bağlayıcısı)
Sogdak etnik ad (Soğd'lar) (KT D 31, vb.); bk. **Sogud**
[S]ogud etnik ad (Soğd'lar)
sokuş- rastlamak (IB 2, vb.)
Soŋa yış yer adı (KT D 35, vb.)
sök- sökmek
sökür- (diz) çökdürmek, kendine tabi kılmak
sön vakit (KÇ D 8)
söz söz, haber, mesaj (IB 7, 11)
sözläş- sözleşmek, konuşup anlaşmak
sub su; ırmak
suçulun- derisi yolunmak (IB 44)
suk haset, kıskançlık, hırs, öfke (BK D 38)
suk- sokmak, içine koymak (IB 33)
surug ün, şöhret (Suci 4)
sü ordu, askeri birlikler; savaş
süçig tatlı
sülä- ordu sevk etmek, ordu ile sefere çıkmak
sülät- ordu sevk ettirmek
süŋök kemik (BK D 20); bk. **siŋök**
süŋüg mızrak
süŋüglüg mızraklı asker
süŋüş savaş
süŋüş- savaşmak

sür- sürmek

Şad yüksek bir unvan (bk. **Çad**)
Şadapıt yüksek bir unvan
Şalçı kişi adı (**Alp Şalçı**)
Şantuŋ yer adı (Şantung ovası)
Şıp yer adı (MÇ D 3, 4)

tabar davar (MÇ G 5)
Tabar yer adı (Tabaristan)
Tabgaç Çin, Çinli
tabılku bitki adı (**Spiraea, spiraea altaica**) (IB 32, 32)
tabışgan tavşan (T 8, IB 44)
tad genç (hayvan) (Altınköl I 7)
Tadık kişi adı (**Tadık Çor**)
tag dağ
tagık- dağa çıkmak
takı dahi, daha; henüz (KT G 3, O 10, IB 33)
takıgu tavuk (yıl adı)
talım yırtıcı; cesur, cüretkar (IB 3, vb.)
taloy deniz, okyanus
talula- seçmek (IB 19)
tām duvar (KT G-D)
Tamag yer adı (**Tamag Iduk Baş**)
tamgaçı damgacı, mühürdar, sekreter; bk. **Makaraç, Bilgä**
Tamgan kişi adı (**Tamgan Tarkan**)
tamkalıg damgalı (Açura 6); bk.
tan beden, vücut (IB 3)
taŋ tan, şafak (IB 26)
taŋlar- tan atmak, şafak sökmek (IB 26)
Taŋut etnik ad (Tangut'lar)
tap- hizmet etmek (Çaa-Höl I 1)
tapa -e doğru, yönünde
tapla- beğenmek, hoş karşılamak, uygun bulmak (BK D 35, **IB** 3)
Tarban yer adı; bk. **Tarman**
Tarduş etnik ad
tarıg hububat, ekin (IB 53)
tarıglag tarla (Tar. B 4)
Tarkan yüksek bir unvan
Tarkat Tarkan unvanının çoğulu
tarkınç huzursuz, memnun olmayan
Tarman yer adı; bk. **Tarban**
taş taş, kaya; kayalık yer
taş dış
taşgar- (orduyu) savaşa çıkarmak (MÇ D 10)
taşık- çıkmak; dağa çıkmak, isyan etmek
taşra dışarı, dışarıya
Tat etnik ad (İranlılar)
Tatabı etnik ad
Tatar etnik ad (**Otuz Tatar, Tokuz Tatar**)
tatıglıg tatlı (Toyok I ön 6)
Tay Bilgä Totok kişi adı (MÇ K 11)
Tay Säŋün yüksek askerî rütbe (Tar. B 6)
taygun tay gibi oğullar (*harf.* "taylar")
Taygüntan yer adı (< Çin. **Ta-yun t'ang**) (IB 67)
täbä deve (IB 5, 46); bk. **täbi**
täbi deve (T 48, vb.)
täblig hilekar, aldatıcı
täg gibi
täg- varmak, erişmek; hücum etmek, saldırmak
tägdök savaş, çatışma (KT D 36)
tägi -a kadar
tägim hücum, saldırı (Elegest I 8)
tägiş çatışma (KT K 5)

täglük kör (IB 24)
tägrä etrafta; çevre, etraf
Tägräs yer adı (Tar. D 3)
tägür- eriştirmek, ulaştırmak (IB 35)
tägzin- dolanmak (Altınköl II 5, vb.); bk. **täzgin-**
Tälädü ırmak adı (Tar. B 4)
tälin- delinmek (KT D 22, BK D 18)
Tämir Kapıg yer adı
täŋ sayı, miktar (Çin. **teng**) (Açura 8)
täŋri gök, sema; tanrı
täŋrikän dindar hakan
täŋrilig dindar, dinine bağlı (IB 13)
tär ter
Tärbän kişi adı (KÇ G 2)
täri deri (IB 44)
tärit- terlemek (IB 50)
Tärkän unvan (Elegest I 6, vb.)
tärkläyü çabuk, çabucak (IB 7)
Tärmäl ırmak adı (**Ak Tärmäl**) (T 25)
tärtrü çaprazlama (IB 39)
täyäŋ sincap (BK K 12, G 12)
Täz ırmak adı (Tar. B 1, 5)
täz- kaçmak
täzäk tezek, kuş pisliği (IB 23)
täzig hızlı koşan (Kızıl Çıraa II 2)
täzgin- dolanmak (Uybat III 8); bk. **tägzin-**
Täzik etnik ad (Tacik'ler)
te- demek; bk. **ti-**
Tensi, Tinsi yer adı (< Çin. **T'ien-tzu** "göğün oğlu")
teril- toplanmak, bir araya gelmek; bk. **tiril-**
teyin diye, diyerek; bk. **tiyin**
tıd- engel olmak
tıg sarımtırak; bu renkte at (IB 39, 50)
tıl (düşman hakkında) bilgi; gözcü, haberci
tıŋla- dinlemek (IB 58); bk. **tiŋla-**
tırŋak tırnak (IB 44)
tıtin- didik didik olmak, parçalanmak (IB 44)
ti sürekli olarak, uzun süre (BK G 15)
ti- demek; bk. **te-**
tigin prens
tigrät- (atı) yelleninceye kadar koşturmak (IB 50)
tik- dikmek
til bk. **tıl**
tilä- dilemek, istemek
tilkü tilki (IB 46)
Tinsi → Tensi
tiŋla- dinlemek; bk. **tıŋla-**
tir- dermek, toplamak; bk. **teril-**
[ti]r- yaşamak, hayatta olmak (KT G 10)
tirgür- diriltmek, hayatta tutmak
tirig diri, canlı; hayat
tiril- toplanmak, bir araya gelmek; bk. **teril-, tir-**
tiril- dirilmek, hayatta kalmak
tirkiş kervan
titig çamur (IB 46)
titir dişi deve (IB 20)
tiyin diye, diyerek; bk. **teyin**
tiz diz (IB 60)
tizlig güçlü, kuvvetli (harf. "dizli, dizi olan")
to- doymak
tod- doymak
tog- aşmak, üzerinden geçmek
togan doğan kuşu (IB 4, vb.)
Togla ırmak adı (Tola)

tograk kavak (IB 64)
Togu yer adı (**Togu Balık**)
tok tok, doymuş
Tokar etnik ad (Tohar'lar) (T 45)
tokı- vurmak, dövmek
tokış savaş (Tuva I 3)
tokıt- yazıt yazdırmak
tokurkak kendini tok sayan
Tokuş ırmak adı (MÇ D 9)
tokuz dokuz
Tokuz Tatar etnik ad
tokuzunç dokuzuncu
tolgat- acıtmak, ıstırap vermek, eza cefa etmek
ton üst giyim
tonlug giysili, elbiseli, giyinik
tonsuz giysisi olmayan, çıplak
toŋ- donmak
Toŋa kişi adı (**Toŋa Tigin**) (KT K 7, BK D 31)
toŋıt- gözlerini aşağıya indirmek
Toŋra Äşim kişi adı (T 9)
toŋuz domuz (Uybat VI 3)
topul- delmek
tor- zayıflamak, bitap düşmek
torug doru, kızılımsı-kahverengi (at donu)
toruk zayıf, sıska
Totok askeri vali (< Çin. **Tuo-tuok**)
toz toz (IB 15)
Tögültün yazı yer adı (Tögültün ovası)
tök- dökmek
töküt- akıtmak
Tölböri kişi adı (Uyuk-Turan 6)
Töliş etnik ad
töpö tepe, doruk, zirve
Töpöt Tibet
Tör Apa bir unvan
törün akrabalık adı (Ozn. 1)
törö sözlü yasalar, gelenekler, görenekler; tören, merasim
tört dört
törtünç dördüncü
törü- yaratılmak
törüt- yaptırmak (IB 55)
tu- kapanmak
Tudun yüksek bir unvan
tug sancak, bayrak (MÇ D 5)
tug engel, mania (T 26)
tug- doğmak (güneş) (IB 26, 52)
tuglug sancaklı, bayraklı
tugur- (güneş) doğmak (MÇ D 1)
tugsık, tugsuk doğma, doğuş, doğu
tul dul (K.-Hovu 6, Talas I 2, Tal. IV)
tulku yekpare (Tar. B 3)
tuman duman, sis (IB 15)
Tun Tarkan yüksek bir unvan
Tunyukuk yüksek bir unvan, başvezir (< ***tun yukuk**?)
Tuñukuk bk. **Tunyukuk**
tur- kalkmak; kalmak, hayatta olmak (IB 15, vb.)
turgak gündüz devriyesi (Tar. K 2, 2)
turgur- kaldırmak (IB 20)
turña turna (Abakan 13)
turñya turna (IB 61)
turug konut (Suci 7)
turuk duru (Toyok I ön 1-2)
tusu fayda (Kızıl Çıraa II 2, vb.)
tuş[ul]- rast gelmek (O 8)
tut- tutmak, yakalamak; korumak, muhafaza etmek
tutug rehin (IB 29, Uybat III sağ 2)
tutun- tutunmak
tutuz- tutturmak, yakalatmak

Tuygun kişi adı
Tuygut kişi adı
tuyug toynak (IB 5)
tuy- duymak, dikkat etmek
tuzak tuzak (IB 61)
tü tüy (IB 3)
tüg- düğümlemek
tügünlüg (kuyruğu) düğümlü (T 54)
tügünük çadır bacası, duman deliği (IB 18)
tükä- tamamlanmak (KÇ 4, IB 3)
tükäl tamam; sağ salim (IB 15, vb.)
tükäti tamamiyle, tümüyle
tümän on bin, pek çok
Tümät etnik ad
tün gece, geceleyin
tüŋür dünür (Begre 4)
Türgi yer adı (**Türgi Yargun Köl**)
Türgiş etnik ad
Türk etnik ad; bk. **Türük**
türlüg türlü, çeşitli (Toyok 2)
Türük etnik ad; bk. **Türk**
tüş- inmek; düşmek
tüşnäk tünek (IB 61)
tüşür- indirmek
tüz itaatli, barışık, uyumlu, kavgasız
tüzsüz itaatsiz, uyumsuz, kavgalı
tüzül- anlaşmak, ilişkileri düzeltmek, barış yapmak

u uyku
u- muktedir olmak, yapabilmek, edebilmek
ubut utanç (T 37)
uç uç, kanat (ordu hak.)
uç- uçmak; (bu dünyadan) göçüp gitmek, ölmek
uçrug bayrak (IB 36)
uçuz kolay
ud- takip etmek, izlemek, sürmek
Udar kişi adı (**Udar Säŋün**)
udı- uyumak
udıgma uyuyan (IB 20)
udlık uyluk, kalça
udşur- grup halinde kovalamak
udu ve
uduz- sevk etmek, liderlik etmek
ugdaş aynı boydan, aynı kabileden (Çaa-höl I 1)
ugur vakit, zaman
uguş boy, kabile
ula- eklemek, birleştirmek (IB 48)
ulayu önce, ilk önce; ve
ulgat- büyümek (< ***ulgad-**) (Barık III 2, Altınköl II 1)
ulgart- yüceltmek, terfi ettirmek (BK D 41)
ulu ejderha (< Çin. **lung**) (Tar. B 2); bk. **lü**
ulug ulu, büyük; yaşlı
Ulug İrkin yüksek bir unvan
Ulug Uruŋu yüksek bir unvan
uluş şehir
Umay tanrıça adı (çocukları koruyan tanrıça)
una- doğru bulmak, onaylamak, tasvip etmek (T 35)
unakıña hemen hemen, neredeyse (Açura 11)
unç olabilir, mümkün (T 24)
unıt- unutmak (Tun-huang III a 9)
ur- vurmak, dövmek; taş üzerine yazmak, hâkketmek; yerleştirmek koymak
urı erkek (çocuk), oğul; genç
urılan- erkek çocuk doğurmak (IB 5)
urtur- taş üzerine yazdırtmak
urug boy, kabile (Hem.-Çır. 10)

urugsırat- dölsüz bırakmak, zürriyetsiz bırakmak
Uruŋu yüksek bir unvan
uruş savaş (O 10)
ut- oyunda ya da bahiste kazanmak (IB 29)
utru karşı, karşıda (IB 2, vb.)
utuz- oyunda ya da bahiste kaybetmek (IB 29)
uya yuva, in (IB 31)
uya akraba (Çaa-Höl III 3)
Uygur etnik ad (Uygur'lar)
uyur muktedir (IB 28, vb.)
uz süs, tezyinat, desen
uzun uzak; uzun (T 52, IB 22, 42, 47)

üç üç
Üç Kurıkan etnik ad
Üç Oguz etnik ad
üçägü üçü, üçü birlikte
üçün için, nedeniyle, uğruna
üçünç üçüncü olarak
üçürgü eyer altına konulan keçe (IB 50)
ügür kısrak sürüsü, hara (IB 56)
ügüş- yolunmak, yıpranmak (IB 44)
ügüz ırmak
üküş çok, sayısız
ülgän büyük, yüce
ülüg talih; kader, kısmet; kısım, bölük
ümälä- misafirliğe gitmek (IB 47)
ün- çıkmak, tırmanmak; yükselmek, kalkmak (IB 49, vb.)
üntür- (güneş) çıkmak, (tan) atmak, (şafak) sökmek (T 35)
üŋüş- derisi yolunmak, parçalanmak (IB 44)
üpgük ibibik kuşu, hüthüt (IB 21)
ürk- ürkmek, korkmak (MÇ G 7, IB 40)
ürküt- ürkütmek, korkutmak (IB 21)
ürüŋ beyaz; soylu, aristokrat (BK K 11, Begre 3); bk. **yürüŋ**
üz aksi, inatçı, başına buyruk (T 34)
üz- kesmek, kırmak, koparmak
üzä yukarıda, üstte; üzerine
üzük kırık, kopuk (IB 48)

Yabaş ırmak adı (MÇ D 9)
Yabgu yüksek bir unvan
yabız fena, kötü
yablak fena, kötü; kötülük, nifak
yabrıt- bozguna uğratmak, hezimete uğratmak
yadag yaya; piyade
yadrat- (atı) yere yatırmak, devirmek (IB 50)
yag- yağmak (IB 53, 53)
yagak ceviz
yagı düşman
yagıd- düşman olmak; bk. **yagıt-**
yagıçı savaşçı, savaşı yöneten, kumandan (T 50)
yagısız barışık, dost
yagıt- düşman olmak (KÇ 18); bk. **yagıd-**
yagız yağız, kara yağız
Yaglakar Kan Ata kişi adı
yaglıg yağlı (IB 13)
yagrı- atın sırtı yara olmak(IB 24)
yagru yakın
yaguk yakın
yagut- yakına getirmek, yaklaştırmak
yaka yaka, uç, sınır
yakala- sınırı tutmak
yalabaç elçi; haberci (BK D 39, IB

11)
yalaŋ çıplak
yalbar- yalvarmak (IB 19, 54
yalga- yalamak (IB 13)
yalıg neşeli (IB 2)
yalık- yalnız kalmak, tek başına kalmak (Elegest I, 9, 10)
yalım çıplak, bitki örtüsüz (IB 40, 49)
yalıŋus, yalŋus yalnız (MÇ 23, Çaa-Höl IV 1, IB 40, vb.)
yalma kaftan
yamaglıg (?) müttefik (?) (O 4)
yamaş- eklenmek, katılmak, birleşmek (Tar. D 6)
Yamı kişi adı (**Yamı Kagan**) (O 1)
Yamtar kişi adı (**Işbara Yamtar, Tudun Yamtar**)
yan yan; yönünde, -den doğru (**kanta yan, yırdınta yan**, vb.); bk. **yän**
yan- dönmek, geri dönmek
yana yine, tekrar
yantur- geri döndürmek
yaŋı yeni, taze
yaŋıl- yanılmak, yanlış davranmak
yaŋra- mırıldanmak (IB 22)
yañ- yaymak, dağıtmak, hezimete uğratmak; bk. **yay-**
yap- yapmak, inşa etmek (IB 28)
yapıt- yaptırtmak
Yar ügüz ırmak adı (Tar. D 7)
yar- yarmak (IB 40)
yara- yaramak, yararlı olmak (T 23, IB 5, vb.)
yaraklıg silahlı
yarat- yapmak, yaratmak. düzenlemek
yaratın- kendini örgütlemek (BK D 9); bk. **yaratun-**
yaratıt- (yazıt) diktirmek (BK K 14)
yaratun- kendini örgütlemek (KT D 10); bk. **yaratın-**
yarat(t)ur- (yazıt) diktirtmek
Yargan yüksek bir unvan: **İnänçu Apa Yargan Tarkan** (KT B 2); **Buyla Kutlug Yargan** (Suci 2-3)
yargun bir tür geyik (IB 62)
Yargun yer adı (**Türgi Yargun Köl**) (KT D 34)
yarık zırh (KT D 33, vb.)
yarıklıg zırhlı
yarıl- yarılmak (IB 6)
yarın sabahleyin (IB 22, 40)
Yarış yazı yer adı (Yarış ovası)
yarlıka-, yarlı(k)ka- lutfetmek; (Tanrı) buyurmak
yaru- parlamak, aydınlanmak (IB 21, 26)
yaruk parlak, aydınlık; güneş
yası yassı (MÇ D 9)
yasıç geniş ve uzun ok başı (IB 49)
yaş yaş (ömür yaşı)
yāş, yaş yaş, taze; yaş ot (IB 17, 17, 53)
yaşa- yaşamak
yaşıl yeşil (IB 51)
Yaşıl üigüz ırmak adı (Sarı Nehir)
yat yad el, yabancı diyar (Begre 7)
yat- yatmak
yatıglı yatan (IB 20)
yay yaz
yay- yaymak, dağıtmak (O 1, 9); bk. **yañ-**
yayın yazın (BK D 39, vb.)
yayla- yazı geçirmek (Tar. B 2, IB 62, 64)
yaylag yayla (Tar. B 5, IB 51, 62)

yaz ilkbahar
yazı ova
yazıg koyu kahverengi (at donu); koyu kahverengi at (IB 11, 51)
yazın- hata etmek (BK D 16, 17)
yazuklug kabahatli (MÇ D 2)
yägir genç ceylan (KÇ 18)
yägrän kestane rengi (at) (KÇ 15, 21)
yäl- (atı) dörtnala sürmek (T 26, 27)
yälmä öncü birlikler, keşif kolu, keşif süvarisi; sefer
yältür- akın ettirmek, dörtnala koşturmak
yämä ve, dahi; da/de
yämlig güzel (Uyuk-Turan 3)
yän yan, taraf, -den doğru (**birdin yän, öŋdün yän**) (T 11, 11); bk. **yan**
ye- yemek; bk. **yi-**
yeg daha iyi; bk. **yig**
yegän yeğen (Suci 8, MÇ B 8)
Yegän kişi adı (**Yegän Silig Bäg**)
yegdi daha iyi bir şekilde
yegirmi yirmi; bk. **yigirmi**
Yençü ügüz ırmak adı (Sırderya); bk. **Yinçü ügüz**
yer yer, dünya; toprak, ülke; bk. **yir**
yerçi rehber, kılavuz
yet- yedmek, götürmek; (bir atı) yedekte götürmek
Yinçü ügüz (KT D 39, vb.); bk. **Yençü ügüz**
yet- yetmek, erişmek (MÇ D 1, 3)
yeti yedi; bk. **yiti**
yetinç yedinci; bk. **yitinç**
yetmiş yetmiş
yıd- göndermek (T 34); bk. **ıd-, id-**
yıdıt- kokutmak (IB 59)
yıg- yığmak, toplamak, bir araya getirmek
yıl yıl
yılan yılan (IB 8)
yılkı at, at sürüsü; çiftlik hayvanları, sığır
yılla- yılı geçirmek (Tar. G 2)
yıllık yıllık (Tar. B 2)
yılpagut yiğit savaşçılar; bk. **alpagu**
yılsıg refah içinde, müreffeh
Yılun Kol ırmak adı (MÇ D 3)
yıpar misk, güzel koku
yır kuzey; bk. **ir**
yıra- (zaman) geçmek, uzaklaşmak
yırdın kuzey
yırgaru kuzeye doğru
yırya, yıryä kuzeyde
yıryakı kuzeydeki
yış ormanlı dağ; bk. **yiş**
yıta ünl. yazık! (Uyuk Turan 1, vb.)
yıtu ünl. eyvah! yazık! (Altınköl I 4)
yi- yemek; bk. **ye-**
yiçä yine, yeniden, tekrar (KT D 16, BK D 14, MÇ D 5)
yig daha iyi; bk. **yeg**
Yigän Çor kişi adı
Yigän Silig Bäg kişi adı
yigirmi yirmi; bk. **yegirmi**
yigit genç
yil yele (IB 16)
yimşak yumuşak, ince (KT G 5, vb.)
yinçgä ince (T 13)
yir yer, dünya; toprak, ülke; bk. **yer**
yir kuzey (Tar. B 5); bk. **ir, yırdın, yırya**
Yir Bayırku etnik ad
yiril- ayrılmak (Hem.-Çır. 6); bk. **iril-**
yiş ormanlı dağ (Tar. B 5, IB 17);

bk. **yış**
yit- kaybolmak
yiti yedi; bk. **yeti**
yitiglig muktedir (IB 55)
yitinç yedinci; bk. **yetinç**
yitür- yitirmek, kaybetmek; bk. **yütür-**
yog cenaze töreni
yogan yoğun, ağır
yogçı cenaze törenine katılan
yogla- yas tutmak
yoglat- cenaze töreni düzenlemek
yogur- tehlikeli bir yeri geçmek
yōk, yok yok
yokad- yok olmak
yok(k)aru, yokaru yukarı
yokla- yükselmek, yukarı çıkmak (ölmek) (Ozn. I 6, Uybat III 3, 6)
yol yol
yolagçı öncü (?) (BK GD)
yolı kez, kere, defa
Yollug kişi adı (**Yollug Tigin**)
yoluk- yolda karşılaşmak (MÇ G 1, Elegest I 10)
yoŋaşur- karşılıklı iftira ettirmek
yorı- yürümek; ilerlemek gelişmek; yaşamak
yorıt- yürütmek; ilerletmek, geliştirmek
yubul- yuvarlanmak
yugur- yoğurmak
yulı-, yul- yağmalamak (BK D 32, IB 8, vb.)
yulugçı yağmacı
yuluk yağmalanmış, yok olmuş (O 3)
yumuş iş, hizmet (Şan-çi III 1)
yunt at (IB 5, vb.)
yurç kayın birader (KT D 32, Çaa-Höl V 2)
yurt yurt, kamp yeri, karargah
yut açlık, kıtlık (BK D 31)
yutuz eş, zevce, kadın
yuyka yufka, ince
yügä(d)tür- terfi ettirmek (KÇ B 2)
yüg(g)ärü yukarı, yukarıya
yügür- koşmak; akmak
yügürt- dökmek, akıtmak
yük yük (Altınköl I 3)
yükün- eğilmek, diz çökmek, itaat etmek
yüküntür- diz çöktürmek
yür- yürümek (MÇ D 4)
yüräk yürek (Kızıl Çıraa II 1)
yürüŋ beyaz, ışık; bk. **ürüŋ**
yütür- yitirmek, kaybetmek (IB 24); bk. **yitür-**
yüz yüz, sima (KT D 33)
yüz 100
yüz başı yüzbaşı (Tar. B 7)
yüzüt- yüzdürmek (BK D 30)

KAYNAKÇA

Pennti Aalto, G. J. Ramstedt ve J. G. Granö, "Materialien **zu den** alttürkischen Inschriften der Mongolei", *JSFOu* LX: 7 (1958).

Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, TDK, İstanbul 1947.

W. Bang, *Über die köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kültägin-Denkmals*, Leipzig 1896.

—, "Zu den Kök-Türk-Inschriften der Mongolei", *T'oung Pao* VII (1898), 325-355.

—, "Zu den köktürkischen Inschriften", *T'oung Pao* IX (1896), 117-141.

—, "Turcica", *Mitteil. d. Vorderasiat. Ges.* (1917), 270-294.

İ. A. Batmanov ve A. Ç. Kunaa, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Tuvı*, I ve II: Kızıl 1963, III: Kızıl 1965.

Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi* I, İstanbul 1970.

Sir Gerard Clauson, "The Ongin Inscription", *JRAS* (1957), 177-192.

—, "Notes on Irk Bitig", *UAJb* XXXIII: 3-4 (1961), 218-225.

—, *Turkish and Mongolian Studies*, London 1962.

—, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

Sir Gerard Clauson ve Edward Tryjarski, "The Inscription at Ikhe-Khushotu", *RO* 34 (1971), 7-33.

A. von Le Coq, "Köktürkisches aus Turfan", *SBAW* 1909, 1047-1061.

K. Czeglédy, "Čoγay-Quzï, Qara-Qum, Kök-Öng", *AO* XV: 1-3 (1962), 55-69.

Gerhard Doerfer, "Zum Vokalismus nicht erster Silben im Alt-türkischen", WZKM 73 (1981), 47-87; 74 (1982), 103-128.

Otto Donner, "Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie", *JSFOu* XIV: 1 (1896).

Ahmet Cevat Emre, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri Fonetik*, İstanbul 1949.

Marcel Erdal, "Irk Bitig üzerine yeni notlar", *TDAY-Belleten* 1977, 87-119.

—, *Old Turkic Word Formation*, I-II, Wiesbaden 1991.

Karl Foy, "Türkische Vocalstudien", *MSOS* (1900), 180-215.

A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941; 2. baskı: Leipzig 1950; 3. baskı: Wiesbaden 1974.

—, "Über Ortbezeichnungen im Alttürkischen", *SO* XIV: 5 (1950).

—, "Zur Geschichte der türkischen Vokalharmonie", *UAJb* XXIV (1952), 105-111.

—, "Alttürkische Datierungsformen", *UAJb* XXVII (1955), 191-203.

—, "Das Alttürkische", *Philologiae Turcicae Fundamenta I,* (Wiesbaden 1959), 21-45.

René Giraud, *L'inscription de Baïn Tsokto*, Paris 1961.

Kaare Grönbech, *Der Türkische Sprachbau*, Kopenhagen 1936.

V. Grønbech, *Forstudier til tyrkisk lydhistorie*, Copenhague 1902.

Inscriptions de l'Iénissei, recueillies et publiées par la Société finlandaise d'Archéologie, Helsingfors 1889.

Inscriptionss de l'Orkhon, recueillies par l'expéditon finnoise 1890 et publiées par la Société finno-ougriene, Helsingfors 1892.

James Hamilton, "Le colophon de l'Irk Bitig", *Turcica* VII (1975), 7-19.

F. G. Ishakov, "Dolgıye glasnıye v tyurkskih yazıkah", *İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov, I: Fonetika* (Moskva 1955), 160-174.

İ., V. Kormuşin, *Tyurskiye yeniseyskiye epitafii. Teksti i issledovaniya,* Moskva 1997.

W. Kotwicz ve A. N. Samoïlovitch, "Le monument turc o'Ikhekhuchetu en Mongolie centrale", *RO* 29-26 (1928), 60-107.

A. N. Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", *DTCFD* X: 1-2 (1952), 55-77.

L. Ligeti, "Les voyelles longues en turc", *JA* (April-June 1938), 177-204.

Mao-Tsai Liu, *Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958.

S. Ye. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva 1951.

—, *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov*, Moskva 1952.

—, *Yazık joltıh uygurov*, Alma-ata 1957.

—, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti mongolii i kirgizii*, Moskva 1959.

P. M. Melioranskiy, "Pamyatnik ve çest' Kyul-Tegina", *Zapiski Vostoçnago Otdeleniya İmperatorskago Russkago Arheologiçeskago Obşçestva* XII: 2-3, Sanktpeterburg 1899.

D. M. Nasilov, "K voprosu o modalnıh slovah *ärinç, ärki* i *ärkän* v drevnetyurkskih yazıkah", *Trudı samarkandskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. Navoi*, No. 102 (Samarkand 1960), 127-132.

—, "O nekotorıh slojnıh glagolnıh formah v drevnetyurkskih yazıkah", *Trudı samarkandskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. Navoi*, No. 102 (Samarkand 1960), 133-143.

—, "Yenisey vä Orḫun yadgärlikläridägi rävişdaş kategoriyasi", *Özbek Tili vä Ädäbiyati Mäsäläläri* I (Taşkent 1961), 48-53.

V. M. Nasilov, *Yazık orhono-yeniseyskih pamyatnikov*, Moskva 1960.

—, *Drevnetyurkskiy yazık*, Moskva 1963.

J. Németh, "Zur Kenntnis des geschlossenen *e* im Türkischen", ***KCsA* I**, *Supplement* (Budapest-Leipzig 1939), 515-531.

—, "Zur Erklärung der Orchon-inschriften", *Festschrift Friedrich Giese* (= *Die Welt des Islams*, Sonderband, 1941), 35-45.

H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları* I-IV, İstanbul 1936, 1938, 1940, 1941.

B. Ögel, "Göktürk yazıtlarının 'Apurım'ları ve 'Fulin' problemi", *TTK-Belleten* 33 (Ankara 1945), 63-87.

P. Pelliot, "L'origine de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs", *T'oung Pao* XVI (1915), 687-690.

N. Poppe, "Türkisch-tchuwassische vergleichende Studien", *Islamica* I: 1 (Leipzig 1924), 409-427.

—, "Altaisch und Urtürkisch", *UJb* VI: 1-2 (1926).

—, "Plural Suffixes in the Altaic Languages", *UAJb* XXIV: 3-4 (1957), 65-83.

—, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, Teil 1: *Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden 1960.

O. Pritsak, "Die Herkunft der Allophone und Allomorphe im Türkischen", *UAJb* XXXIII: 1-2 (1961), 142-145.

—, "Das Alttürkische", *Handbuch der Orientalistik*, Fünfter Band: *Altaistik*, Erster Abschnitt: *Turkologie*, Leiden/Köln 1963, 27-52.

W. Radloff, *Atlas der Altertümer der Mongolei*, Petersburg 1892-1899.

—, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Erste Lieferung, St. Petersburg 1894-1895.

—, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, St. Petersburg 1899.

—, "Alttürkische Studien", *Bull. Acad. imp. Sc.* I (1909), 1213-1222; II (1910), 217-228; III (1910), 1025-1036; IV (1911), 305-326; V (1911), 427-452; VI (1912), 747-778.

G. J. Ramstedt, "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *JSFOu* 3 (1913), 1-63.

—, "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *JSFOu* VIII: 1, Helsinki 1922.

Martti Räsänen, *Zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* (= Studia Orientalia XV), Helsinki 1949.

—, "Türkische Miszellen I: Die Vokallängen der erszten Silbe im Türkmenischen", *Studia Orientalia* XXV: 1 (1960).

Talat Tekin, "On Kök Turkic *büntägi*", *CAJ* VIII: 3 (1963), 196-198.

—, "On misinterpreted word in the Old Turkic inscriptions", UAJb 35 (1964), 134-144.

—, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 69, Bloomington 1968.

—, "The Tariat (Terkhin) Inscription", *AOH* 37: 1-2 (1983), 43-68; Türkçesi: "Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur yazıtı", *TTK Belleten* XLVI: Sayı 184 (Ankara 1983), 795-838.

—, *Orhon Yazıtları*, TDK, Ankara 1988.

—, "Nine notes on the Tes inscription", *AOH* 42: 1 (1988), 111-118.

—, *Irk Bitig: The Book of Omens*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993.

—, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994.

—, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, T. C. Kültür Bakanlığı-Simurg, Ankara 1995.

—, "Some Remarks on the Tunyukuk Inscription", *Beläk Bitig, Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburgtstag*, heraus. von Marcel Erdal und Semih Tezcan, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1995, 209-222.

—, "Elegest (Körtle Han) Yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları* 5, 1995 (Ankara 1995), 19-32.

—, "The first *Altınköl* inscription", *Turkic Languages* 1-2 (1997), 210-226.

—, "The Second Altınköl Inscription", *Türk Dilleri Araştırmaları* 8 (Ankara 1998), 5-14.

Semih Tezcan, "Tonyukuk yazıtında birkaç düzeltme", *TDAY-Belleten* 1975-1976 (Ankara 1976), 173-181.

V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* (= *MSFOu* 1896), Helsinki 1986.

—, "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei" (Dancadan çeviren H. H. Schaeder), *ZDMG* 1924/25, 121-175.

—, "Dr. M. A Stein's Manuscripts in Turkish 'Runic' script from Miran and Tun-huang", *JRAS* 1912, 181-227.

—, "Ein Blatt in türkischer 'Runen' Schrift", *SBAW* 1910, 296-306.

—, "Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénisséi", *JSFOu* 30: 4 (1913), 1-9.

—, *Turcica* (= *MSFOu* 1916), 1-107.

D. D. Vasil'yev, *Korpus tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*, Leningrad 1983.

Runik Harfli Metinlerden Örnekler

(1)

(2)

(8)

(4)

(5)

Kül Tigin Yazıtı, güney yüzünden, Malov'a göre (1951: 19)

(6)

(7)

(8)

(9)

(10)

(11)

(12)

(13)

Kül Tigin Yazıtı, güney yüzünden, Malov'a göre (1951: 20)

[illegible] (...)

[illegible] 30. (3)

[illegible] 36. (4)

[illegible] 37. (5)

[illegible] 38. (6)

[illegible] 35. (7)

[illegible] 34. (8)

[illegible] 33. (9)

Bilge Kağan Yazıtı, doğu yüzünden, Fin Atlası esas alınmıştır
(*Inscriptionss de l'Orkhon*: 17-18)

(1) [illegible]

(2) [illegible]

(3) [illegible]

(4) [illegible]

(5) [illegible]

(6) [illegible]

(7) [illegible]

Tunyukuk Yazıtı, I. taş, batı yüzü, Malov'a göre (1951: 56)

[illegible] (8)

[illegible] (9)

[illegible] (10)

[illegible] (11)

[illegible] (12)

[illegible] (13)

[illegible] (14)

[illegible] (15)

[illegible] (16)

[illegible] (17)

[illegible] (18)

Tunyukuk Yazıtı, I. taş, güney yüzünden, Malov'a göre (1951: 57)

(1) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

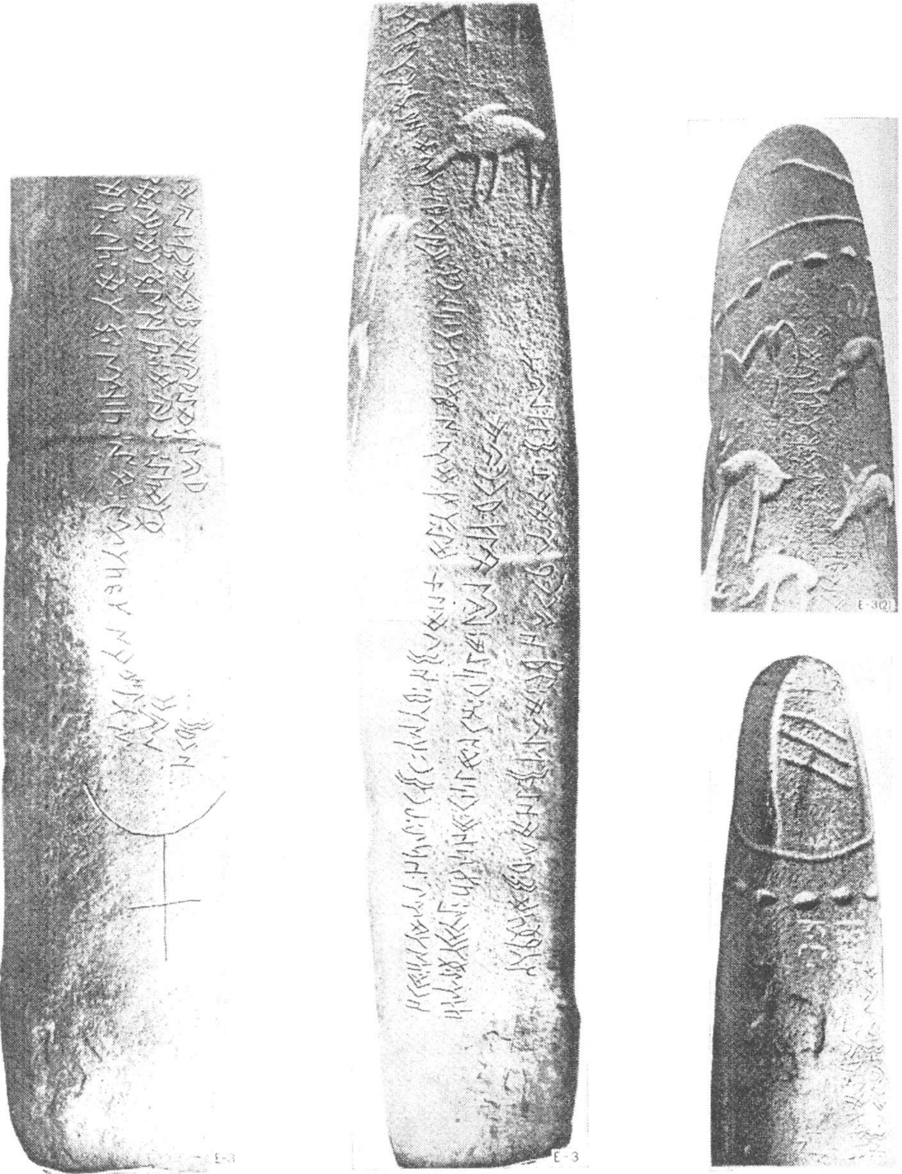
(2) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(3) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(4) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(5) [illegible]
[illegible]

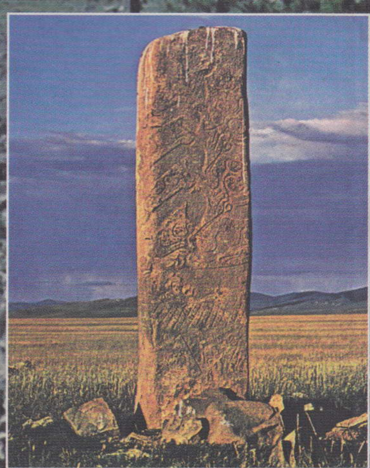
Taryat Yazıtı, batı yüzünden, Şinehüü'ye göre (Tekin 1983'ten)

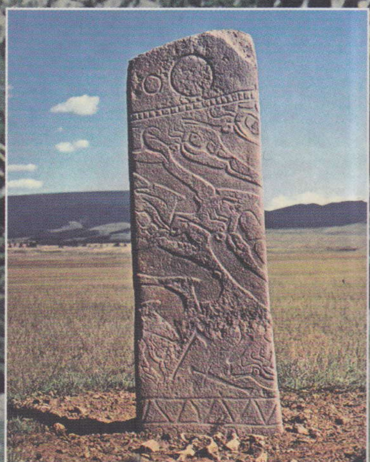

Uyuk-Turan Yazıtı, Vasil'yev'ten alınmıştır (1983: 84)

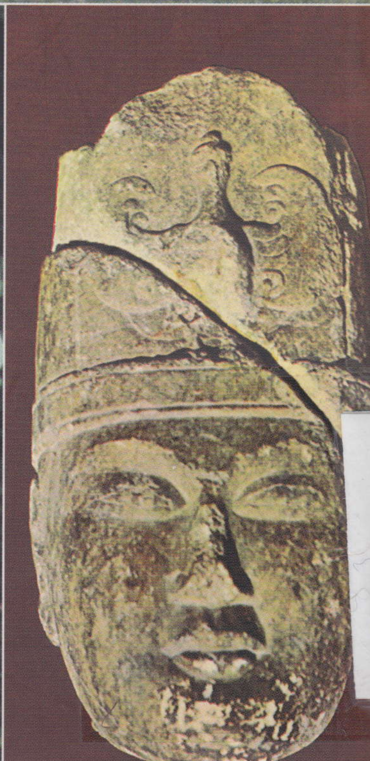
聞法若能自覺悟定生淨土會无餘

Irk Bitig, ilk üç *Irk*, Tekin'den alınmıştır (1993: 81-82)

Kapak resimleri:
Nowgorodowa'dan

ISBN 975798119-2
9 789757 981190